

...Нафснинг келажаги — зулмдир, зулмнинг келажаги эса — хорликдир. Биз ана шу оддий ҳақиқатни баён қилмоқчимиз. Бадан поклиги баданга, руҳ поклиги руҳга ҳаёт бағишлар...

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм

«...Ана ўшалар ҳидоятга залолатни сотиб олгандирлар. Ва тижоратлари фойда келтирмади ҳамда ҳидоят топганлардан бўлмадилар. Улар мисоли бир ўт (машъала) ёқувчига ўхшайдилар. Олов энди атрофини ёритганида Оллоҳ ёруғликни кетказиб, уларни ҳеч нарсани кўрмайдиган ҳолда зулматларда қолдиради. Улар қар, соқов ва кўрдирлар. Бас, улар ҳидоятга қайтмаслар...»

(Бақара сураси, 16—18-оятлар)

МУАЛЛИФДАН

Бутун оламлар Парвардигори Оллоҳга беҳад ҳамд бўлсин ва пайғамбарларнинг охиргиси — саййидимиз Муҳаммад алайҳиссаломга саловот ва саломлар бўлсин.

Албатта, ҳамд Оллоҳга хосдир. Биз унга ҳамд айтамыз, Ундан ёрдам сўраймыз. Ва Оллоҳдан нафсимизнинг ёмонликларидан паноҳ беришини сўраб илтижо қилурмыз. Кимни Оллоҳ ҳидоят қилса, уни адаштирувчи йўқ. Кимни Оллоҳ адаштиради, уни ҳидоят қилгувчи йўқдур.

Ёнғ улўғ сўзлару ёнғ билимли суҳбатлар ҳам шубуҳасиз, Тангри таолога шукримизни керагича ифода эта олмайди.

Яратган Роббимизга шукрлар бўлсинким, сиз — азиз нафис адабиёт муҳиблари билан яна диллашиш насиб этипти. Бу сафар ҳам адашган бандалар ҳаётдан аянчли лавҳани баён этишни ният қилдим. Чунки бу синовли дунёда адашган бандалар кўп. Улуғ ва қудратли Роббимиз марҳамат қилиб дерки: «Одамларга аёллардан, болалардан, тўп-тўп тилло ва кумушдан, гўзал отлардан, чорвадан, экин-тикиндан иборат шаҳватларнинг муҳаббати зийнатланди. Улар дунё ҳаётининг матоҳидир. Оллоҳнинг ҳузурида эса ҳуснли қайтар жой бор». (Оли Имрон сураси, 14-оят).

Тафсирчи уламоларнинг фикрича, «шаҳват» сўзи урфда жинсга оид маънода ишлатилса-да, аслида ўзаги «иштаҳа» сўзидан олинган бўлиб, кўнгил тусаши, хоҳлашини билдирар экан. Шунга кўра, ояти каримада инсоннинг аёлларга, фарзандларга, бойликка **иштаҳаси** мавжудлиги, яъни шу нарсаларга муҳаббати чиройли тарзда **зийнатлангани** таъкид этилмоқда. «Демак, бу муҳаббат инсоннинг асл табиатида бор экан. Бундай ҳолатнинг бўлиши табиий бир ҳол экан. Модомики, ушбу рағбатлар инсон табиатида бор экан, Оллоҳнинг ўзи инсонни шундай яратган экан, бу нарсалар инсон ҳаётини муҳофаза қилишда, унинг гўзал ва завқли кечишида хизмат қилмоғи лозим. Шунинг учун Ислом дини мазкур нарсаларни ҳаром қилган эмас, балки **мубоҳ** қилган. Бу нарсаларни ман қилишни эмас, **тартибга солишни**

йўлга қўйган. Ислон кишиларни тарбия қилиб, **шаҳват дарёсида ҳалок бўлмасликка** чақиради. Инсон мазкур шаҳватларнинг қули бўлиб қолмаслиги керак. Балки **уларнинг ҳожаси** бўлиб, ўз тасарруфига олиши даркор.»¹ Ояти карима «Оллоҳнинг ҳузурида эса ҳуснли қайтар жой бор», деб якунланади. Бу жой — жаннати наимдир!

Мозийда ўтган валилардан бири «Дунё — ўткинчи меҳмонхонадир. Дунёдаги энг улуғ бойлик — **дунёга берилмасликдир**. Дунёни афзал билган киши зиллатга, хорликка ҳукм этилиб, ҳалок бўлур», деган экан. Яна ровийлар дерларки: дунё ясатилган келинчакка ўхшайдир. Кўзлар унга термулган, қалблар унга муштоқ, нафслар эса унга ошиқдур. У маккор эса, барча ошиқларни шафқатсиз ҳолда бирма-бир ҳалок қиладир. Ҳаётдаги тириклар ўлганлардан, кейингилар олдингилардан **ибрат олмаслар...**

Ҳисоб-китоб қилинмасдан бурун **нафсини тийган** киши **ютади**. Нафси билан ғафлатда қолган эса, зарарга учрайди.

Ғафлатда қолиб надомат чекканлар қанча?

Қабристон бизга сукунат олами бўлиб кўринади. Аслида оху фарёдлар ўлкасидир! Биз бу фарёдларни эшитмаймиз, билмаймиз. Шў боис биз маййитларнинг кечмишидан ибрат олмаймиз. Агар тинглай олганимизда эди...

«Мурдалар гапирмайдилар», деймиз. Бизга шундай туюлар? Балки улар гапирарлар, биз эшитмасмиз? Эшитсакми эди...

МУҚАДДИМА

Нафисани қарғадилар:

— Ўйнаши билан ётган экан, шарманда!

...шарманда... шарманда...

— Сўйиб ўлдирибди. Худонинг ўзи жазолабди!

...ўзи жазолабди... жазолабди...

Нафисага ачиндилар:

— Тирноққа зор ўтди, бечора...

...бечора... бечора...

Санжарни лаънатладилар:

— Суюқоёққа илакишиб юрган экан, йигит ўлгур!

...йигит ўлгур... йигит ўлгур...

— Тўрт боласи кўзига кўринмабди-да, ҳаромхўрга!

... ҳаромхўрга... ҳаромхўрга...

Санжарга ачиндилар:

— Қўй оғзидан чўп олмаган бола эди, бечора!

...бечора... бечора...

— Ўзи покиза эди, шайтон йўлдан урган!

...покиза эди... шайтон йўлдан урмаган... урмаган...

Икки мурда ўликхонада текширувчиларнинг ўткир тиғини кутиб ётибди. Ҳадемай ўткир тиғ уларнинг қорни, кўкраги, бошини ёради. Ўлик ҳужайраларда яширинган ҳақиқатни ўқимоқчи бўлгандай титкилашади. Сўнг, ёрилган ерларини тикиб, мурдаларни эгаларига берадилар.

Нима учун ўлим топганларидан беҳабар қолган икки одам эса, қиёматни кутиб ётмоғи учун қоронғу лаҳадга қўйилади.

Сўнг пичир-пичирлар:

«Хотинларга аралашадиган одати йўқ эди-ку?..»

«Ғаркўз эди бу жувон...»

«Ким ўлдирган экан?»

¹ «Tafsiri hilol»dan.

«Ери аввал ҳам бир-икки ушлаб, кечирган экан. Лалайган бир эркак-да! Бу сафар чидолмабди, бояқиш...»

Биринчи баён: яшаш ҳуқуқи

АРРАЛАНГАН ДАРАХТ

Ўзини осмон тирговичи, деб фараз қилувчи кеккайган дарахт жазосини арра берди: у ўзидан олдинги оғочлар қисматига етди — жон томири узилиб, ерга узала тушди.

Турсунали бу манзарани дастлаб кўрганида ўзининг кечмишини шу дарахт қисматига ўхшатган эди. Унинг қадди ҳам шу оғоч каби адл эди. У макон топган дарахтзор, назарида даҳлсиз эди. Бу дарахтзорда истаганича қуёшдан нур эмиши, ҳузурланиб чайқалиши мумкин эди. Томирлари тоборо кучлироқ қудрат касб этиб борарди. Аммо кутилмаганда унинг дарахтзорига болта оралади: бир чеккадан чопа бошлади. Навбат ўзига етганида унутилаётган ривоятни эслади. Эмишки, бир ўрмонда болта пайдо бўлиб, дарахтларга қирғин келтирибди. Оғочлар унга қарши чора тополмай, қари Эмандан маслаҳат сўрашибди. «Болта деганларинг нима ўзи? У нимадан ишланган?» деб сўрабди Эман. «Болта — темирдан ясалган бир матоҳдир», деб жавоб берибдилар. «Ўзи-ку, темир экан, дастаси-чи? Дастаси ҳам темирданми?» деб сўрабди Эман. «Йўқ,— дебдилар, — дастаси — оғочдан, ўзимиздан». «Дастаси ўзимиздан бўлса, унга чора йўқ», деган экан Эман.

Турсунали макон топган «дарахтзорда» «болта» пайдо бўлиши билан унга даста бўлишга ошиқувчилар кўпайди. Оқибатда Турсуналининг илдизлари чопилди-ю, совхоз директорлигидан райком саркотиблигига ўтаман, деб ният қилиб турган одам эгнига маҳбусларнинг пахталик калта чопонини кийиб, узоқ совуқ ўлкадаги дарахт кесувчилар сафида ўзини кўрди. Уйқусиз кечаларда бу балога мубтало бўлиш сабабларини кўп ўйлади. Тузини еб тузлиғига тупурганларни лаънатлади. Дўст либосидаги илонлар бошини бирма-бир янчишни дилига тугди.

Худонинг қарғиши теккан бу жойларга келгунича бўлган ўтмиш кунларини эсласа, кўз олдини зулумот пардаси қоплайверади. Бу зулумотни гоҳи-гоҳида фақатгина бир нур ёритарди. Бу нур Нафисанинг чеҳрасидан тараларди. Шундай пайтда Нафисанинг димоғидан таралган илиқ нафас унга тириклик шуурини берарди. Азобли кечаларда ҳам фарзандларининг онаси, ҳалол жуфтига нисбатан шу Нафисани кўпроқ ўйларди, уни қўмсарди. Бунга баъзан ўзи ҳам ажабланарди. «Нима бу? Шунчалик қаттиқ севармидим?» деб ўйларди. Турсунали шаҳвоний ҳирс билан севги фарқини ажрата олувчи ақлга эга эмасди. Буни синамоқ учун Нафисага нисбатан ёшроқ, гўзалроқ, ишвалари ширинроқ қиз рўпара қилинса, бас. У «севги» деб ўйлаб юрган туйғу ўларди-қоларди. Ҳозирча, Нафисанинг биринчи тунда шивирлаб айтган «Мунчалар яхши экансиз», деган гапи қулоғи остида турибди. Ўзга илиқ нафас билан айтилиши мумкин бўлган шундай сўз ўтмиш тотли кечалар юзига қора парда тортмоғи та-йин. «Аҳмоқ бўлиб шу жувонга илакишиб юрган эканман. Дунёнинг лаззати бу ёқда экан-ку?» демоғи ҳам аниқ эди...

Аммо ҳозир, у буларни ўйламайди, орзу қилмайди. Унинг дарди ҳам, нияти ҳам бир — тезроқ бу ўлаксордан қутулиш! Қачон, қандай қутулади, — бандасига қоронғи. Юртида унинг учун куйиб-еладиган, пул сарф қилиб озодликка чиқариш учун ташвиш чекадиган одами йўқ. Демак, яна ўн тўрт йил маҳбуслик либосида юрмоғи ростга ўхшаб турибди.

Турсунали ана шу оғир дард тоғини елкасига ортган ҳолда ўринга чўзилади, саҳар чоғи шу юк билан қаддини ростлайди. Баъзи эркаклар йиғлайдилар. Баъзилари дардларини айтиб, ҳасрат қиладилар. Турсун-али дардини кимга айтсин, кимга йиғласин, кимга ҳасрат дастурхонини очсин?!.

Бир йигит келиб эди. Истарали бу йигитнинг покиза одам эканини юзидан ёғилиб турган нур ошкор этиб турарди. Турсунали «Бу йигитни менга Яратганнинг ўзи етказди», деб қувонган эди. Бугун бу қувонч ҳам балчиққа қоришадиганга ўхшаб турибди. Турсунали шу ҳавотирда дарё томонга қараб-қараб қўяди. Йигитни соҳилдаги қўлбола чайла томонга бошлаб кетганлар. Бу ерга келган кунининг ё учинчи, ё тўртинчи кун Турсунали ҳам шу чайладаги суҳбатга чорланган эди. Ўшанда қўлига болта олиб, арралаб йиқитилган дарахт шохларини энди бутай бошлаган эди. Пачоқбурун бир маҳбус яқинлашиб, ҳе йўқ, бе йўқ:

— Эй, чучмек, юр бу ёққа! — деб буюрди.

Турсунали у дамда осиеликларнинг «чучмек» деб аталишини билмас эди. Шу сабабли мурожаат кимга қаратилганини англамай:

— Менга айтяпсизми? — деб сўради.

Пачоқбурун ҳеч бир такаллуфсиз Турсунали томон чирт этиб тупурди-да, лабини кафти билан артди:

— Сенга айтяпман! — деб тўнғиллади.

Чакалак орасидаги ёлғизоёқ йўлдан бораётганида Турсуналининг юрагига ваҳм оралади. У қамок лагерларидаги одам ўлдиришлар ҳақида эшитган эди. Бу Пачоқбуруннинг сўхтаси бунчалар совуқ бўлмаса! Онасидан туғилибоқ одамхўрликни касб қилиб олганини башарасининг ўзиёқ айтиб турибди. Ана шу башара Турсуналини қўрқувга солди. Агар ҳозир унга «бу одам қотил эмас, қулфбузарларнинг устаси», деб ҳақ гап айтилса ҳам ишонмаган бўларди.

«Ўлдиргани олиб кетяптими?» деб ўйлади Турсунали. Сўнг «Нимага ўлдиради? Эндигина келган бўлсам?..» деб ўзига ўзи тасалли берди. Қамалганидан бери мутелик жандасини эгнига илиб, соқчи «юр» деб буюрганда юриб, «ўтир!» деса ўтириб, «қўлингни орқага қил», деса қўлни орқага боғлаб туришга кўникиб қолган Турсунали бу сафар ҳам юввош қўй каби «қассоб» — Пачоқбуруннинг етовида юриб борарди. Турсуналидан қўй ҳам тузук. Қўй қассобни кўрганида маъраб қўяди. Турсунали эса, ақалли бир оғиз гап айтишга ожиз.

Чакалакзордан ўтиб, дарё соҳилига чиқишди. Шохшаббалардан ясалган қўлбола чайлага яқинлашганда Пачоқбурун орқасига ўгирилиб:

— Шу ерда тўхта! — деб буюрди.

«Юввош соқов қўй» амрга итоат этди.

Ҳали қуёш кўтарилиб, борлиқни илита олмаган бўлса-да, чайла хожаларидан икки киши ярим яланғоч ҳолда ўтириб тамадди қилишарди. Пачоқбурун уларга яқин бориб, буйруқ адо этилганини маълум қилгач, хожалардан бири Турсунали томон қараб қўйди-ю индамай лунжидаги таомни чайнайверди. Пачоқбурун у ерда, Турсунали эса йигирма қадам берида хода ютгандай тик туриб, уларнинг таомдан бўшашларини кутдилар. Ниҳоят, қорин тўйиб, нафс ором олгач, яқинлашмоққа ижозат бўлди.

Турсунали улардан бирини таниди: у ички қўшинлар маёри кийимида юрадиган, ошхонадаги тартибни кузатувчи одам эди. Резина таёғини кўз-кўз қилиб, ўйнатиб юрувчи бу маёр тартиб бузувчининг гарданига аямай уриб қоларди. Қўли қичиб турган бўлса-ю, тартиб бузилмаса, шўрвасини хўриллатиб ичаётган одамнинг ҳам гарданига тушириб қолишдан тоймасди. Маёр ошхонада кимнинг ёнига яқинлашса, ўша одам иложи бўлса, овқатни чайнамаёқ ютишга ҳаракат қиларди. Чайналмаган овқатни ошқозон ҳазм қилиб юборар, аммо гарданнинг резина таёқ зарбини ҳазм қилиши қийинроқ эди.

Турсунали яқинлашгач, маёр ўрнидан туриб, икки қадам наридаги кўкатлар устига ташланган кийимлар ёнидан таёғини олиб, чап кафтига уриб қўйди-да, унинг орқасига ўтди.

«Уради шекилли?» деб ўйлади Турсунали. Орқадан зарб кутгани учун у беихтиёр букчайди. Ўтирган одам унинг бу ҳолатини кўриб кулди-да:

— Қўрқма, урмайди, — деб овутиди.

Бу одамнинг кулиши ўзига ярашарди. Тимқора кўзлари Пачоқбурунники ёки орқада турган малла ма-ёрники каби ёвузлик билан боқмасди. Қалдирғоч мўй-лаби ҳам ўзига ярашган эди. Шу сабабли Турсунали уни маҳбус эмас, шу ернинг катталаридан деб ўйлади.

— Мен — Тенгизман, ўтир, бугун сен менга кўноқсан.

Бу исми эшитиб, Турсунали ажабланди. Чунки у келган куниеқ ётоқдаги кўшинисидан «Бу ернинг асл хўжайини полковник эмас, ашаддий ўғрибоши Тенгиз бўлади», деган гапни эшитганди. «Тенгиз» деганлари умри қамокда ўтган, Пачоқбурун каби хунукбашара кекса одам деб ўйлаган эди. Ўзидан ёшроқ бир йигитнинг «Мен — Тенгизман», дейиши шу сабабли ҳам уни ажаблантирди.

— Гапимни эшитдингми? Кел, ўтир.

Турсунали итоат билан, ҳудди қайнонасиникига биринчи марта келган уятчан куёв каби ўтирди. «Ол, е», деган таклифни ўринлатиб бажаролмади. Бир-икки тишлам нон еб, майдаланган гўштга қўл узатмади. Егиси келиб турган бўлса ҳам, кўнгли тортмади. Қамалгунига қадар овқатларнинг сарасини еб ўрганган одам дас-турхон устидагиларни сарқит деб билиб, ирганди. Меҳмонга кечикиброқ борса, дарҳол дастурхон янгиланарди... Энди ўша кунларнинг садағаси кетса арзийди...

Ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб ўтирган Тенгиз нафсни енгишга нима сабаб бўлаётганини сизди:

— Ҳазар қияпсанми? Нега емаяпсан?

— Ҳазар қилаётганим йўқ. Қорним тўқ.

— Ҳозирча янгисан. Яна уч-тўрт ой ўтсин, биров чайнаб ташлаган чандирни ҳам кўзингга суртиб ейдиган бўлиб қоласан. Сен менга кўноқсан. Ол, е! Мени ранжитма!

Аввалги таклиф энди буйруққа айлангач, Турсун-али беихтиёр гўштга қўл узатди. Бу буйруқдан сўнг «қорни тўқ одам» дастурхонни ямлаб ютаёзди. У ов-қатланиб бўлгач, Тенгиз дастурхоннинг бир учини қа-йириб ёпди-да, Пачоқбурунга қаради. Буйруққа маҳтал турган мулозим бу қарашнинг маъносини уқиб, дастурхонни йиғиб олди-ю, нари кетди. Тенгиз ма-ёрга ҳам бир қараш қилган эди, у кийимларини қўлтиқлаб, чайла ортига ўтди.

— Тўхтаев, гап бундай, — деди Тенгиз холи қолишгач.

«Менинг фамилиямни қаердан била қолди?» — деб ажабланди Турсунали. Сўнг «қамок лагери бошлиғидан устунроқ мавқедаги одамга шуни билиш қийин эканми?» деб қўйди.

— Сен албатта тухмат билан қамалган бўлишинг керак, а?

Қора булут чоки сўкилиб, бирдан қуёш чарақлагандай бўлди: Тенгиз Турсуналининг кўнглидаги гапни топиб айтган эди.

— Ҳа, тухмат билан қамашди, — деди Турсунали ютиниб.

— Бу ердагиларнинг ҳаммаси ўзини пассажир² деб ҳисоблайди. Сени бу ерга тухмат бошлаб келмаган. Ҳасислик қилгансан. Пупкарларни вақтида мойлаш керак эди.

— Кимни?

— Милисани! Нима, бунақа сўзларга тушунмайсанми?

— Уларни... роса мойлаганман. Бекорга еб кетишди.

— Етарли мойламагансан. Молнинг чанқоғини томизғичдаги томчи сувлар билан қондириб бўладими?

— Бизнинг иш Масковнинг қўлида эди. Уларни челақлаб ҳам суғориб бўлмас экан.

— Бўлмайдиган иш йўқ бу дунёда, Тўхтаев! Нима учун Москва сенларга ёпишди, биласанми?

— Йўқ, билмайман.

— Отам раҳматли айтиб берардилар. Уруш маҳалида иккита ўзбекка битта милтиқ беришаркан. «Биттанг ўлсанг, иккинчинг олиб отаверасан», дейишаркан. Оталаринг шунга ҳам кўнишаверган. Сенлар ҳам оталарингга ўхшаган лақмасанлар. Аҳил эмассанлар. Бир-

² *Passajir* — tasodifan qamalgan odam.

бирларингни сотишни яхши кўрасанлар. Козёл³ ҳам кўпроқ сенлардан чиқади. Сенга ўхшаган совхоз директори бошқа ерда йўқми? Муттаҳам, порахўр ҳамма ерда тўлиб ётибди. Бунақалар Арманистонда йўқми? Бе, сенлардан кўра кўпроқ у ерда. Лекин Гобелян у ёққа бормаиди. Ўзиникига тегмайди. Сенларнинг ярмингни қириб ташласа ҳам ёнг демасан-да. Қани, Горбач арманиларга тегиб кўрсин-чи! Мос- квангнинг оёғини осмондан қилиб юборишади. Сенлар эса... — Тенгиз ҳафсаласи пир бўлиб қўл силтади. — Сенлар мишиқларингни оқизиб, «туҳматдан қамалдим», деб йиғлаб юраверасанлар. Энди гап шу, билмасанг билиб ол: мен — ўғриман! Очикда юрганингда мендақалардан нафратланардинг, а?

— Йўқ... нега?

— Талмовсирама. Биз — ўғрилар, сенларнинг назарларингда энг пасткаш одамлармиз. Аслида эса, сенлар пасткашсанлар. Биз ўғримиз, бу билан фахрланамиз. Билиб қўй: энг ҳалол одамлар бизлармиз. Шунинг учун ҳам одамлар тақдирини ҳал қилиш ҳуқуқига фақатгина бизлар эгамиз. «Честняга» деган сўзни эшитганмисан? Ана ўшалар бизлармиз. Бизда ҳалолликдан бир энлик ҳам нари-бери чекинилмайди. Дўстга хиёнат йўқ. Ким бунга журъат этса — боши кетади. Сенларда ҳалоллик борми? Садоқат борми? Йўқ! Ҳеч нарса йўқ! Олдинда икки йўл бор: агар тирик қолсанг, ўн тўрт йилдан кейин уйингга борасан. Умринг қисқа бўлса, шу ерда ўлиб кетасан. Билиб қўй, бу ерларда илонлар кўп. Бир чақишда ўлдиради. Агар хизматимизни бекаму кўст қилсанг, сени илонлардан ўзимиз қўриқлаймиз.

— Нима хизмат буюрсангиз... тайёрман!

— Нима бало, пионермисан, доим тайёрман, дейсан? Сен ўйлаб, шошилмай жавоб бер.

— Шошилсам-шошилмасам, менга суянадиган бир тоғ керак-ку?

— Тоғ, дедингми? Яхши айтдинг. Сен суянадиган тоғ бор. Аммо... — Тенгиз жилмайди. Бу жилмайиш аввалгидай беғубор эмас, балки айёрлик ели бор эди унда. — Аммо, суяниш учун тоғ ҳақини тўлашинг керак. Очқликда ҳар ой маош олардингми? Ҳа, олардинг. Худди шунга ўхшаб, суянадиган тоғ ҳақини ҳар ойда тўлаб турасан. Сен бугун бикса⁴ннга бир малява⁵ ёзасан. Ҳар ойда пул юбориб туради.

— Пул? Қанчадан?

— Буни хат олиб борган одам айтади.

— Пулни бу ёққа юборадими?

— Бу сенинг ишинг эмас. Пулни бизга тегишли одам бориб олади. Агар шартимизни бажармасанг, аввалига трамвайга қўямиз. Кейин беспределшиқ⁶нинг эрмагига топширамиз.

Ерталабки меҳмондорчилик ана шундай «шартномани имзолаш» билан яқунланди. Шарт бажарилмаган тақдирда Турсунали ўзини қандай жазо кутишини кеч ётар маҳалида билди. Ётоқ қўшнисидан «трамвайга қўйиш» нима эканини сўраб, «сени ҳаммомга олиб кириб, йигирма-ўттизтаси галма-гал «гаплашиб» чиқса — трамвай бўлади», деган жавобни олганида бадани музлаб кетди.

Ҳозир, чайла томонга қараб турган чоқда ҳам шу тадбир эсига тушиб, бир сесканди.

Кеча лагерга олиб келинган йигит Турсуналига хуш ёқиб, «менинг ҳалоскорим шу», деб ўйлаган эди. Ёши йигирма бешни қоралаган бу йигит ўзини Нуриддин деб таништирди. Беш йил муқаддам қамоққа солинган Нуриддин учун бу ер учинчи лагер эди. Бу ерга келгунига қадар аввал Украина, сўнг Туркманистон қумликларида пишган бу йигит яна ўн йил умрини шундай сарсонликда ўтказмоққа маҳкум эди.

Нуриддиннинг дарҳол Тенгиз суҳбатига чорланиши қамоқхона олами қонунларидан узок бўлган Турсунали учун тушунарсиз эди.

³ *Kozyol* — қamoқxona ma'muriyatiga faol yordamchi.

Е s l a t m a: qamoқxonadagilar, xususan o'g'rilar tiliga xos ayrim iboralarni tarjima qilmay, aslicha yozishni ma'qul ko'rdik. (*Muallif.*)

⁴ *Biksa* — xotin.

⁵ *Malyava* — xat.

⁶ *Sadizmni xush ko'ruvchi*, «qonundagi»larning odatini tan olmovchi, vahshiysifat odam.

Тенгиз Нуриддинни дастурхонга таклиф этмади — тоғликлар одатига содиқ қолмай, меҳмонни иззат қилмади. Бир неча дақиқа тик турган ҳолда гаплашишгач, чайладан бақувват йигит чиқди-ю, олишув бошланиб кетди. Тепадан кузатиб турган Турсунали йигитга ачинди. Болтани кўтариб югургиси, уни ҳимоя қилгиси келди. Аммо бу хоҳиш чақмоқ умри каби қисқа эди. Хоҳиш чақмоғи сўниб, жони кўзига кўрингач, ўзини тийди.

— Ҳай Чучмек! Сен учун мен ишлайманми?

Бу овоз Турсуналини ҳушига келтирди. Чайла томонга бошқа қарамай, дарахт шохларини бутай кетди.

Пастда нима воқеа юз берганини ўнг қоши ёрилган, чап билагини тилинган, бадани мушт ва тепки зарбларидан мўматалоқ бўлган Нуриддин ётар маҳалида айтиб берди.

«ИМОМ ҲАМЗАТ»

Бундай суҳбатга чорланиш Нуриддин учун янгилик эмасди.

Чакалакзордан ўтиб, соҳилга яқинлашганида чайладан Тенгиз чиқди. Пачоқбуруннинг амри билан Нуриддин берироқда тўхтади. Тенгиз унинг рўпарасида туриб олиб, бошдан-оёқ тикилди. Сўнг у томон уч-тўрт қадам қўйди.

— Сенга «еш-шак» деб лақаб қўйишибди. Нима учун айнан «еш-шак»?

Нуриддин Тенгиз тикилганида кўзларини олиб қочмади. «Сендан кўрқадиган одам эмасман», дегандай тик боққанича тураверди.

— Гапимга жавоб бер: нима учун сени «еш-шак» дейишди?

— Ўзларига ўхшатишмоқчи бўлишгандир.

— Шунақами? — Тенгиз истеҳзоли жилмайди. — Сен қайсар эмишсанми?

— Беайб Парвардигор.

— Шунақами? — Тенгиз унга янада яқинлашди. — Шеригингни нима учун отиб ташлаган эдинг?

— Аблахлиги учун.

— Кофирлиги учун эмасми?

— Кофирнинг ҳам инсофлиси, виждонлиси бор. Кофирнинг ҳам ўзига яраша эътиқоди бўлади. У кофир эмас, аблах эди.

— Бубликни танийсан, а?

Танимай-чи?! Нуриддин Туркменистондаги лагерга келганидан то кетгунича у билан ит-мушук бўлиб яшади. Қошларигача қириб юрувчи бу одамни ҳамма «Бублик» дер, кўпчилик ундан ҳайиқиб юрарди. Нуриддин эса, унга «маймун» деб лақаб бериб, бўйсуннишни истамаган эди.

— Бубликни танийсан, — деди Тенгиз ундан жавоб кутмай. — Бублик сендан хафа. Хизматидан бўйин товлабсан. Нега хизматини қилмадинг?

— Мен унинг қули эмасман.

— Қизиқ... қизиқ... сен янглишма, эш... бола, кимдир кимгадир қул бўлиши керак. Бу дунё ўзи шунақа. Сенинг қулликдан ўзга чоранг йўқ. Ё қул бўлиб яшайсан, ёки ўласан!

— Одамнинг қуллиги тўғри. Лекин сиз ҳам янглишманг. Одам фақат Яратгангагина қулдир. Банда бандага қул бўлмайди. Айниқса, мусулмон кофирга қул бўлмайди.

— Мен Тенгизман! Менинг хизматимни қиласанми?

— Йўқ.

— Ўйлаб жавоб бер.

— Бубликка нима жавоб қилсам, сизга ҳам жавобим шу.

— Мендан кўрқмайсанми?

— Нега кўрқишим керак? — Нуриддин унга тик қараганича жилмайди. — Сиз мени урарсиз, нари борса ўлдирарсиз. Одамлар ўлимдан кўрқадилар. Уларнинг нодонлиги ҳам шунда. Кўрқса-

қўрқмаса барибир ўлади-ку? Мен ўлимдан қўрқмайман. Демак, сиздан ҳам қўрқмайман. Мен фақат Оллоҳдан қўрқаман.

— Дурустсан, бола! Аммо ўлимнинг ҳар хили бўлади. Ёшлиқда ўлиб кетавериш алам қилади. Мен, масалан, ҳозир ўлишни истамайман. Ҳали кўп яшашим керак. Кўп одамлар билан ҳисоб-китобим бор.

— Бу сиз билан менинг истагимга қараб бўладиган иш эмас. Бу ёғи тақдир ёзуғимизга боғлиқ. Лекин Худо сизга узоқ умр бериши мумкин.

— Нега? — Тенгиз Нуриддиннинг гапидан чиндан ҳам ажабланди.

— Оллоҳнинг ваъдаси бор: баъзи одамлар янада кўпроқ гуноҳ қилиб олиши учун умрини узоқ қилар экан.

Бу гап Тенгизга ёқмади:

— Ўчир овозингни! — деб жеркиб берди.

— Бу менинг гапларим эмас...

— Ўчир, деяпман! Менга қара, қайсарлигинг учун сенга «еш-шак» деб лақаб беришган. Хўш, еш-шаклигингча қоласанми ё биз айтган йўлга юрасанми?

— Сиз айтган йўлга юрмайман, овора бўлманг.

— Унда ўласан.

— Буни Худо билади.

— Яхши, мардлигинг ҳам бор экан. Майли, сени итдай хорлатиб ўлдирмайман, эркакдай ўлишинг учун имконият яратиб бераман. Менинг одамим билан яккама-якка олишасан. Танла: мушт биланми ё тиф биланми?

— Танлаш ҳуқуқини сизларга бердим. Одамингизнинг чоғи нимага келса, шундай олишсин.

— Катта кетма бола! Демак, бундай: аввал мушт билан, кейин тиф билан!

Рақибини пичоқ билан нобуд қилгудай бўлса, бошига балолар орттириши мумкинлигини билган Нуриддин тифни рад этди:

— Иккала имкониятни одамингизга бердим. Мен муштимга ишонаман.

— Катта кетяпсан, бола! Билиб қўй: бу олишувда фақат битта одам тирик қолади.

Тенгиз шундай деб уч қадам чекинди-да:

— Бифштекс! — деб чақирди.

Мушаклари ўйнаб турган баланд бўйли йигит ҳаялламади. Ҳарқандай рақибини қиймалаб ташлашга қодир бўлгани учун «Бифштекс» лақабини олган бу йигит Тенгизнинг биргина имосидан мақсадини англаб, жанг-га ҳозирланди. Тенгиз ҳали жанг майдонини бўшатмай туриб, кескин тарзда бир айланди-да, рақибининг жағини мўлжаллаб тепмоқчи бўлди. Нуриддин гарчи бу қадар тез ҳамлани кутмаган бўлса-да, жангга шай эди. Шу боис жағини тепки зарбига рўпара қилиб қўймади. Кескин энгашиб, шу аснода муштини ишга солишга улгурди. Бифштекс кучли зарбага мўлжаллаб ҳаволатилган оёғини идора қилишга улгурмай нозик еридан мушт еб, букчайиб қолди. Нафаси қайтиб, инг-раб юборди. Нуриддин унинг ўзига келиб олишини кутиб, чекинди.

— Пайти келганда уриб қол! — деди Тенгиз.

— Мен номард эмасман, — деди Нуриддин рақибидан кўз узмай.

— Унда ўзингдан кўр. У сенга меҳрибонлик қилиб ўтирмайди.

— Меҳрибонлигига зор эмасман.

— Ростдан ҳам эш-шак экансан! — Тенгиз шундай деб сигарет тутатди. Сўнг ўзини ҳануз ўнглай олмаётган мулозимининг кетига тепди. — Бир муштлик ҳолинг борми, бундан кўра ўлганинг яхшимасми? Бўлдими, кетаверсинми?

— Йў-ўқ! Бу ердан битта одам кетади. Мен ҳозир уни қиймалаб ташлайман. — Бифштекс шундай деб чўнтагидан буклама пичоқ чиқариб, тугмачасини босди; дудама тиф офтобда ялтиллаб кетди.

Нуриддин учун бу биринчи олишув эмасди. Шу сабабли доврираб қолмади. Енгил ҳаракат қилганича Бифштексни чалғитиб, бирин-сирин зарбалар бера бошлади. Фақат бир марта тиг унинг чап билагини тилиб ўтди. Тилинган ердан сизиб чиққан қонни кўриб, Бифштекс мамнун жилмайди. Буни жон олғувчи асосий зарбанинг дебочаси деб ўйлади. Ҳа, чиндан ҳам бу асосий зарбаларнинг бошланмаси эди. Аммо зарбаларни у эмас, Нуриддин берди. Кетма-кет тепки зарбалари унинг ҳаёт-мамотини ҳал қилди: аввал жағи синиб, ияги узилиб, учиб кетай деди. Кейинги тепки бўғзини пачоқлади. Нафаси бўғилди. Кўзига қон тўлган Нуриддин унинг бу ҳолини кўрмади. Чаққон сакради-да, иккала оёғи билан унинг кўкрагини мўлжаллаб тепди. Тепиш асносида ўзи ҳам чалқанча йиқилиб, бир неча нафас ҳушини йўқотди. Ҳушига келгач, тепасида пичоқ санчишга тайёр турган Бифштекс пайдо бўлишини кутди. Сакраб турмоқчи эди, бадани ўзига бўйсунмади. Яна икки-уч нафас беҳол ётиб, сўнг қаддини аста кўтарди. Тўрт-беш қадам нарида узала тушган Бифштексни, тиз чўканича унинг билагини ушлаб кўраётган Пачоқбурунни, унинг тепасида сигарет тутатиб турган Тенгизни кўриб, олишув якунланганини фаҳмлади.

— Ўлибдимми? — деди Тенгиз, сигарет қолдиғини нари улоқтириб. — Ўлибдимми?! Нега бақага ўхшаб анграясан?

Пачоқбурун тасдиқ ишорасини қилиб ўрнидан турди. Тенгиз орқасига ўгирилиб, Нуриддин томон юрди.

— Кўрдингми? Ўлибди. Энг яхши одамимни ўлдирдинг. Хўш, энди нима қиламиз? Қолган ўн йилингни йигирма бешга айлантирамизми? Ё менга қўшиласанми?

Нуриддин ўрнидан туриб, лабидаги қонни артди.

— Сизга қўшилсам, уришиб ўтирмас эдим.

— Сен олифтагарчилик қилма, барибир синасан.

— Синишдан олдин ўзимни ўлдираман.

Тенгиз бир сўкинди-да, ўгирилиб, Пачоқбурунга бақирди:

— Нимага лаллаясан?! Кўтар, дарёга ташла. Кум⁷га бориб, Бифштекс қочди, деб айт. Кейин лепила⁸ни бошлаб кел.

Қамоқ лагерининг табиби муолижа қилиб кетгач, Тенгиз Нуриддинни чайлага бошлади. Эски газеталардан иборат «дастурхон» усти бетартиб эди. Пачоқбурун кириб, чала ейилган нон-гўшларни йиғиштириб чиқиб кетгач, Тенгиз алюмин кружкага тўлатиб ароқ қуйди-да, меҳмонга узатди. Нуриддин уни олиш учун қўл ҳам узатмади.

— Ҳа, — деди Тенгиз, қошларини чимириб. — Ҳазар қияпсанми?

— Ичмайман, — деди Нуриддин. Сўнг таранг вазиятни юмшатиш мақсадида қўшиб қўйди: — Шу пайтгача ичмаганман.

— Намоз ўқийсанми?

— Йўқ.

— Унда менга ўхшаган чала мусулмон экансан. Ичмайдиган одамларни ҳурмат қиламан. Ичишни анави тўнғизларга чиқарган. Бу нима, биласанми?

— Ароқни айтяпсизми?

— Ҳа, сен билан мен буни ароқ деймиз. Аслида бу бизнинг миллатимизни қириб ташловчи атом бомба. Бу энағарлар бизларни қандай қуритишни билишган. Сен билан биз бунинг фаҳмига бормай ичаверамиз, ичаверамиз. Ичиб олиб болаларни туғдираверамиз. Бориб-бориб миллат қирилиб кетганини билмай қоламиз. Сенлар кўпсанлар, унча билинмас балки. Аммо биз каммиз. Ҳадемай қирилиб битамиз.

— Сиз... грузинмисиз?

— Йўқ... — Тенгиз мийиғида кулди: — Мен — аварман! — Тенгиз бу гапни ифтихор билан айтди. — Авар деган халқ бор бу дунёда, эшитганмисан?

⁷ Lager boshlig'i.

⁸ Do'xtir

Нуриддин эшитмаган эди. Бир оз хижолат бўлгани ҳолда бу ҳақиқатни тан олди.

— Сен мени гуржигга ўшатма. Улар Қофқазни сотишган. Менинг боболарим эса қофқазимизни бу кофир тўнғизлардан ҳимоя қилган. Имом Ҳамзат, имом Шомил, Ҳожимуродларни эшитганмисан? Ҳа, эшитмагансан.

— Мен... ўқимаганман. Саккизинчини битириб, далага чиқиб кетганман. Кейин ҳарбийга чақиришиб, Афғонга ташлашди. Кейин бу ерлар... Қўлимга битта китоб олиб ўқимаганман сира.

— Унда сени «еш-шак» деганлари тўғри экан. Қайсарлигинг учун эмас, ўқимаганинг сабабли эш-шаксан. Ўқимаган одамнинг эш-шакдан нима фарқи бор? Сен менинг тарихимни билмайсан. Ўзингникини биласанми? Сенинг ҳамзатларинг, шомилларинг борми? Билмайсан! Эш-шак ҳам ўзининг ота-боболарини билмайди. Гапларимга ҳайрон бўляпсанми? «Ўғридан ҳам шунақа гаплар чиқадими?» деяпсанми? Мен ўғри бўлиб туғилмаган эдим. Ота-бобом ҳам ўғри эмасди. Мен ўзимникиларнинг ушоғига ҳам хиёнат қилмаганман. Мен еримга ўғри бўлиб босиб кирганларнинг мол-жонига қирон келтираман. Мен ўғри эмас, қасоскор, хунхўрман! Аммо ўғри деган унвонни олганман. Мен учун қасоснинг ўзгача йўли йўқ. Биласанми, мен салкам олий маълумотли файласуфман. Ҳа... мени тўртинчи курсдалигимда ҳайдашган. Ленинградда ўқирдим. Бир профессор бор эди, — Тенгиз шундай деб истеҳзоли жилмайди. — Николай Александрович Сагоев деган. Қизиқ, а? Исми ўрисча, насаби тоғлиқларники. Кейин билсам асли Назир Алиевич Сагоев экан. Тилимни тиёлмай ўшанга бир куни айтдим: «Мухтарам профессор, майли, ўзингизнинг исмингизни ўрисча қилибсиз, отангизнинг шундай чиройли исмини нега ўзгартирасиз? Сизда тоғлиқлар номусидан заррача борми?» дедим. У энафар мени комсомол мажлисига қўйди. Менинг қайсарлигим тутиб, мажлисда аварча гапирдим. Ўша профессорнинг ўзи таржима қилиб турди. Ўрис деганларнинг жазавалари тутганини кўрсанг эди. Қўлларидан келгани — мени комсомолларидан ҳайдашди. Шартта туриб: «Мен аварман! Аварлигимча ўламан! Тупурдим сенларга!» дедим. Шу баҳона бўлиб ўқишдан ҳайдашди. Кейин мен бу «ўқишга» кирдим. Биринчи қилган ишим — Сагоевнинг уйини босдим. Авар князлари ҳам унчалик бой бўлишмагандир. Тоғлиқ йигитларни ўқишга киритиб қўяман, деб тоzza шилар эди у энафар. Уйини шилиб, қолган-қутганини ёқиб юбордим. Ўн йил бадалида икки марта қўлга тушиб, пишдим. Ўн биринчи йили «қонундаги ўғри» мартабасини бериб, менга тож кийдиришди. Энди билдингми, кимлигимни? Бу тўнғизлар мени қул қилиш учун еримга бостириб киришган эди. Энди уларнинг ўзлари менинг қулим. Бифштексни ўлдирганинг учун заррача афсусланмадим. Бу энафарлар қанча кўп ўлса, шунча яхши. Сен эса... яшашинг керак! Мен сенга «Ҳамзат» деб ном бераман. Шомил билан Ҳожимурод ҳам бизнинг қаҳрамонларимиз. Лекин мен уларни унча яхши кўрмайман. Улар охири синишган. Ўрисга таслим бўлишган. Ҳамзат эса, синиш у ёқда турсин, ҳатто салгина эгилмади. Жойнамоzнинг устида боши узилди. Сенда ҳам шунга яқин фазилат кўрдим. Шунинг учун сенга меҳрим тушди. Шунинг учун бу гапларни сенга айтяпман. Аммо сен бола, қайсарлигингни арзон баҳога сотар экансан. Сен майда-чуйда гаплардан устун тур. Сен миллат учун собит бўлишни ўрган. Шунга ақлинг етадими? Йўқ, етмайди... Афсус, афсус, етмайди. Мен ўзбеклар орасида сенга ўхшаган мардини кам кўрганман. Сенларнинг синишларинг осон. Сен бу ерлардан синмайдиган одам бўлиб чиқ. Кўзларингни очиб, одам бўлиб чиқ! Ҳамзат, бир куни келиб гапларимни эслайсан. Ана шунда бу ўғри унчалик аҳмақ эмас экан, деб тан оласан.

Ҳаёт-мамот олишуви Нуриддин, эндиликда Ҳамзат учун кутилмаган ҳодиса эди. Қаҳрли ўғрининг бу гаплари эса, мутлақ кутилмаган ҳол бўлди. Бу гапларнинг мағзини чақишга ҳаракат қилди. Кейинги учрашувларда яна шу ҳақда гап очилармикин, деб кутди. Бироқ, Тенгиз қаҳрли ўғрибоши либосини ечиб, очилиб гаплашмади. Фақат анча кейин, ноҳуш воқеалар сўнгида, ажралар маҳалларида «Сен менинг ҳимоямдасан. Мен ўлсам, одамларим ҳимоя қиладилар. Сен ўша кунги гапларимни унутмасанг бўлди: асло сина кўрма!» деб таъкидлади.

«МУРИК»

Қамоқ оламининг икки тартиб-интизоми бор. Биринчисига ҳуқуқ идоралари тартиб берганлар. Буниси қоғозга тушган, муҳрланган. Унга кўп ҳолда амал қилинмайди. Иккинчиси қоғозга ёзилмаган, муҳрланмаган. Аммо унга беҳато тарзда бўйсунилади. Қонундаги ўғрилар томонидан жорий этилган тартиб-қоидаларнинг бузилиши улуг бир фожиа саналиб, бузғунчи кечирилмайди.

Қамоқхоналар, лагерлар гарчи симтўсиқлар билан ўралиб, қуролли соқчилар билан қўриқланса-да, ўғрилар турли ўлкаларга сочиб юборилган бўлса-да, уларни бир-бирларига боғлаб турувчи ботиний робита ғоят мустаҳкам эди. Белоруссиядаги лагерда бўлаётган гапларни Москвадаги генераллардан аввал Воркутадаги маҳбуслар эшитишарди. «Лагер телетайпи» деб номланувчи хабар хизмати беҳато ишларди. Генераллар ботиний занжир мавжудлигини, унинг ҳар бир ҳал-қасини билишса-да, ўзларини билмаганга олишарди. Ҳалқаларни узиб ташлаш қўлларидан келса-да, ботина олишмас эди. Зеро, таъбир жоиз бўлса, ўзлари ҳам шу занжирнинг бир ҳалқаси эдилар.

Тартиб этилган қоидаларга кўра, «лагер телетайпи» Муриқнинг бу томонларга келишини ўн беш кун аввал маълум қилган эди.

Дарахт кесиладиган жой ўзгариб, дарё соҳилидаги чайла ҳам кўчирилган эди. Қуёш ёз фаслига хиёнат қилиб, кузнинг захарли нафаси ҳукмини ўтказа бошлагани учун чайлага жойлашган «политбюро»нинг «штаб-квартира»си баракка кўчирилган эди. Бу ерларнинг бетайин ҳавоси ўзини намойиш этган — эзиб ёққан ёмғирдан сўнг оз фурсат юз очувчи офтоб баданга ҳарорат беришга улгура олмас ҳам эди. Маҳбусларни қийратиб ташлаган чивинлар келгуси ёзда учрашиш умидида иссиқ уяларига кириб кетганлар. Чивинлар азобидан қутулган маҳбуслар учун шу шилта аёзли мавсум аълороқ туюлар эди.

Егнига пахтали калта тўн, бошига телпакни қийшайтириб кийиб олган Тенгиз нам тортган хашак устида узала тушиб ётганича пинакка кетган эди. Пачоқбурун кириб, унинг оромини бузди.

— Нима дейсан?— Тенгиз эснаб, қаддини кўтарди.

— Находкадан ксива бор.

— Ўқи, кимдан экан?

— Гарбуздан.

— Гарбуз? — Тенгиз «ким экан у?» деб ўйлади. Ҳар қанча тиришса ҳам Гарбузнинг ким эканини эслай олмади. Унинг хотираси яхши эди. Бир кўрган одамани, бир марта эшитган исмни ўн йилдан кейин ҳам қийналмай эсларди. Ленинградда ўқиб юрган кезлари у бошқа талабалар каби дафтар тутмас эди, муал-лимларнинг маърузаларини ёзмас эди, хотирасида сақлаб қоларди. «Менинг дарсимни менсимайсан», деб даъво қилган муаллимга Лениннинг «Фалсафа дафтари»дан бир неча саҳифани ёддан айтиб бергач, дўстлари уни «тирик компьютер» деб атай бошлаган эдилар. Ана шундай мукамал хотира эгаси Гарбузни эслай олмади. Пачоқбурун хатни ўқий бошлагач, масала ойдинлашди. Пачоқбуруннинг фақат бурни эмас, билими ҳам пачоққина эди. Бешинчи синфда икки йил сабот билан ўқигач, олтинчи синфга бормай қўя қолганди. Рус алифбосидаги ўттиз уч ҳарфнинг тенг ярмидан кўпроғини, яъни нақ ўн етти ҳарфни эркин ўқий олиш мартабасига етган бу «дониш»нинг ўзига ўхшаш бир ўғри қўли билан ёзилган мактубни ҳижжалаб ўқишини тасаввур қилинг-у, Тенгизнинг чидамига қойил қолаверинг. Аммо Тенгиз ҳам темирдан эмас. Уч-тўрт жумла ўқилгунча чидади, сўнг хатни Пачоқбуруннинг қўлидан юлқиб олди. Катак дафтар саҳифасининг бир бурчи йиртилиб, Пачоқбуруннинг бармоқлари орасида қолди. Хатга кўз югуртирган Тенгизнинг юраги баттар сиқилди. Бу одам қўли билан ёзилган хатми ёки сиёҳга ботириб қоғоз устига қўйиб юборилган ўрмон чумолисининг изларими, буни эксперт аниқлаб бермаса, оддий одамнинг фарқлаши қийин эди. Тенгиз унда-бунда ҳарфни эслатувчи белгиларни кўшиб, бир амаллаб ўқий бошлади:

«Ўғрилар омон бўлсин!

Салом, Тенгиз, салом қориндошим! Сенга етиб маълум бўлсинким, бу мен — Олег «Гарбуз»ман. Сенга ва Иркутск тсентралидаги барча ўғриларга, «политбюро» аъзоларига, сизларнинг елкадошларингизга биродарлик саломларим бўлсин! Қимматбаҳо саломатликлар қалай? Худо барчаларингизга узоқ йиллар омонлик берсин.

Қориндошлар, жондош ўғрилар, бизнинг Находкада мендан ташқари Валдемар «Олов», Борис «Шимол» ҳам бор. Биз уч ўғримиз, аммо ҳалигача биронтамиз тож кийиш бахтига муяссар бўлмаганмиз. Малявамнинг дастлабки сатрларидаёқ ўз муроду мақсадимни баён қила қолай: мен сиз меҳрибон ўғриларнинг бирингизга ука, бирингизга дўст, улуғларга эса ўғил ёки жиян бўлиб, мўътабар ўғрилар оиласининг тенг аъзоси сифатида қаторларингизга кирмоқликни орзу қиляпман. Мен бундан буёнги ҳаётимни ўғрилик меҳробига атадим. Бундан буён сиз меҳрибон зотлар билан елкама елка туриб, барча дарду аламларни бирга тотмоққа, тенг баҳам кўрмоққа қарор қилдим.

Қадрдоним Тенгиз! Мен қамоқда ҳали кўп ўтираман. Ўғриларнинг муқаддас оиласига аъзо бўлсам, «қонундаги ўғри» тожигга лозим кўрилсам, балки қолган умримни ҳам қамоқда ўтказарман. Бу масалада сизлар нима ирода қилсангиз, шу бўлади. Мен озодликда юрганимда сизлар ҳақингизда кўп эшитганман. Сизлар томонга интилганман. Бироқ, сизлар билан юзма-юз учрашиш бахти менга насиб этмади. Хатимни ўқиб бўлгач, барча камчилигу гуноҳларимни ёзиб юборарсизлар. Сизларнинг кўрсатмаларингизга амал қилиб, бундан кейинги ҳаётим масалаларини ўғрилар қоидасига хилоф қилмаган ҳолда ечиб борайин. Мен қандай оғир кунларда сизларни безовта қилаётганимни билиб турибман. Илтимосим қабул қилинган тақдирда рўпарамда қандай машаққатлар турганини ҳам ҳис этипман. Бу сатрларни ёзиш ҳам менга осон бўлмади. Бу хат ўзимнинг ҳаётим хусусидаги бир ҳукмдир. Сўнгги нафасимга қадар ўғриларнинг улуғ оиласига содиқ қул бўлиб хизмат қиламан. Агар у дунёда ҳам ўғрилик ҳаётини давом эттириш лозим бўлса, у дунёда ҳам фақат ўғрилар оиласига қулман.

Азиз ва қондош ўғрилар! Энди ўзим ҳақимдаги маълумотни ёзай: мен тулаликман. Биринчи марта 1978 йил 2 март куни машина ўғирлаш пайтида қўлга тушиб, олти йилга қамалдим. Бир йилдан сўнг ўсмирлар қамоқ лагеридан катталарникига ўтдим. Икки йил Ярославлда ўтирдим. Сўнг «Етап» билан Лвовга юборилдим. Зеквагонда Серёжа «Оққуш» билан танишдим. У менга кўп нарсаларни ўргатди. Лвовда эканимда ўғрилар қурултойи бўлди. Саксон тўртинчи йилда озодликка чиқдим. Ўн беш кундан сўнг 212-модданинг учинчи банди билан яна беш йил беришди. Ҳали Туладаги қамоқда эканимда ўғриларнинг қурултойи бўлди. Витя «Калина», Султон Чечен билан шунда танишдим. (Султонни Худо раҳмат қилсин, ётган ери момиқ бўлсин!) Султон мени лагердаги тартибга бошлиқ қилиб кетди. Кўп ўтмай промзона комендантлари ўлдирилиб, ҳамма ёқ ағдар-тўнтар бўлди. Комендант зонада қанжиқ-мусорларнинг қурултойини ўтказмоқчи эди. Менинг бўйнимга ҳеч нима илиша олмади. Аммо Тверга боргач, яна бир ярим йилни бўйнимга илишди. Бу ерда бошқа ўғрилар бўлмагани сабабли сизларнинг биродарингиз Остап «Жанжал» бу ердаги тартиб-интизомни бошқаришни менга топширди. Бу ишонч мен учун катта бахт эди!

Учинчи марта банкка ҳужум қилганимда қўлга тушиб, мана шу ерда ўтирибман.

Илтимосимга жавобни сабрсизлик билан кутаман.

Сиз — энг меҳрибон, энг ҳалол ўғриларга мустаҳкам соғлиқ ва озодлик тилайман.

Сиз улуғ зотларни ғойибона бир-бир бағрига босувчи тулалик Олег «Гарбуз». 26.08.1988. Находка.»

Тенгиз хатни ўқиб бўлгунича кўзлари тиниб, гарданида оғриқ пайдо бўлди. Аввал мижжаларини енгил уқалаб, сўнг гарданини силади. «Битхат бўлса ҳам гапларни топиб ёзаркан. Агар ўзининг калласидан чиқариб ёзган бўлса, аҳмоққа ўхшамайди, — деб ўйлади Тенгиз. — Лекин... Нима учун шу пайтгача у ҳақда эшитмаган эканман?» Тенгиз шу хаёл билан Пачоқбурунга қаради. У буйруққа маҳтал ҳолда сомелик ила турарди.

— «Политбюро»ни тўпла.

Еътиборли ўғриларни ярим соат ичида тўплаб келиш учун Пачоқбурунга шу қисқа буйруқнинг ўзи кифоя қилди.

«Политбюро» деганлари тождор ўғрилардан иборат кенгаш эди. Гарчи Тенгизнинг обрўйи қамоқ лагери бошлиғидан ҳам баландроқ бўлса-да, айрим масалаларда бу кенгаш ҳукмига хилоф иш кўришга ҳуқуқи йўқ эди.

Бифштекс ўлдирилганидан бери «политбюро» йиғилмаган эди. Ҳа, ўшанда Тенгиз бир адашди. У аслида Нуриддиннинг адабини бериб қўймоқчи эди, сўнг ўзи томон оғдирмоқчи эди. Ҳирсдай Бифштекснинг бир тепки билан ўлиб қолиши хаёлига ҳам келмаган эди.

Лагерда Бифштекснинг «қочгани» ҳақида хабар тарқалиши билан Валера «Қўтос» деб лақаб олган «политбюро оқсоқоли» Тенгизни чақиртирди. Қўтос қолган умрини қамоқ лагерига бағишлаган ўғрилардан эди. У озодликка чиқишни истамасди. Қамоқ муддати ниҳоясига етай деганда бир қилиқ чиқарарди-ю, ўзининг таъбири билан айтилганда, «курорт мавсуми чўзиларди». Унинг асосий вазифаси — келажакда улуг ўғри бўлиб етишиши мумкин бўлган йигитларни аниқлаб, тарбиялаш эди. Шу жиҳатдан қаралганда Нуриддиннинг тарбияси билан аввал «Қўтос» шуғулланиши лозим эди.

Қўтоснинг йўқлови Тенгиз учун кутилмаган бўлмади. Бугунми-ертами барибир рўпара бўлишини билиб, жавобларни тайёрлаб қўйган эди. Аммо Қўтоснинг белгиланган баракда якка ўзи эмас, «политбюро» аъзолари билан биргаликда кутиб олгани Тенгиз учун кутилмаган ҳол бўлди. Хаёлига «нима бу, тўнтаришми?» деган фикр чақмоқ нуридай урилди-ю, ўша заҳоти сўнди. Чунки Тенгиз шундай бўлган тақдирда ҳам оғир аҳволда қолмаслигини биларди. Бунга ўхшаш исёнларнинг ҳисоб-китобини қилиб қўйгани учун хотиржамлигини йўқотмади.

Қофказлик тождор ўғрилар билан ҳазиллашиб бўл-маслигини билган «политбюро» аъзоларида Тенгизга қарши бир иш юритиш фикри йўқ эди. Улар фақат Бифштекс тақдирини ойдинлаштириб олмоқчи эдилар.

Тенгиз остона ҳатлаши билан Қўтос ўрнидан турди-да, унга пешвоз чиқди.

— Княз, сен хафа бўлма, фавқулодда ҳол бизни тўпланишга мажбур этди, — деди у, Тенгизга қўл узатиб.

Қофказлик тождор ўғрилар ўзларининг келиб чиқишларини машҳур князларга боғлаганликлари учун асосий лақаблари қолиб, ҳурмат юзасидан уларга «княз» деб мурожаат қилиш ўғрилар оламида одат тусига кирган эди. Бу одат барча «княз»лар қаторида Тенгизга ҳам ёқар эди. Етти пушти олиймақом хонадонга йўламаса ҳам у ўзини чинакам княз ҳис қиларди. Қўтоснинг «княз» деб мурожаат қилиши эса вазиятнинг айтарли кескин эмаслигига далолат эди.

Тенгиз йиғилганлар билан бирма-бир кўришгач, тўрга ўтди. Қўтос унинг ёнига ўтирди. Тенгиз сигарет тутатгач, Қўтосга юзланди:

— Нима бўлди?

— Бизни Бифштекс қизиқтиряпти. У ҳамиша сенинг ёнингда бўларди?

— Ҳа, бўларди, — деди Тенгиз хотиржам равишда. Сўнг худди оддий бир хабарни эслагандай қўшиб қўйди: — Ўлмасидан илгари...

— Ўлдими? — Қўтос ажабланиб, тўпланганларга қараб олди. Улар ҳам ҳайратларини яширмай Тенгизга тикилишди. Лагер ҳаётида бировни ўлдириш, ёки итдай ўлиб кетиш айтарли ажабланарли ҳол эмас. Тождор ўғриларни ҳайратга солган нарса — яқин одамларининг ўлими тафсилотидан вақтида хабар топмаганларида эди. Агар шерикларига бу оламга бегона кимса қасд қилган бўлса, кечиктирмай жазолашлари шарт. Тенгиз уларнинг бу фикрини ҳам уқса-да, жавобга шошилмади. Сигаретни яна икки-уч, чуқур-чуқур тортиб, нафсини ором топтиргандан кейингина жавоб берди:

— Ҳа, ўлди. Бир мишиқини эплай олмади. Адабини бериб қўй, девдим, бир тепкини кўтара олмай ўлди. Бола бало экан.

— Ким? Сен уни ўлдирдингми? — Бу сафар Қўтоснинг овозида таҳдид сезилди.

— Айб у болада эмас.

— Кимлигини айт бизга!

— Билишга қизиқаётган бўлсаларинг айтаман: «Ешшак», Бубликка эгилмаган бола.

— Уни менга қўйиб беришинг керак эди?

— Бўлар иш бўлди энди. Мен синаб қўрдим — мард бола экан. Яхшилаб тарбия қилсанг зўр ўғри чиқади ундан. Аммо у энди у «еш-шак» эмас, номи «Ҳамзат» бўлади.

— Нега?

— Мен шуни хоҳладим.

— Княз, сен ҳақдингдан ошма! — Украина томонларда «Кошак» номи билан машҳур бўлган ўғри Тенгизнинг сўзини дағаллик билан узди: — Сен мусулмонингни ҳимоя қилиб, зўр йигитни ўлдиртириб юбординг!

Тенгиз сигаретини тутатиб, унга тутун орасидан кўзини сал қисиброқ қаради:

— Кошак, билмасанг билиб қўй: менинг диним ҳам, миллатим ҳам — ўғри! Қўтос, сен бунга тушунтириб қўй. — Тенгиз шундай деб ўрнидан турди. Остонага етганида тўхтаб, орқасига ўгирилди. — Кошак, билиб қўй, бу оламда фақат биттагина ўғри деган миллат бор. Бу миллат олдида бошқалари сариқ чақа. Агар шунга ақлинг етмаса, сен ўғри эмассан, мужиксан! — Тенгиз эшикни бир тепиб очди-да, ташқарига чиқди. Уч-тўрт қадам юриб, тўхтади. Унинг фикрича, ҳозир ортидан Қўтос чиқиб келиши лозим эди — янглишмади.

— Княз, сен хафа бўлма. Кошакка етадиган аҳмоқ бу дунёда кам топилади. Аҳмоқона гапларни кўп гапиради-ю, аммо юраги тоза бола. Кўнглида кири йўқ. Сенинг нима учун аччиқланганингни тушунмай ўтирибди, у аҳмоқ! Тушунганидан сўнг ўзи келиб сендан кечирим сўрайди.

— Хафа эмасман,— Тенгиз шундай деб жилмайди,— оиламизга бир-иккита шунақа довдир ҳам керак. Бўлмаса, яшашнинг қизиғи қолмайди.

— Тўғри айтасан. Унга шу ерларда чидаш мумкин. Озодликда бунга шерик бўлганнинг шўри қурийд.

Қўтос тўғри айтган эди — Кошак икки кундан сўнг Тенгиздан узр сўради. Ўзининг ҳам дунёда ягона ЎҒРИ миллатидан эканини баён қилди.

Ана ўша воқеадан бери «политбюро» энди расмий кенгашга чорланган эди. Олег «Гарбуз»нинг илтимосномасини ўқишдан аввалроқ Тенгиз, «политбюро»ни чақиришни режа қилиб қўйган эди. Кеча оқшомда қўлига етиб келган бир хабар уни «политбюро» билан маслаҳатлашишга ундаган эди.

«Политбюро» тўплангач, Тенгиз ўтирган ерида уларга бир-бир қараб чиқди.

— Князларим, — гарчи қоғазликлардан бошқалар бу номга даъво қилмасалар-да, Тенгиз уларга бўлган ҳурматининг баланд эканини билдириб қўйиш учун гапини шундай бошлади, — князларим, бугун биз икки муҳим масалада ягона қарорга келишимиз керак.

Тенгиз биринчи масала деб Олег «Гарбуз» илтимосини баён қилди. У гапини тугатмаёқ Кошак эътироз билдирди:

— Онаси ўн марта қайта туғса ҳам ундан ўғри чиқмайди, — деди у столга кафти билан уриб-уриб қўйиб. — Козел у! Бошқа гап йўқ! Тулада нима учун сувдан қуруқ чиққан? Козел эди! Промзона комендант бизнинг одам эди. Ҳеч қанақанги қанжиқ-мусорларга алоқаси йўқ эди.

— Аниқ биласанми? — деб сўради Қўтос.

— Ўшанда мен Курскда эдим. Аниқ биламан.

— Мен «Гарбуз» деганини энди эшитяпман. Козел бўлса нима учун шу пайтгача жазосиз юрибди?

— Тутқич бермаётгандирда. Агар унга тож кийдирсак, ҳаммамиз расво бўламиз.

— Агар козел бўлса... агар айёр бўлса... — Тенгиз ўйланиб қолди. — Бошқа лагерларга ҳам шунақа хат ёзгандир? Тезда аниқлаш керак. Қўтос, ўзинг шуғуллан бу иш билан. Агар шундай

қилган бўлса, бошига тож ўрнига сиртмоқ илиш керак. Илганда ҳам пинҳона эмас, шов-шув билан осиб ўлдириш керак. Бошқа козеллар ўзларини нима кутаётганини билиб қўйишсин. Биринчи масала — тамом! Энди иккинчиси — биз томонларга «Мурик» келаётган эмиш, — Тенгиз шундай деб ўтирганларга савол назари билан боқди.

— Мурик? Ким у? — деб сўради Қўтос.

— Билмайсизларми? — Тенгиз истехзоли жилма-йиб, ён чўнтагидан бир варақ қоғоз олди.— «Чўмич»— Слава Галиулин. МУР⁹га хизмат қила бошлагани учун лақабини ўзгартириб, «Мурик» деб қўйишибди. Ма, ўқи, — у шундай деб, хатни Қўтосга узатди.

Қўтос мактубга кўз югуртириб, бош чайқади-да, сўнг овоз чиқариб ўқий бошлади:

— «Иркутск тсентралидаги ҳалол биродарларимизга саломлар бўлсин. Салом йўлловчилар — Псков лагеридеги ўғрилар — сизларга омонлик тилайдилар. Қадрдон ўғрилар, бу шошқич хатимиз билан сизларни огоҳ этамиз: биз билан «Чўмич» — Галиулин бирга бўлди. Билиб қўйингларики, у бизнинг пок ва муқаддас номимиз — ўғри номи билан яшириниб юрган бир қанжиқдир. Ҳа, билиб қўйинг, у ЎФРИ эмас, у қанжиқдир! Ўғри номига иснод келтиргани учун уни фақат қанжиқ ёки АБЛАҲ деб аташ мумкин. Ўзини ҳурмат қилувчи ҳар бир ўғри, ҳар бир маҳбус у билан шу номига яраша муомалада бўлиши керак. Шу билан бирга барча қанжиқликлари учун жазосини олиши шарт! Яна билиб қўйингларики, Москвада ўғрилар қурултойи бўлиб ўтди ва Чўмичга нисбатан қарор қабул қилинди. Қарорга биноан, у ҚАНЖИҚ деб эълон қилинди. Москва пупкарларига хизмат қилгани учун унга «МУРИК» деб ном берилди. Уни қабул қилганларингда шу қарор ёддан кўтарилмасин.

Псковда биз олти ўғримиз: Като, Куёв, Йўлбарс, Сибир, Авлиё ва Олов барчаларингизга озодлик тилаб қоладилар».

Қўтос ўқишни якунламай, Кошак стол устига мушт уриб, тўнғиллади:

— Чўмич келиши билан менга берасанлар. У билан озгина ҳисоб-китобим бор.

Бу гапни эшитиб, Тенгиз унга тикилиб қолди.Сўнг кенгаш аъзоларига савол назари билан бир-бир қаради:

— Хўш, Муриқни Кошакка берамизми? — Тенгиз шу саволни ўртага ташлаб, сукут қилди.Ўтирганлардан садо чиқмагач, давом қилди: — Биз ўғриларнинг бир аҳмақлигимиз бор. Фақат ўзимизнинг ҳисоб-китобимиз билан қизиқамиз. Ўғриларнинг муқаддас олами билан эса, ишимиз йўқ. Оиламиз қанжиқлар билан тўлиб кетяптими, ириб кетяптими, сасиб кетяптими — ишимиз йўқ. Хўш, Кошак, Муриқ сеники. Нима қиласан, ўлдирасанми?

— Қийнаб ўлдираман.

— Ана шу-да! Нима учун қанжиқлик қилган, нима учун қамалиб бу ёқларга юборилди? Билиш керакми? Гап шу: Муриқ келаверсин. Юраверсин. Биз эса, гўё ҳеч нима билмаймиз. Биладиганимизни билиб олайлик, ана ундан кейин у Кошакники. Истаса ҳомича есин, истаса пишириб есин. Бошқа гап йўқ. Таклифларинг бўлса айтларинг.

— Таклиф бор, — деди Кошак тиржайиб. У мажлис қароридан мамнун эди, шу боис бир ҳазил қилгиси келди. Сўзлашга ижозат берилгач, ўрнидан туриб, ёқасини тузатган бўлди: — Ўртоқ коммунистлар, мажлисимиз номидан КПСС бош котиби Горбачга табрик телеграммаси юборсак.

Бу ҳазил тўмтоқ болта билан ўтин ёришни эслатсада, ўтирганлар Кошакка қараб жилмайиб қўйишди. Тенгиз ҳам кулимсираб, унинг бу ҳазилига якун ясади:

— Яхши таклиф. Телеграмма ёз-да, юмалоқ муҳр ўрнига нозик ерингни боса қол.

«Политбюро» мажлиси шу тарзда кулгу билан якунланди. Орадан тўрт кун ўтиб, Муриқ ташриф буюрди. Унга қадар «лагер телетайпи» орқали Тенгиз муҳим маълумотлар олди.

ХИЁНАТ

⁹ MUR — (Moskovskiy ugovovnyy rozysk) — Moskva jiinoyatga oid qidiruv bo'limi.

Матлуба эридан хат олиб келган йигитга бошдан-оёқ разм солди. Аввалига «қамоқда бирга ўтирганмикин?» деб ўйлади. Аммо хушрўй йигитнинг жилмайиб қарашида, ранги-рўйида қамоқнинг совуқ нафасидан асорат йўқ эди. Йигит «ичкарига кириш», деган таклифдан сўнг таранг қилмай, жувонга эргашди. Турсунали қамалишидан илгари, амал отини суриб жавлон ураётган маҳалларда бу ўйни кўрган одам орадан бир йил ўтиб-ўтмай яна остона ҳатлаб ичкари қадам қўйгудай бўлса, «ёпирай, кеча ўғри уриб шип-шийдам қилган шекилли», деб ёқа ушлаши тайин эди. Кўзни қамаштирувчи гиламлар, қандиллару жавонлар энди йўқ. Матлуба эри қамоққа олиниб, мол-мулки хатга тушгунига қадар яширишга улгурганини яширди. Қолгани эса, мусодара қилинди. Уй хўжалик ихтиёрида бўлгани, Матлубанинг ўзи шу хўжаликда ишлаётгани учун тортиб олинмади. Янги директор инсоф қилиб, уларга «ўйни бўшат», деб тикилинч қилмай, янгисига жойлаша қолди.

Матлуба дардини кимга айтишни билмай, тўрт девор орасида тўрт боласи билан кун кечириб юрган эди. Давлат бойликни тортиб олгани билан Худо болаларнинг ризқини қиймас экан. Гиламсиз, биллур қандилсиз уйда ҳам яшаш мумкин экан. Дунёда тирик бева фақат у эмас экан. Тирик етимлар ҳам кўп экан. Эри қамалган хотиннинг жони чиқиб кета қолмас экан. Отаси қамалган болалар тақдирга тан бериб яшайверар экан, улғаяверар экан...

Қамоқ — жиноятчи учун жазо. Бу дунёда жиноятга даҳли йўқ одамлар учун ҳам жазо бор экан. Балки ҳаром луқмага шерик бўлгани учун бундай жазо жоиздир? Матлуба буни билмайди. Бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган. Бунга кейинроқ ақли етади. Ҳозир билгани — қўлидаги хатда ёзилган гаплар... Яъни ҳар ойда «солиқ» тўлаб туриш.

Матлуба хатни тўрт марта ўқиб чиқса ҳам тушунмади. Йигитга савол назари билан тикилиб қолди.

— Чексам майлими? — деб сўради йигит хотиржам равишда. У жувоннинг ҳайрат исканжасида эканини билиб турса-да, парво қилмади. Уй бекаси бош ирғаб «чекаверинг» дегач, лабига сигарет қистирди. Аммо ўт олдирмай туриб сўради: — Тинчликми? Нима деб ёзибдилар?

— Нима деб ёзилганни... билмайсизми?

— Мен бировнинг хатини ўқимайман, — йигит шундай деб сигаретини тутатди.

— Хатни ўз қўллари билан ёзиб сизга бердиларми?

— Йўқ. Менга биродарларим келтиришди. Мен эрингизни танимайман. Менинг вазифам — холис хизмат.

— Солиқни... сизга тўлайманми?

— Ҳа, солиқними? — Йигит жилмайди. — Ҳозирча менга. Мен келолмасам бошқа одамни юборишади.

— Юборишади? Ким юборади?

— Буни билишингиз шарт эмас.

— Мен... тушунолмаяпман?

— Тушунолмаяпман? Майли, яхши хотинга ўхшайсиз, сизга тушунтириб бера қолай: сизга эр керакми? Ҳа, албатта керак. Сизга эр керак бўлмаса ҳам болаларингизга ота керак. Демак, у қамоқдан соғ-саломат қайтиши шарт. Қамоқда эса, опагинам, кўп одамлар бекордан бекорга ўлиб кетади. Бировлар битта кичкинагина тошга қоқилиб ҳам ўлиб кетар экан. Бахтсиз ҳодисалар кўп-да. Қамоқдаги биродарларимиз эрингизни ҳимоя қилишади. Унинг битта туки ҳам бекорга тўкилмайди. Сиз «солиқ» деяпсиз-у, аслида ундай эмас. Бу хизмат ҳақи. Ҳукумат қоровулларга ҳам маош тўлайдику, тўғрими? Ана, сиз ҳам шунақа тўлайсиз-да.

— Қанчадан тўлайман?

Йигит дарров жавоб бермади. Тутатиб бўлгач, кулдон ўрнига қўйилган ликопчага сигарет қолдиғини босиб эзди-да, тўланажак хизмат ҳақи миқдорини айтди. Буни эшитиб, Матлуба бир сесканди. «Хато эшитмадимми?» деб, сўради:

— Бир йилгами?

— Эрингизнинг жонини ҳурмат қилмас экансиз, опагинам. Ҳар ойда тўлайсиз. Балки уч ойлигини, балки ярим йиллигини қўшиб олдиндан тўларсиз. Олдиндан тўласангиз, бир оз камайтирамиз, буни ўзаро келишиб оламиз.

— Менда бунча пул йўқ... Топганим болаларим...

— Опагинам, сиз топган пулингизни болаларингизга ишлатаверинг. Сиз бизга эрингиздан қолганидан чўтал бериб турсангиз етади.

— Эримдан... ҳеч нарса қолмаган... Бори шу — кўриб турганингиз. Давлат ҳаммасини тортиб олди.

— Давлатга тухмат қилманг. Бизнинг давлат, опагинам, одил давлат! Билмасангиз билиб олинг. Ҳеч қачон ҳаммасини тортиб олмайди. У-буни яшириб олишга имкон беради. Тўртта болангиз бор, а?

— Ҳа... — Матлубанинг кўнглига ёмон фикр келиб, кўрқиб кетди: — Нимага сўраяпсиз?

— Шунчаки қизиқдим. Улар ҳам оталари қайтгунича соғ-саломат юришлари шарт. Ота қамоқдан қайт-са-ю...

— Болаларимга тегманг! — Матлуба беихтиёр шундай деб бақириб юборди. Муштраги ўзидан тугилди.

— Опагинам, ўзингизни босинг. Бизлар одамхўр эмасмиз. Биз сиз берган хизмат ҳақи эвазига ўзингизни ҳам, болаларингизни ҳам ҳимоя қиламиз. Пул кетса кетсин, жон кетмасин. Менинг яна ярим соат вақтим бор. Биринчи хизмат ҳақини бугун олиб кетишим керак.

— Ҳозир йўқ менда бунақа пул.

— Сиздан ҳозироқ талаб қилаётганим йўқ. Ярим соат вақтим бор, деяпман-ку? Бўла қолинг, кимирланг.

Бу гапдан кейин ҳам Матлуба бир неча дақиқа ҳаракатсиз турди. Йигит эса, бошқа гапга ҳожат йўқ, дегандай индамасдан ўтираверди. Матлуба «Ярим соат вақти бўлса кўчага чиқиб, машинасида ўтира қолмайдими?» деган фикрда унга қараб-қараб қўйди.

У «уйда пулим йўқ» деб ёлғон сўзлаган эди. Аслида эса, «бирор кунимга асқотар» деган умидда яшириб қўйгани бор эди. Аммо бу йигит шундай ялпайиб ўтираверса, у қандай қилиб олади? Ундан ташқари бу йигитнинг айтганлари шунчаки пўписами ё жиддий-ми — ҳали тўла фарқига боролгани йўқ. Дастлаб бу йигит кўзига ҳушрўй кўриниб эди. Эндиги ўтириши эса... «Ҳе, гўлаймай ўл!» деб ичида қарғади.

— Ярим соат... Бировдан сўраб топгунимча... Бир-икки кундан кейин келсангиз... топиб қўярдим.

— Келиб-кетиш осон эканми? Мен аммангизнинг қишлоғидан келганим йўқ. Хўп, майли, бир-икки кундан кейин мен келмайман. Ўзингиз борасиз.

— Ўзим бораман? Қаёққа?

— Баҳонада адангизни кўриб келарсиз?

— Адамни... биласизми?

Йигит истеҳзо билан кулди.

— Лақма хотин экансиз. Уйингизни тўғри топиб келган одам адангизнинг икки йилдан бери палаж бўлиб ётганини билмайдими? Хуллас, икки кундан ке-йин адангизникида кўришамиз. Исми Хурсанали, сиз ишлаётган совхознинг ҳисобчисиман. Тушундингизми? Бизнинг сиз билан бўладиган ҳисоб-китобимизни биров билмаса фақат ўзингизга фойда. Милисадан умид қилманг. Милиса сизга эмас, бизга хизмат қилади. Биз сизга ўхшаганлардан хизмат ҳақи тўплаб, ҳатто ўша Масковдаги генералларгача боқамиз. Шунинг унутмасангиз бўлгани. Сиз билан биз энди бегона эмасмиз. Ҳа, айтмоқчи, бизда «бир-икки кун сабр қилинг», деган гап бўлмайди. Бир сафар майли, кечираман. Бундан кейин ҳар бир кун учун юз қўшилади. Ақл билан иш юритсангиз ҳамёнингиз зарар кўрмайди. Эрингиз унда тинч, сиз бунда болачақаларингиз билан тинчсиз. Худо бераман, деса шу-да!

Йигит ўрнидан туриб, эшик сари юрди. Остонага етгач, орқасига ўгирилди:

— Меҳмондўст эмас экансиз. Майли, хафа бўлмайман. Ош-чойга қарздорсиз, унутманг, — ўзини Хурсанали деб атаган йигит бир жилмайиб қўйгач, ташқарига чиқди.

Матлуба унга хайр ҳам демади, кузатиш учун остона ҳам ҳатламади.

Йигитнинг ҳудди бало чақинидай келиб-кетиши унинг хушини олди. «Турсунали акамдан хат олиб келдим», деб жилмайганида истаралигина бўлиб кўринган эди. «Ош-чойга қарздорсиз», деб чиқаётганида кўзига исқирт бир суллоҳ бўлиб кўринди. «Ким ўзи бу? — деб ўйлади Матлуба. — Ўғри десам, ўғрига ўхшамайди. Башараси бип-бинойи. Балки чўнтаккесардир ё каллакесармикин? Унақага ҳам ўхшамайди. Ё адаси мени синаб кўрмоқчи бўлиб бирор танишини ишга солдимикан? Э, йўқ. Шунақасига синайдими? Синагиси келса, «менга вафо қиладим-йўқми?» деб синар. Ўзига ўхшаган биронта шилқимни юборар. Менга илмоқ ташлатиб кўрар... Э йўқ... Қоранг ўчгур Нафисаси билан шармандаси чиққанидан кейин мендан вафо талаб қилиб гўрга борсинми?..»

Нафисанинг номи эсига тушиб, баттар тутоқиб кетди. Стол устида турган пиёлани олиб деворга қарата отди. Пиёла деворга тегиб ҳам, тахта устига тушиб ҳам синмади.

— Ҳу кўзларинг гўрда чирисин!

Бу қарғишни овоз чиқариб айтди. Назарида Нафиса ишвали кўзларини сузиб қараб тургандай бўлди. Бир қарғиш билан юрагидаги дард кўтарилмай, иккинчисини айтди:

— Афт-башаранг гўрда илон-чиёнларга ем бўлмаса, рози эмасман!

О, аёл қалби! Дунёда мавжуд барча фожиалар сел бўлиб ёпирилса чидар-у, аммо эрининг хиёнатига сира-сира чидай олмас! Айниқса, бу хиёнат ўз уйида, ўз тўшагида содир этилса, юракда ёна бошлаган оловни ҳеч нима ўчира олмас.

Эрининг хиёнаткор бузуқ экани Матлубага кўпдан маълум эди. Ҳали бу «қоранг ўчгур Нафиса» пайдо бўлмаёқ, бир унга, бир бунга шўнғиб юришидан гумон қиларди. Гумони исбот топганида жанжал кўтараман, деди-ю, эплай олмади. «Чидасанг шу, — деди эри. — Мен сенга ялиниб уйланмаганман, ўзинг хуштор бўлиб теккансан. Мен битта хотинга қаноат қиладиган эркаклардан эмасман. Кўнглинг совуган бўлса, ана, орани очик қилгину отангникига жўнайвер. райкомга додвой деб борасанми, ундан наригами, менга барибир. Мендан олса амалини олади. Сен эса, эрдан айрилсан. Иккита бола билан сени биров олармикан? Менга тегишда отангнинг розилигини олмагансан. Кетсанг, отангникига ҳам сиғмайсан. Ундан кўра нафасингни чиқармай яшайвер... Сен хотинимсан. Улар бир ўйнаш. Сен билан улар орасида катта фарқ бор. Шуни тушунсанг бўлди».

Ери ҳақ гапни айтган эди.

Матлубанинг Турсуналига ошиқ бўлгани рост. Хатлар ёзгани, шеърлар тўқигани ҳам рост. Келишган, чиройли йигитни ундан бошқалар ҳам яхши кўришар эди. Йигит чиройли бўлса, устига устак амалдор отаси чўнтагидаги пулни аритмай турса, хушторлар саноғига етиш мушкул. Аммо Матлубанинг юрагидаги олов ҳамманикидан кучлироқ эди. Кейин-кейин Матлуба ўша дамларни эслаганидан «юрагим ёнмай, чирибгина кетса бўлмасмиди, уни яхши кўрмай ўлиб қўя қолсам минг марта яхши эди-я!» дейдиган бўлди.

Тақдир қалами ёзуғини ёзиб бўлганидан кейин бундай надоматлардан не фойда? Ўша кезлари Одам ато билан Момо Ҳавонинг нима сабабдан жаннатдан ҳайдалганларини билсами эди, эс-хушини сал йиғиштириб олармиди...

Олдингалари, эри айтганидай, нафс балосини қондирувчи вақтинчалик ўйнашлар экан. Эри уларга қаттиқ боғланмаган эди. «Фаркўзинг гўрда чиригур Нафиса» ёмон чиқди. Эрини ўзига тамомила қарам қилиб олди. Эри авваллари ўйнашга боргани билан уни унутмасди, кўнглини овлаб турарди. Эрининг хиёнаткорлиги ошкор бўлганидан кейин ҳам Матлуба икки фарзанд кўрди. Аммо «жувонмарг бўлгур Нафиса»га илакишгач, эр экани тамоман эсидан чиқди. Матлубанинг ўриндаги ноз-карашмаларига ҳам эътибор бермай қўйди. Бир куни «ёшингга қараб қилиқ қил», деб ўрнидан туриб кетгач, Матлуба тирик бева бўлиб қолганини англади.

«Ёшингга қараб қилиқ қил...» Ўшанда Матлуба ҳали ўттиз учга кирмаган эди... Ҳозир қирқнинг остонасида. Ўшандан бери эр нималигини унутаёзган.

Дарди зўр... Аммо дардкаши йўқ... Дарди ичида.

Фақат бир марта «портлади». Портламаса бўлмас эди...

Шаҳарга бориши лозим эди. Бироқ оёғи тортмай кўнгли хижил бўлиб раён марказиданоқ изига қайтди. Қараса-ки, куппа-кундузи эри «қон қусгур Нафиса» билан би-ир аҳволда... болалар мактабдан келиб қолади, деб хавотир ҳам олишмабди...

Матлуба ҳали-ҳали тушунмайди: совхознинг номи «меҳмонхона», аслида эса фоҳишахона вазифасини бажарувчи жойи бор. Эри нима номаъқул нарса еса, ўша ерда ерди. Уйга олиб келгани нимаси у ювиқсизни?! Эри жанжаллашиб ўтирмади. Нафисани юлдиришга ҳам қўймади. «Унингни ўчир», дедию ўйнашини олиб чиқиб кетди.

Матлуба эса... ўйлай-ўйлай, ахийри улар ётган ўрин-тўшакни ҳовли ўртасига уйиб, ёқди. Бу билан ҳам ҳовури босилмагач, каравотни ҳам ёқди.

Болалар кўрқувда жовдирашади.

Қўшнилар ҳайрон...

Фақат Турсунали ҳайрон бўлмади. Эртасига югурдаклари юк машинасида яп-янги каравот ташлаб кетишди.

Ҳаромдан қайтмайдиган ана шу эр қамалиб, пешонаси деворга теккач, кўзи очилганмикин? Оиладан кўра ўйнашнинг карашмасини афзал билган эр «хотиним менга вафо қиляптими?» деб ўйлаяптимикин? Шундай деб ўйлашга ҳаққи борми?

Вафо қилмайдиган хотин эрининг қамалиб кетишини кутиб ўтирар эканми? Эрининг бузуклик дарёсига шўнғиганини билгани ҳамон бу дарёга ўзини отмасмиди?

Хатида «вафодорим» дебди...

Вафодорим?

Матлубанинг хаёлига бир фикр урилиб, чангалида ғижимланиб турган қоғозни шошиб текислади:

«Ҳа, «вафодорим» дебди. Қизиқ, исмимни ёзмабди. Менга ҳеч бундай демаган. Яхши кунларда ҳам демаган. Анави ер еткурни айтган бўлиши мумкин. Тўхта, тўхта... Балки бу хат ўшанга ёзилгандир. У ҳароми эса, менга жўнатган бўлса-чи? Бояги турқи совуқ унинг хушторидир балки?..»

Шунга ўхшаш фикрлар қуйилиб келавериб, Матлубанинг боши оғриқдан зириллай бошлади. Сўнг шу оғриқ баҳона бўлиб, хўнграб йиғлаб юборди. У эрини ҳибсга олишганда ҳам, суд ҳукми ўқилганда ҳам йиғламаган эди. Тўғри, юраги ёмон увишиб эди. Аммо дўст-душман унинг кўзларида нам кўрмаган эди. Биров «душманлар олдида паст кетмади, йиғлагани яхши бўлди», деса, бошқалар «бунча без экан бу хотин? Ҳеч бўлмаса кипригини тупуги билан ҳўлласа-чи, энди эрини яна кўрадими йўқми?» дейишган эди.

Юраги фарёд чекмаса, кўзларига ёш келмаса, нима қилсин? Йиғининг фурсати шу кунга белгиланган экан, астойдил йиғлаш учун эрининг қамалиши баҳона бўлолмас экан, хотин киши ўзининг хорланганини ҳис қилса, бас экан. Айни дамда Матлуба хорланиш куйининг авж пардага кўтарилганини фаҳмлади. Дақиқалар ўтгани сайин у «мактуб» кўзгинанг тешилгур Нафиса»га йўлланган-у, у жувонмарг макр ишлатиб, хушторини бу ёққа жўнатган», деган фикрига астойдил ишона бошлади. Бу фикр тез орада мутлақ ҳокимлик шоҳ-супасини эгаллаб, қолган барча хаёлларни қува кет-ди.

Ягона фикрга маҳкум бўлгач, бу зуғумдан қутулиш, қутулишгина эмас, қарши ҳужумга ўтиб, ғанимини яксон қилиш чораларини излай бошлади. Донишманд аҳлининг «жоҳилга ҳилм ила муносабатда бўл», деган насиҳатларига эркаклар амал қиларлар-у, бироқ ўч олиш қасдида ёнаётган аёл икки дунёда қулоқ солмас. Бу соҳада аёлларнинг ягона шиори — «макрга макр қиличи билан ҳамла қилмоқ керак!»

Алам ўтида ёнаётган Матлуба макр бобида кундошидан орқада эканини тан олди. Бировнинг эрини ўзига ром қилган маккорага пул ундириб олиш қийин иш эканми? Матлуба «уйинг куйгур Нафиса» ишлатган ёки режа қилаётган хийлалар ҳақида ўйлай бошлади.

Қамоқда эрининг Тенгиз исмли ўғрибошига йўлиққанини у бечора қайдан билсин? Яхшики у кундошининг кўз очиб кўрганини соғиниб Сибирга отланаётганини, эрини лақиллатиб кетиш учун баҳона ахтараётганини билмайди. Билсами, ҳозирги аҳволини туташ десак, гуриллаб ёна бошлашнинг қандай бўлишини тасаввур қилаверинг. Яхшики, Тангри бандаларини кўп нарсалардан беҳабар қилиб яратган. Акси бўлгандамиди эди, дунё хотинларнинг ғалвасидан бўшамай қолармиди, валлоҳи аълам!

Матлуба оғриқ зўриданми ё қоронғу халтакўчада милт этган нур тополмай гангиб эзилганиданми, бошини чангаллаб ўтирди. Мактабдан қайтган катта қизи бу аҳволдаги онасини чўчитиб юбормаслик учун паст овозда салом берди. Онаси алик олмагач, елкасидан қучоқлади. Матлуба уни қучиб, энди унсиз фарёд чекди. Эрининг хурмача қилиқларидан безган дамларида баъзан «бу дунёда яшаб нима қилдим?» деган хаёлга ҳам борарди. Ана шу бадбинлик кўчасида ивирсиб қолганида Худонинг ўзи ёмон йўлдан қайтарарди — кўзига болалари кўринарди. Уч йил муқаддам ўнгида қилолмаган иши тушида содир бўлди — ўзини ёқди! Ана шунда бўзлаётган болаларини кўриб, ўзи ҳам бақириб юборди. Бор овози билан бақиргани учун ўзининг овозидан кўрқиб уйғониб кетди. Ўшанда тўнғич қизи ҳам уйғониб, онасини қучоқлаб олган эди. Бу дунёда уни ушлаб турган занжир шу фарзандлари. Шу топгача оталик меҳрини бермаган «зорманда эр» касрига энди булар ҳам азоб чекишлари керакми?

Қизини қучоқлаб ўтирган Матлуба шуни ўйлаб, юраги эзилиб «бундан кўра отиб ташлашганлари минг марта яхши эди», деб ўйлади. Қизи эса, онаси маъюсланиб қолганида «адамларни ўйлаб сиқилептилар» деб ўйлаб, хафалик сабабини сира сўрамасди. Ўн олтига етиб қолган қизи Матлубанинг бахтига ғоят ақлли эди. У ҳатто кўчада отаси ҳақида миш-мишларни эшитганида ҳам дардини ичига ютарди-ю, онасига билдирмасди. Кўрпа-тўшаклар нима сабабдан ёқилганига фаҳми етгани учун ҳам бу хонадонда яшаш онаси учун ғоят азобли эканини биларди. Билгани учун ҳам онасига суюнчиқ бўлишга интиларди. Лекин онасига қандай суюнчиқ бўла олишига болаларча ақли етмасди. Ҳозир ҳам онасини қучган ҳолда нимадир деб уни юпатгиси келди. Аммо ўша «нимадир»ни тополмасди, айтолмасди.

Қизининг шу тарзда қучоқлаши ҳам Матлуба учун зўр далда эди. У чуқур нафас олиб, хўрсиниқни нари ҳайдади. Қизининг пешонасидан ўпди-да:

— Насиба, жон қизим, Зилолани боқчадан вақтлироқ олиб кела қол. Майдонга қараб ўт: Шохруҳ тўп тепгани чиқиб кетувди. Ҳаммаёғини расво қилмасин, Фарруҳ қани, нима учун биргалашиб келмадиларинг?— деди.

— Фарруҳ ўртоғидан китоб олиши керак экан, ҳозир келади.

Насиба шундай деб онаси буюрган вазифани бажариш учун чиқди. Қизи чиқиши билан Матлуба аввалги ҳолатига қайтди. Орадан беш-олти дақиқа ўтмай, ўғли эшикдан аста мўралади. Китоб-дафтарини қўйиб, кўчани мўлжаллаганида Матлуба уни чақириб, «Вали акангни чақириб кел», деб буюрди.

Валижон — беш уй нарида турувчи йигит. Билганлар уни «Турсуналининг мулозими», дейди, билмаганлар эса «директорнинг шопури» дейишади. Ким нима деса десин, аммо Валижон хожасига бағоят содиқ эди. Турсуналига қўшиб уч кун қамаб қўйишганда ҳам хожасининг сирларини очмади. Суддан кейин эса хотини билан биргаликда чиқиб, Матлуба янгасига далда берган, «нима хизмат бўлса, тортинмай айтаверинг. Акам қайтгунларича сизга укаман», деган эди.

Матлубанинг унга буюрадиган хизмати йўқ эди. Шу боис кўчада рўпара келганида саломлашарди-ю, ортиқча гап айтмас эди. Шу сабабли янгасининг йўқлови Валижонни шошириб қўйди. Томорқадаги ишини йиғиштириб, қўл-бетини чала-ярим ювгач, хожасининг

уйига шошилди. Ичкари кириб ҳол-аҳвол сўрашга улгурмай, янгасидан кутилмаган саволни эшитиб довдираб қолди.

— Аканг бойликларини қаерга яширган?

Бундай саволни терговчи қайта-қайта сўраган, ҳар сафар «билмайман» деган жавобни эшитавергач, ахийри тутқиб, роса дўппослаган эди. Энди эса, янгаси худди ўша терговчига ўхшаб сўраяпти. Ёлғон пўписа қиляптимикин деса, оҳанги анча жиддий.

— Сиз билмасангиз... мен билмайман, опа.

— Сен гўрни ҳам биласан, айт.

— Ахир опа, мен оддий бир шопур бўлсам...

— Сен шопур эмас, қўшмачисан! Акангга қўшиб сени ҳам қўшмазор қилиш керак эди.

— Унақа деманг, опа, болаларим бор.

— Сенда бор бола, бошқаларда йўқми? Ма, ўқи! Аммо бировга ғинг дея кўрма.

Матлуба шундай деб хатни узатди. Валижон ўқиб чиққач, «мен нима қилай?!» деган савол назари билан қаради.

— Мен ҳар ойда пулни қаердан оламан? Сен қўшмачи ҳамма балони биласан. Аканг топганининг юздан бирини уйга олиб келарди. Қолгани қаерда? Ё топасан, ё болаларингни гаровга қўйдираман. Қамокдан битта каллакесар келган. Унга сени рўпара қиламану ҳолингни кўриб туравераман.

— Худо хайрингизни берсин, жон опа! Ундай қилманг, опажон! Менда нима гуноҳ? Тўғри, маишатларини билардим. Аммо пулга кўзим тушмаган сира. Алдаётган бўлсам — Худо урсин! — Валижон шундай деб йиғламсирай бошлади.

— Пиқиллама, эркак ҳам йиғлайдимми? Менга анави бузукнинг қаердалигини айт ҳозир.

— Қайси... бузук?

— Ўзингни гўликка солма! Жувонмарг Нафисани айтяпман!

— У шаҳарда яшайди-да.

— Шаҳардалигини биламан. Қайси кўчада, қайси уйда? Тирик бўлса уйини айт, ўлган бўлса гўрини айт.

— Кўчасининг номини билмайман, опа. Метронинг охирига етгандан кейин озгина юрилса меҳмонхона келади. Кейин ўнгга. Тўрт қаватли иморат.

— Мени бошлаб борасан ўша ишратхонага.

— Хўп, опажон, эртага, ишдан сўраб келаман.

— Ҳозир жўнаймиз.

— Ие, ахир...

— Сенга «ҳозир жўнаймиз», дедим. Бор, чорак соатда тайёр бўлиб чиқ.

Валижонни чақиртиришидан асл мақсади ҳам шу эди. «Акангнинг бойлиги қаерда?» деб сўроққа тутиши йигитни эгиб олиш учунгина эди. Шундай қилмаса, у ё Нафисанинг турар жойини яширарди, ё олиб бориб кўрсатишни пайсалга соларди. Ёки «акасининг севимли ёш хотинини» огоҳлантириб қўйиши ҳам мумкин эди. Шуларни назарда тутиб, Матлуба у билан ўзига хос бўлмаган дағал оҳангда гаплашди. Янгасидан бундай муомалани кутмаган Валижон чиндан ҳам қўрқди. Айниқса, «болаларингни гаровга қўйдираман», деган гапига ишониб, эси тескари бўлиб кетай деди. Йиғиси ҳам ёлғон эмас, рост эди. Бир томонда қама-қама авжига чиққан, яна бир томонда машина ўғирлаш тиш қавагини кавлашдай осон бўлиб қолган, одамлар эса, тўппа-тўсатдан йўқолаётган замонда оддий пўписа ҳам ҳақиқат кўринишини олади. У хожасининг баъзи сирларини билади. Бироқ пул бор-йўқлиги, яширилган-яширилмаганидан беҳабар эди. Билганида ҳозирги пўписадан сўнг шарт айтворарди. Тўғри, у калтафаҳм эмас, хожасининг айрим ҳаракатларидан бир нарсани сезгандай бўларди. Айниқса, қама-қамалар довули бошланган, бироқ, уларнинг вилоятларига етмай турибоқ, хожаси ғимирлаб қолган эди. Уч-тўрт марта заргарлик дўконларига кириб чиққанида «ўй-нашларга совға-салом оляптилар, акагинам», деб ўйлаган эди. Идорада ўтирган «акагинаси»нинг

қўлларига кишан солиб олиб чиқишгандан сўнг совға-салом олинмагани, қоғоз пуллар тиллага айлантирилганини англаб етди.

КУНДОШЛАР

Дунё ҳам ажойиботларга бой. «Яхши бузоқ икки онани эмади», деганларидек, айрим мамлакатларнинг бир эмас, иккита раҳбари бўлади. Бирини «қонуний президент», дейдилар. Ҳалолми, фирром йўл билан- ми — ҳарҳолда сайланади. Бу раҳбарни ёқтирмаганлар ўзларини «мухолифот», деб эълон қиладилару биронта хориж юртга бориб, ўзларига ёққан одамни «муваққат тахтга» ўтқаздилар. Бу энди «норасмий президент» бўлади. Бу ҳолат кичикроқ доирага келтирилса, яъни оила деб аталмиш ўзига хос «мамлакат»га қиёсланса, кундошларни эслатади. Шунга кўра, Матлуба «қонуний президент» дейилса, Нафисани «норасмий бошлиқ» деб аташ мумкин бўлар? Баъзан холис бир куч уларни мурасага келтиришга уринади. Ўртада тахт масаласи турганда уларнинг мурасага келмоқлари ит ила мушукнинг иттифоқини эслатади, халос.

Матлуба билан Нафиса орасида тахт муаммоси йўқ. Бироқ, орада тахтдан ҳам муҳимроқ масала, талашса арзигулик нарса бор. Одамга нисбатан «нарса» сўзини ишлатиш ноўрин, лекин икки аёл — бири «қонуний», иккинчиси «норасмий» хотин бир эркаки худди «нарса» каби талашдилар. Агар холис бир куч — жаллод ўртага чиқиб, «унга ҳам бўлмасин, сенга ҳам бўлмасин, калласини узиб ташлай қолай», деса иккала хотиннинг бу таклифга кўниши тайин. Эр ўлса-ўлиб кетаверсин, бирови эгалик қилиб олмаса, бас. Эр бировнинг тўшагидан кўра лаҳадда ётса минг карра аъло! «Майли, шу эрим кундошимга бўла қолсин», дейдиган хотин топилгудек бўлса, дунёдаги қахрамон аёллардан бири бўлади. Шоирлар унга бағишлаб қасидалар ёзадилар. Бунақа хотин шоир зотига ҳам ёқади-да...

Матлуба «холис куч» — Валижон ҳамроҳлигида кундоши билан иттифоқ тузиш учун эмас, юзма-юз «жанг»га кириш учун борар эди. Вилоят марказига етганларида бошкентга борувчи сўнгги автобус ҳам жўнаб кетган экан. Ортга қайтишни маъқул кўрмай, чиқим сал кўпроқ бўлса ҳам, йўловчи машинага ўтирдилар. Йўл-йўлакай чурқ этмасдан кетдилар. Иккови ҳам гаплашадиган аҳволда эмас эди. Матлубанинг хаёли бўлажак «олишув» режалари билан банд эди. Валижон эса кутилмаган бу офатдан қутулиш чораларини изларди.

Нафисанинг уйига етиб боришганда шаҳар қоронғулик чодирисида ором олишга ҳозир эди. Тўрт қаватли бино яқинида тўхтаган Валижон:

— Ухлаб қолишмаганмикин? — деб Матлубага юзланди.

— Ухласа ухлар, ўлиб қолишмагандир? — деди Матлуба зарда билан.

Валижон «гапим ёқмади шекилли», деб ўйлади. Аслида эса, Матлуба бўлажак учрашувни ўйлаб, асабийлашиб турган эди. Валижон бу саволи билан қизиби, чўққа айланган темир устига сув сачратгандек бўлди.

Ешикни Нафисанинг эри Самандар очди. Матлубани кўриб, аввалига ажабланди. Бир неча сониялик тараддуддан сўнг эса, орзиқиб кутган меҳмонига етишган бахтиёр мезбон қиёфасига кириб, жилмайди.

— О, Матлубахоним! Саломлар, саломларим бўлсин! Қаранг, ниятнинг холислигини, бугун ўйлаб турувдим. Аслида бизлар одам эмас, бемехр динозаврлармиз. Сизни би-ир йўқлаб қўйишга арзимадик. Лекин сиз ҳамини биз билан биргасиз.

Матлуба қошу-киприклариғача малла бўлган Самандарнинг гапларига эътибор бермай, белига боғлаб олган гулдор пешбандга ажабланиб қараб олди. Самандар бу қарашнинг маъносини англаб, хижолатлик билан изоҳ берди:

— Ошхонада... озгина хизмат бор экан.

— Хотинингиз... йўқми уйда? — деди Матлуба, ичкарига ўғринча назар ташлаб.

— Бор. Уйда... Ие, нега остонада турибсизлар? Қани, Матлубахоним, ичкарига марҳамат, — Самандар шундай дегач орқасига чекиниб, йўл бўшатди-да, бошини буриб, хотинини чақирди:

— Нафис, жоним, бу ёққа қаранг. Азиз меҳмонлар келишди.

Матлуба даҳлизга ўтиб, пояфзалини ечишга шошилмади. Довдираган Валижон эса, киришни ҳам, орқасига қайтиб кетишни ҳам билмай остона ортида тураверди. У вазифасини адо этиб бўлган эди. Аммо «болаларини гаровга қўйишга» қодир бу хотиндан ижозатсиз кета олмасди.

Ерининг ҳаяжонли овозини эшитган Нафиса ҳаялламади. Ичкари хонага олиб кирувчи эшикни очди-ю, даҳлизда турган кундошини кўриб тошдек қотди. Улар уйдаги ўша шармандали тўқнашувдан сўнг юзма-юз учрашишмаган эди. Нафиса ўйнаши қамалганидан сўнг кундоши билан бу ҳолда, ўз уйида учрашиши мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. «Нимага келди экан, бу хотин», деган саволга жавоб излаб, остонада шумшайиб турган Валижонга қараб олди. Валижон бу қарашнинг маъносини ўқиб «Худо ўрсин, билмайман», дегандай елка қисди.

Матлуба уларнинг бу ишораларини сезиб, кундошидан кўз узмаган ҳолда:

— Вали, сен кетавер, — деди.

Бу ижозат Валижоннинг юзига урилган тарсакидай бўлди. Оҳ, шу пайтда хожасининг қадри ўтди-я! Хожаси бунақа пайтда ҳотамтой бўлиб, ичкарига олиб кирарди, қорнини тўйғизарди-да, «фалон пайтгача бўшсан», дерди. Ана шунда Валижон ҳам айшини суриб оларди. Хўжайиннинг ўйнашидай бўлмаса-да, унда ҳам ўзига ярашқли эркалагувчилари бор эди... Э, у доруламон замонлар беқарор шамолдайин ўтди-ю кетди. Энди хўжайин қамоқда, у эса, остонада эгасиз қолган итдай шумшайиб турибди.

«Кетавер», дейди. «Бу бегона шаҳарда қоронғуда қайга ҳам боради», деймайди» Валижон шу аламли фикр билан бурилганда «норасмий янгаси» жонига аро кирди:

— Валижон ака, киринг, овқат тайёр-а...

— Вали, боравер, болаларинг кутиб қолди.

Аввалгиси таклиф эди, буниси эса буйруқ. Буйруқдан эса қўрққулик. Валижон турган ерида «норасмий янгаси»га енгил таъзим қилди-да, орқасига ўгирилди.

— Валижон ака, киринг...

Кириш у ёқда турсин, энди тўхтаса, орқасига ўгирилса, балога қолиши тайин, шу сабабли таклифни эшитмагандай зинапоя томон шошилди.

Самандар буларнинг кундош эканини билса-да, дардини ичига ютиб, ўзини гўё ҳеч нимадан хабари йўқ одамдай кўрсатишга интиларди. Ошнасининг марҳамат қилиб, ўз ўйнашига уйлантириб қўйганини тўйдан кейин фаҳмлаган, ўшанда Нафисани ташлаб кетай ҳам деган, аммо «Энди менга ким ҳам тегарди», деб тақдирга тан берган эди. Айниқса, бу уйнинг инъом этилиши унинг кўп муаммоларини ҳал этган эди. У илмий сафарларда кўп бўларди. Баъзан икки-уч ҳафталаб қолиб кетарди. Уйда йўқлигида ошнасининг сер-қатнов бўлишини сезиб бир қайнарди-ю, сўнг совурди.

Ҳозир Матлубанинг ташрифи замирида нохушлик ётганини сезди. Кундошларнинг бир-бирларига тикилиб қолишганини вулқон арафасидаги сукунат деб билиб, портлаш юз бермасидан ўзини четга олишни маъқул кўрди. Қайси эркак икки хотиннинг (айниқса кундошларнинг) орасига тушиб, барака топибди-ки, Самандар топсин? Бир куни юраги сиқилиб кетган Нафиса «Сиз илмдан бошқа нарсани ҳам биласизми?» деб зорланганида Самандар «Мен ҳаётни ҳам биламан», деб жавоб қайтарган эди. Мана айни дамда ўзи билган ҳаёт қоидасига амал қилиб, сузишмоққа шайланаётган икки кундошдан нари бўлишни истади:

— Ҳа, Нафис, сиз меҳмонга қаранг, мен ишларимни тугата қолай, — деб ошхонага кирди.

Шу онда Нафисанинг ортида отаси кўринди. Мана шуниси Матлуба учун кутилмаган, айни чоқда нохуш ҳол бўлди. Асли исми Тошболта бўлган бу одам сов-хоз директорида ошпазлик қилгани учун кўпчилик уни «Ошболта» дер эди. Матлуба эса «фоҳишахона ити» деб ундан нафратланарди. Айниқса, қизининг номусини ҳам хожасига инъом этгач, Матлуба у билан саломлашмай ҳам қўйган эди.

— Ҳа, ким келибди? — деди Тошболта менсимаган бир оҳанг билан. Сўнг эса пичинг қилди: — Ие, азиз меҳмонми? Ҳа, келинг, келин пошша?

Унинг «ҳа, келинг...» дегани замирида «Нега келдинг, кет!» деган маънони ўқиб, Матлуба ичида «Туркинг курсин сенинг!» деб қарғади.

— Ҳа, гапир, иш-пиш билан келдингми ё эрингни қидириб келдингми? Эринг йўқ бу ерда. У ҳов... Сибирда айшини суриб юргандир.

— Дада! — Нафиса шундай деб отасига ўгирилди.

— Нима «дада!» — деб ўшқирди Тошболта. — Нима бор унга бу уйда? Гаплашиб ўзингни пастга урма. Уйга ҳам қўйма. Бу уй эридан қолган матоҳ эмас.

Матлуба бу уй остонасини босиб ўтиши билан «ҳужум»га ташланишни режа қилиб, айтадиган гапларини йўл-йўлакай пишитиб олган эди. Матлубанинг хом хаёли бўйича эшикни «итдан тарқаган Нафиса» очардию уни кўриб қўрқиб кетарди, орқасига тисарилиб, титрай бошларди... Ана шунда Матлуба ҳужумга ўтарди. Юлмас эди-ю, аммо ундан баттар қиларди... ўйлаганлари амалга ошмади. Устига устак «фоҳишахона ити» вовуллаб турибди.

— Эримнинг... — Матлуба «еримнинг» деган сўзга урғу бермоқчи эди, аммо овози титраб чиқиб сўзини ямлаб юборди. Овози титрагани учун ўзидан ўзи наф-ратланди. «Бу махлуқлар олдида паст кетишим мутлақо мумкинмас», деб ўзига далда берди. бир неча нафас сукут қилиб, сўнг гапини қайтадан бошлади: — Эримнинг Сибирда эканликларини яхши биламан. Лекин бу ерга итларини боғлаб кетганларини билмапман.

— Нима деддинг, вой энағар!

— Дада! — Нафиса отасининг кўкрагидан энгил итарди, — Дада, ичкари киринг, аралашманг.

— Сен!.. — Тошболта унга ҳам икки оғиз «ширин» гапларидан айтмоқчи эди, қизининг кўзларига кўзи тушиб, шаштидан қайтди.

— Бу сафар сиз «хўп» денг...

— Яхши, омма, гапни калта қил. Сен унинг эрини билмайсан, танимайсан... Ҳеч қанақа қоғозига қўл қўйма, — шундай деб изига қайтгач, Нафиса эшикни ёпди.

Матлуба ўша шармандали кунда, ғазаб оловида ёнаётган дамда унга тузукроқ қарамаган ҳам эди. Ҳозир ўғринча эмас, дабдурустдан тикилиб қаради. Хушбичим, хушрўй эканини тан олгиси келмади. «Ерим бекорга илакишмаган экан, менга «ёшингга ярашадиган қилиқ қил», деб бежиз айтмаган экан. Бу ишва қилиб турганда мен ёқармидим», деган фикрни хаёлидан қувди.

Нафиса «майли, тўйганича қараб олсин», деб индамади. Охири сабри чидамади:

— Келинг, опа...

— Опа? — Матлуба заҳарли илжайди. — Мен қачондан бери сенга опа бўлиб қолдим? Мен сендақа сингилни биласанми, нима қиламан?

Нафиса қайдан билсин буни. Тўғриси айтилса, Матлубанинг ўзи ҳам билмайди. Ҳозир Нафиса «хўш, нима қилардингиз?» деб сўраса довдираши тайин эди.

— Синглингиз эмасман. Ёшингизни ҳурмат қилиб айтувдим. Бошқа демайман. Менга бир нима демоқчимисиз?

— «Бир нима демоқчимисиз?..» — Матлуба кундошига ўтли нигоҳини қадади. — Сен менга қайси хушторингни юбординг?

— Нима деяпсиз? — Нафиса ажабланиб, кафтини юзига босди.

— Эримни канадек сўрганларинг етмагандай энди менга ёпишмоқчимисанлар?

— Тушунмаяпман, нимага унақа деяпсиз?

— Сен ўзингни меровликка солма. Билиб қўй, ўша хушторингни ҳам, ўзингни ҳам ўлдиртириб юбораман!

Бу гапдан кейин ошхона эшиги қия очилиб, Самандарнинг боши кўринди:

— Қизлар, нима гап, тинчликми?

— Эшикни ёпинг! — деди Нафиса зарда билан. Амри шу заҳоти бажарилгач, Матлубага қаради. Энди унинг кўзларида ҳам ғазаб учқунлари кўринди. — Қўлингиздан келса ўлдиринг, лекин менга тўхмат қилманг.

— Тўхматми? Мана бу ҳам тўхматми? — Матлуба шундай деб сумкачасидан хатни чиқариб узатди. Нафиса хатни ўқиётганида ундан кўзини узмади.

— Бу... Турсунали акамнинг хатлари-ку? — деди Нафиса ажабланиб. — Сизга ким берди?

— Хушторинг.

— Тўхмат қилманг, дедим сизга! Худо урсин, бу хатни энди кўриб турибман.

Матлуба «рост айтяптими ё тоняптими?» деган фикрда унга тикилиб қолди. Мўлжалидаги «ҳужум» кучи заиф бўлди. Натижаси эса, унданда заиф бўладиганга ўхшаб турибди.

Нафиса ўйлаб бир тўхтамага келиши учун кундошига шароит яратиб берди. Ичкаридан эса Тошболта ёлғон йўтали билан қизини шоширди. «Дадам ҳам баъзида ошириб юборадилар-да», деб ёжинди Нафиса, Матлуба ҳам йўталнинг маънисини тушунди. «Ҳе, ўпкагинангга қурт тушсин, илойим, шу йўтал олиб кет-син-а...» деб қарғади.

— Агар ишонмасангиз, — деди Нафиса кундошига тик қараб, — турмага бориб келамиз. Ўзларидан сўраймиз.

— Нима? — Матлуба бунақанги таклифни сира кутмаган эди.

— Сибирга бирга бориб келамиз! — Нафиса шундай деб таклифига аниқлик киритгач ошхона эшигини очди. — Самандар ака, Иркутскка иккита билет олиб келасиз.

— Ҳозирми? — деди Самандар ажабланиб.

— Эртага... эрталаб. Бориш-келишга оласиз. У ёқда сарсон бўлиб юрмайлик.

— Тўхта, — деди Матлуба. — Сенга «Сибирга бораман» дедимми? Менга қара, сен эримнинг Иркутскда эканини қаердан биласан? — Матлуба саволни Нафисага бериб, «кўриб қўй, хотинингни» дегандай Самандарга қаради.

Нафисани бу савол довдиратмади:

— Одамлардан эшитдим, — деди хотиржам равишда.

— Одамлар қаердан эшитишибди? Радиодан айтибдимми? Ё газетда чиқибдимми?

— Энди майдалашмай қўяқолинг. Аввал манавини ҳал этайлик, — Нафиса шундай деб хатни эрига узатди. — Ўқинг, ўртоғингиздан.

Самандар хатни ўқиб, бошини қашиди. Малла киприклари пирпиради.

— Матлубахоним... Мен билмадим-у, аммо Нафисдан бекор гумонсираяпсиз. Хоҳласангиз Турсуналининг олдига ўзим бориб келаман. Агар янглишмасам, бу хатни ўз хоҳиши билан ёзмаган. Аниқлаш керак. Турмаларда ҳар хил воқеалар бўлиб туради.

— Аниқладингиз нимаю аниқламадингиз нима?

— Қанчадан тўлаш керак экан?

Матлуба айтди.

— Ҳар ойдами? — деди Самандар ажабланиб. — Бу бутун бир капитал-ку? Биласизми, Матлубахоним, бундай қиламиз: биринчи взносни биз берамиз.

— Йўқ!

— Рад этишга шошилманг. Ахир Турсунали менга бегона эмас. Биз ака-укадаймиз, ахир.

«Ака-укадаймисан, ё кундошмисан?» деб ўйлади Матлуба. Бу ерда ортиқ тўхтагиси келмади. Буларга учрашгани учун ўзидан ўзи нафратланди. Худди тиланиб келгандай ҳис қилиб, ўзини ўзи юлиб ташлашни истади. Шарт бурилиб, эшик тутқичига қўл юборганида Самандар уни елкасидан ушлаб тўхтатди.

— Бундай қилишга ҳаққингиз йўқ. Менда пул бор. Бу йил барибир курортга бормаймиз. Ишдан менга ижозат йўқ. Ундан ташқари биз пулдан сира қийналмаймиз. Дўстим учун мен ҳам нимадир қилишим керак.

— Сиз дўстингиз учун жуда кўп иш қилиб қўйгансиз, хайр, — деди Матлуба эшикни очиб. Сўнг остона ҳатлаб, орқасига ўгирилди: — Билиб қўйинг: мен тиланчи эмасман. Эримни ҳам, номусимни ҳам ўзим ҳимоя қила оламан.

Матлуба шундай деб эшикни ёпди-да, тез-тез юриб зинапоядан туша бошлади. Самандар ҳам, Нафиса ҳам унинг ортидан юрмадилар. Самандар «Ерини ҳимоя қилиши тушунарли, аммо номусни нима учун аралаштиради?» деган хаёл билан хотинига қаради. Номус масаласи бекорга эсланмаганини тушунган Нафиса эридан кўзини олиб қочиб, «йўтали босилиб қолган» отаси ҳузурига юрди.

ЎЛИМНИНГ БАҲОСИ

Матлуба зинапоялардан тушиб, ташқарига чиққунича худди нажасхонадан ўтаётгандек нафаси қайтди. То сўнгги зинапояни босгунича ҳар ташлаган қадамида ўзини лаънатлади. Дастлабки сонияларда бу ерга келиб хато қилганини англаб, пушаймон эди. Унинг ўзига бўлган нафрати бу пушаймондан туғилмади. Кўнгилга таскин бера олгучи «олишув» бўлмагани, улардан баланд келиш у ёқда турсин, ҳатто теппа-тенг гаплашишга журъати етмагани, энг муҳими — бу хонадондан бесамар кетаётгани унинг ғазабини кўзғотган эди. Баъзан одам аччиқланса ғазаб тошларини бировга отиб ҳуморидан чиқади. Ҳозирги ҳолатда эса, Матлуба ғазаб тошларини фақат ўзигагина ота оларди.

Алҳол, Матлубани дардга солган яна бир сабаб бор: Матлуба кундошининг яйраб-яшаётганини англаб, аввал ичи куйди, сўнг рашк қилди. Йўқ, эрига нисбатан эмас, ўша қошу киприкларигача малла Самандарга рашк қилди. Эри дўстини «зўр олим, фақат Масков билан гаплашади», — деган эди. Ана шундай зўр одамни бир бузуқнинг қулига айланишига Матлуба тоқат қила олмади. «Бу итдан тарқаган ғаркўзга эр хайф. Нима қилиб бўлса ҳам ажратиб юбораман. Юрсин менга ўхшаб бева бўлиб...» Матлуба хаёлидан ярқ этиб ўтган бу фикрни чуқурлаштиради. Ҳатто қандай қилиб ажратиб юборишини ўйламади ҳам. Буни кейинроқ мулоҳаза қилади. «Самандарга бориб ҳаммасини айтаман. Қиз олмаганини билиб қўйсин...» деб қарор қилади-ю, аммо аҳдини амалга оширишни галга солаверади. Бу галга солиши ҳам бесабаб эмас. Аввалига ажратиб юборишни ўйлаган бўлса, кейинчалик «Жувонмарг Нафиса бу дунёда яшамаслиги керак», деган фикрга кўпроқ ёпишиб олади.

Бу ўй-қарорлар кейинроқ туғилади. Ҳозир эса...

Матлуба беш-ўн қадам юргач, болалар ўйнайдиган майдонча қаршисида тўхтади. «Тепадан кузатишаётгандир», деган фикрда ўгирилиб, уларнинг деразаларига қаради. Ўнлаб деразалардан қайси бири уларники эканини аниқ билмасди. Унинг мўлжалидаги биронта дераза ортида ҳам шарпа сезилмади. «Ер жонивор идиш-товоқ юваётгандир. Анави бузуқ эса, отасига ҳисоб бераётгандир. Ҳамма гапларни эшитиб турди у ит! Яна йўталади-я! Ҳе, ўпкаларинг ириб кетсин сенинг!» Матлуба ноаниқ деразага шу қарғиш тошини отгач, сал ҳовури босилгандай бўлди.

Нимқоронғи муюлишда тўхтаб турган одамнинг ўзи томон юра бошлаганини кўриб, чўчиди. Юрагига кўрқув оралаб, тисланган маҳалида таниш овозни эшитди:

— Опа, бу менман.

— Вали? нима қилиб турувдинг?

— Кечқурун ёлғиз юрманг, дедим. Ҳарҳолда бу ерда ётиб қолмасангиз керак, деб ўйладим.

Матлубага Валижоннинг бу иши маъқул бўлди. Аммо сир бой бермаслик учун:

— Мени бўри ермиди? — деб тўнғиллаб қўйди.

Катта кўчага чиқишганда Валижон:

— Опа, мен бир мошин тўхтатайин. Адангизникига борасизми? — деб сўради.

— Йўқ, — деди Матлуба, — укамникига бораман. Сен ҳам юра қол, жойи бемалол.

— Раҳмат, опа, менинг борадиғон ерим бор.

Матлуба «борадиган ери бўлмагани учун мени пойлаб тургандир», деб ўйлаган эди. Валижоннинг бу гапидан сўнг ўша фикри учун ўзи уялди.

— Юравер, сени танишади, — деди мулойимлик билан.

— Йўқ, опа, баҳонаи сабаб билан қариндошларни кўриб кетайин. Яна қачон тушаман бу шаҳарга...

Валижон Матлубани машинада кузатгач, ўзи темир йўл бекатига кетди. У Матлубага ёлғон сўзлади: шаҳарда унинг қариндошлари йўқ эди. Хожасининг даврида орттирган ўйнашлариникига боришнинг маъноси йўқ. У хотинлар «Валижон акагинам қачон бағримга келаркинлар?» деб кўз тикиб ўтирмайди. Аллақачон бошқа хушторлар топиб, маишатларини давом эттираётганлари аниқ.

Валижон ёмон бир ўйинга беихтиёр аралашиб қолаётганидан кўнгли хижил бўлиб, турли ўйлар чангалида тонг оттирди. Яхши кўнлари тугаб, ташвишли даври яқинлашганидан дарак берувчи бу шаҳардан тезроқ қочгиси келди. Тонгда биринчи автобусга ўтириб ўйига жўнади. Ҳалқа йўлдан узилгач, худди ташвишлари ортда қолгандай сал енгил тортди.

Матлуба эса, машинадан тушгач, укаси яшайдиган ҳовли дарвозасига яқинлашди-ю, аммо кўнғироқ тугмасини босишга шошилмади. Ҳозир у ҳеч ким билан кўришишни, гаплашишни истамаётган эди. Тўғри, укаси уни кўриб, «нега бемаҳалда келдинг?» демайди. Билъакс, қувонади. ораларидаги фарқ бир ёш бўлгани сабабли улар Фотима-Ҳусан каби яқин, айтиш мумкинки, маълум маънода ҳатто сирдош ҳам эдилар. Ёшдаги фарқ оз бўлгани сабабли укаси уни «опа» ҳам демасди, сизламасди ҳам. Матлуба эрга текканидан сўнг «опа» деб сизлай бошлади. Бу Матлубага ҳам эриш туюлди. Укаси билан узоқлашиб кетгандай бўлди. Укасига ҳам шундай туюлиб, яна эски одатига қайтди.

Эрга текканидан сўнг ота-она ҳузурига келиб-кетиш унинг учун ўлим чиғириғидан ўтиш каби азоб эди. Отаси Матлубани эътиборли бир одамнинг ўғлига беришни мўлжал қилиб қўйган экан. Мўлжалнинг ўзигина бўлса кошки эди. Дўсти вакиллигида гўзал, оқила қизи борлигини маълум қилибди. У одам эса, қадрдонларидан бирида ўғлига мос қиз борлигидан «хабар топиб», совчи ҳам юборган эди. Бало булути ёпирилиб, бало ёмғирлари ана ўшандан сўнг ёға бошлади. Отасига қўшилиб онаси аввал ялинди, сўнг пўписа қилди. Пўписа қилишда акаси ҳаммадан ошиб тушди, гапира туриб, бир-икки марта дўппослашдан ҳам қайт-мади. Онаси сўнгги чора — кўз ёшларини ишга солганида Матлуба чидай олмади. Онасига қўшилиб йиғлаб туриб, бир йигитни «жуда яхши кўришини» айтди. «Бўлмаган гап, — деди онаси, — яхши кўрганингни эрга текканингдан кейин унутиб юборасан». «Унутолмайман, ойижон», деди йиғидан тўхтамай Матлуба. «Агар ўша яхши кўрганингга тегаман, десанг менинг ўлигимни ҳатлаб ўтиб чиқасан бу ўйдан», деди онаси қатъий тарзда. «Ойижон, сизнинг бир томчи кўз ёшингиз учун ундан кечсам кечворар эдим, лекин... тўйнинг эртасига куёв томон мени изимга қайтариб юборса иснодга чидай олмайсизлар...» Онаси беихтиёр «нега?» деб сўради-ю, нима воқеа содир бўлганини англаб, лабини тишлади, юзини юлди.

Матлуба тўғри айтганди — иснодга чидай олишмас эди. Бўлиб ўтган шармандали воқеадан хабар топишгач, дардларини ичларига ютмоқдан ўзга чора бўлмади. Агар бу уятдан одамлар хабар топишсами?! Худо кўрсатмасин!

Матлуба хоҳлагани — Турсуналига тегди. Унга дабдабали тўй насиб этмади. У аламли, азобли ҳаётни ўзига раво кўрди. Отаси эса, «озиқ-овқат савдоси бош-қарма»сига раҳбарлик қилиш ниятига етолмади. Сир уч кишининг орасида қолди. Матлубанинг акаси, укаси унинг Турсуналига тегишини ўжарлигидан, деб баҳоладилар. Отаси Матлубани расман оқ қилмаган бўлса-да, гаплашмай қўйди. Саломларига ҳам алик олмади. Фақат тилсиз, ҳаракатсиз қолганидан кейин қизига қараб бир нималар демоқчи бўлиб ғўдранарди, кўзлари ёшланарди.

Отасини иснод эмас, пул ғами йиқитди. Улардан икки уй нарида қиморбоз қўшнилари бўларди. Бир куни чиқиб «Қиморни ташламоқчиман. Аммо бу шаҳарда яшаб туриб ташлай олмайман. Самарқанддан жой топдим. Ота юртимга жўнайман, жой бегона бўлмасин. Сиз бизга

кўп яхшилик қилгансиз. Уйимни сотиб олинг, сизга арзонроқ қилиб бераман», дебди. Отаси ҳам қизиқ, уйга муҳтожлиги йўқ эди. Катта ўғли ўзи билан қолиб, кичиги жой қилиб чиқиб кетган эди. Лекин нафс қурғур «арзонроқ олу у ер бу ерини тузатиб, икки баравар ортиққа пулла», деб қутқу қилаверганми, ҳарҳолда маҳалладан уч-тўрт одам чақирилди, савдо пишди. Пул тўланди. Қўшни икки ойдан сўнг кўчишга ижозат сўради. Орадан икки ой эмас, ярим йил ўтса ҳам у жойидан жилмади. Саккиз ойдан сўнг кўчиши лозимлиги эслатилганда у «нега кўчаман?» деб «ажабланди». Уйни сотганини айтишганда эса, «Қачон сотибман? Шундай уйни нимага сотаман?» деб яна «ажабланди». Гувоҳлар чақирилди. Бири «еслай олмади», бошқаси «бунақа гап бўлмагани»ни айтди. Гувоҳлар чиқиб кетишгач, отаси йиқилди, тилсиз, ҳаракатсиз бўлиб қолди. Орадан уч ой ўтар-ўтмас, онаси уйқусидан уйфонмади. Мўъмина аёл эди, омонатини ҳам осонгина топширди.

Оналар ҳеч маҳал фарзандларидан норози бўлиб кетмайдилар. Шундай бўлса ҳам Матлуба «онамдан розилик ололмадим», деб армонда қолди.

Онаси ўтганидан бери ота уйига боргиси келмайди. Акаси билан янгасини кўришга тобу тоқати йўқ. Акасини ўша урганлари учун сира-сира кечиролмайди. Ҳатто онасини беҳурмат қилганида ҳам хотинини чертмайдиган инсоннинг синглисини дўппослаши чиндан ҳам кечириш мумкин бўлган ҳол эмасди.

Жанозадан кейин қайси бир куни укаси ёлғон йиғисини авжга чиқараётган янгасига қараб туриб, «онам бояқиш ўлдилару бу дунёдаги дўзах азобидан қутулдилар», деган эди. Ёмон келиндан Яратганнинг ўзи асрамаса қийин экан. Қайин сингиллар турмушга чиқиб кетишар, қайин инилар кўчиб кетишар, ота билан она эса, бу дунё азобига дош бериб, яшашдан ўзга чоралари йўқ. Уларни бу азобдан фақат ўлимгина қутқаради.

Матлуба шаҳарга тушганида «отамникига борайми ё укамникигами?» деб иккиланиб ўтирмас эди. Тўғри, отасини бориб кўрарди, аммо у ерда узоқ ўтирмас эди. Янгасининг «қиз деган отага қараб ўтириши керак», деган фасод гапларига жавоб бермай изига қайтарди. Эрининг иши судда кўрилаётганда болаларини олиб укасиникига кўчиб келди, дейилса ҳам бўлади.

Матлуба укасининг дарвозаси қаршисида туриб, юраги увишиб кетди. Бир қарасанг атрофингда меҳрибон одамлар кўп. Улар сенга яхшилик қилгиси келади-ю, аммо нима учундир қилмайди. Дардинга мал-ҳам қўйгиси келади-ю, аммо нимагадир қўймайди. Сенга қўшилиб йиғлагиси келади-ю, аммо нимагадир йиғламайди. Бошинг узра бахт қуёши чарақлаб қолса, унинг нуридан сен билан бирга баҳра олишга шошилишади. Бу бахт қуёши юзини абри бало қоплагудай бўлса, пана-панага қочадилар. Ўша панада туриб, сенга бўлган садоқатларини изҳор этадилар. Матлуба эри қамалгунича буни билмас эди. Бало булутни ҳамма ёқни зулматга ўрагани билан ҳаётни яхши-ёмонга ажратиб, одамнинг ғафлат уйқусидаги кўзини очар экан.

Шаҳарда қариндошлари кўп, танишлари ундан-да кўп. Аммо уларга бахти кулган Матлуба керак. Бир олам дард исканжасидаги бахти қаро Матлубани улар бошларига урадиларми? Уларни ҳам айблаш қийин, чунки дард масаласида уларнинг бошқалардан кам ери йўқ. Матлуба қайси бирлариникига ҳасратдош излаб борсин? Укаси... меҳрибон, аммо Матлуба айрим масалаларда унга ёрила олмайди.

Тўғри, шаҳарда биттаси бор... Лекин у ҳам ҳасратдош эмас. Аммо агар гапи рост бўлса, Матлуба учун жонини беришга тайёр одам. Дорулфунунга қабул имтиҳонлари пайтида ишқи тушиб, то Матлуба эрга теккунича тинч қўймади. Исми Рамзиддин бўлган бу йигитни ошиқлиги сабабли ҳамкурслар Ромео деб кулишарди. Бу исм унинг ўзига ҳам ёқиб, Матлубани бир-икки «Жулетта» деганида эшитадиган «ширин» гапларини эшитиб олган эди. Бу Ромео тушмагур мулоҳаза, одоб, муомала кўчаларидан ўтмаган соддагина йигит эди. Матлубага бўлган муҳаббатини ҳеч кимдан яширмас, муҳаббат яширин туйғулар меваси эканига фаҳми етмас эди. Май байрамида намоийишга кетишаётганда, Қизил майдонга етмай, анча вақт тўхтаб қолишди. Шунда бу Ромео тушмагур дабдурустан «шу йил имтиҳонлардан сўнг уйингга совчи юбораман, йўқ десанг уволимга қоласан», деди. Матлубанинг қитмирлиги тутиб, «чиндан яхши

кўрасизми?» деб кулди. Унга дугонаси қўшилиб «яхши кўрсангиз ҳозир ҳамманинг олдида исбот қилинг», деди. «Қандай исбот қилишим керак?» деди Ромео ажабланиб. «Матлубанинг қаршисида ҳозироқ тиз чўқинг!» деди дугонаси шаддодлик билан. «Тиз чўқайми?» деб сўради Ромео Матлубадан «йўқ» деган жавобни кутиб. «Нега Матлубадан сўрайсиз. Яхши кўрсангиз тиз чўқинг дарров! Америкаликлар шундай қилишаркан. Замонавий йигитлар Америкага эргашишлари керак», деди дугонаси бўш келмай. Ромео яна Матлубага қаради. Нажот бўлмагач, чўнтагидан танга пулларини олиб қизнинг оёқлари остига сочди-да, уларни териб олиш баҳонасида тиз чўқди. Унинг бу топқирлигидан қойил қолган қизлар кўчани бошларига кўтариб, шарақлаб кулиб юборишди. «Матлу, шундан бошқага тегсанг хор бўласан», деб ҳазиллашишди. Ўшанда фаришталар «омин» деган эканми, бошқага тегдию хор бўлди...

Ўша кезлари эса, Матлубанинг кўз олдидан Турсунали кетмас эди. Бошқа барча йигитлар унинг учун арзимас бир одамчалар эди.

Ромео билан турли тасодиф туфайли кейин ҳам учрашдилар. Ҳар гал учрашишганда у уйланмаганини, Матлубанинг эрдан чиқишини кутаётганини айтарди. «Совуқ нафас қилма, нега эрдан чиқарканман?» дерди Матлуба. «Сен у билан бахтли бўлолмайсан. Ё ажралишасан, ё сиқилиб ўлиб кетасан. Бошқа йўл йўқ сенга. Менинг ҳам битта йўлим бор — сени кутаман. Қариганингда бўлса ҳам сенга уйланаман. Уйланмагунимча ўлмайман», дерди у.

Турсунали қамалгач, яна учрашишди. Бу сафарги учрашув тасодифий бўлмади. Ромеонинг ўзи қишлоққа қидириб борди. Яна ўша гапни айтди. «Уни ўн беш йил кутмоқчимисан? Кутма», деди. «Аҳмоқ экансан,— деди Матлуба. — Бошқа келма, мен эрсираб қолмаганман». «Бошқа келмайман, ўзинг борасан», деди у ишонч билан. Сўнг ён дафтарчасининг бир варағига турар жойини ёзиб берди. Матлуба бу қоғозни ғижимлади-ю, аммо ташлаб юборолмади.

Ҳозир укасининг дарвозаси қаршисида шуни эслаб, бир энтиқди. Бу ёмон хаёл домига тушмаслик учун кўнғироқ тугмасини босди. Эри қамалганидан бери дам ярим тунда, дам эрта саҳарда келиб юргани учун эшикни очган келини бу ташрифдан ажабланмади. «Келинг, опа», деб сўрашди.

— Сарвар уйдами? — деди Матлуба, остона ҳатлаб ичкари киргач.

— Уйдалар, футбол кўряптилар. Одатларини биласиз-ку, футбол деса ўзларини томдан ташлайдилар.

Сарвар чиқиб, опаси билан саломлашди-да, «чой-пой ичиб тур, ҳозир тамом бўлади», деб яна кириб кетмоқчи эди, хотини тўхтатди:

— Одамни иснодларга ўлдириб юборасиз-а, футбол ўлгурингизни бир марта кўрмасангиз нима қилибди?

Бу гапларни эшитиб, Сарвар қошларини чимирди:

— Яна бир марта «футбол ўлгур» дегсанг, жийдахалтангни қўлтиқлагину онангникига жўнаб қол.

— Ахир опам...

— Опам бўлса, ўзимнинг минг йиллик опам. Менсиз ярим соат чидаб ўтиришга қурби етади. Сен каллангни ишлат: бунақа ўйин тўрт йилда бир марта бўлади. Тўрт йил кутаман мен бунақа ўйинни.

— Менинг келин деган номим бор. Ҳар қанақасига ким ёмон — келин ёмон.

Матлуба эр-хотиннинг «олишуви»ни эшитиб, маъюс жилмайди.

— Сарвар, бор, киравер, футболдан қолма.

Шу пайт ичкаридаги телевизордан мухлисларнинг ҳайқириғи эшитилди. Нимадир демоқчи бўлган Сарварнинг гапи оғзида қолиб, сапчиганича ичкари кирди.

— Назмихон, қўйинг, одатини биласиз-ку. Ўзининг тўйида футболдан кечмаган одам шу пайтда кечадимми?

— Ҳе қурибгина кетсин, шу футболлари, — Наз-ми шундай деб қайин эгачисини меҳмонхонага бошлади.

Бу хонадондаги эр-хотин ечиши мушкул бўлаётган асосий муаммо футбол масаласи эди. Сарвар бу ўйиннинг ашаддий мухлиси бўлса, Назми ашаддий душмани эди. «Футбол — санъат! Сочи узун, ақли калта одам бу ўйиннинг гаштини билмайди». «Футбол — йигирма иккита аҳмоқнинг битта тўп кетидан Али аканинг итидай ҳаллослаб югуриши». Эр-хотиннинг бу борадаги «фалсафаси» шундан иборат. Ўн йилнинг нари-берисида давом этаётган «илмий» баҳсда ҳали томонларнинг келишувидан дарак йўқ. Ҳозирги бу бир «чўқишиб» олиш ҳам Матлуба учун янгилик эмас. Ҳар сафар «қозилик» қилишга тўғри келса, келинга тўйларини эслатади. Бу эслатув Назмига ёқади. Аслида Назми бу воқеани сира унутмайди. Чунки бу унутадиган воқеа эмас. Бирон ҳажвчининг қулоғига чалинса ёзиб юбориши турган гап. Тасаввур қилинг: никоҳ базми авжида. Табрикларнинг бири-иккинчисига уланади. Ширакайф меҳмонлар келиннинг ярим соатдан бери ёлғиз ўтирганини сезишмайди. Аммо бунақа ҳолат аёлларнинг назаридан қочмайди. Табиийки, энг аввало келин пошша безовталанадилар. «Ҳозир келаман», деган куёв тўра қаёққа қойиб бўлишлари мумкин? Янгаси биқинига аста туртиб, «Қани куёв?» деб сўрайди. Назми қаердан билсин?

Хотинларнинг шивир-шивири тавонхонагача етиб боради. «Опоқи, қудалар хавотирланишяпти, ўғлингиз бир соатдан бери йўқ эмишлар». «Ярим соат» тавонхонага «бир соат» бўлиб етиб борди. Бу гап хотинлар тили воситасида кўчага чиққудай бўлса, «икки соат»га етиши тайин. Ўғлининг қаердалигини она билмай, ким билсин? Тўғри, бу гапни эшитиб, аввалига юраги «шув» этиб кетди. Ҳарҳолда дўстдан душман кўп. Онанинг зийрак фаҳми бу хавотирни дарров қувди. «Вой, шўргинам, бугун футболни бориди-я! Тўйни эртага кўчиринг, деганида қудалар кўнишмовди». Хуллас, Сарвар яна ўнбеш дақиқадан сўнг «топилди». Ўша куни у умрида ягона зўр «жасорат» кўрсатди: футбол ўйинининг фақат иккинчи бўлимини кўрди. Биринчи бўлимини эса «умрида бир марта бўладиган тантана» — тўй учун қурбон қилди. Табиийки, Назми бундан ўша пайтда беҳабар эди.

Куёв тўра хушнуд ҳолда жойларини эгаллаганларида келин пошша аразлагандай бир чимирилиб қўйдилар-у, тергамадилар, турмушнинг дастлабки дақиқаларидаёқ тергашни ўзларига эп кўрмадилар. Бу ҳам ўзига хос бир жасорат бўлдики, зикр этилмоғи албатта, ўринлидир. Ўйин кўнгилдагидай тугагани учун куёв тўранинг кайфиятлари яхши эди. Бармоқларининг учи билан келин пошшанинг юмшоқ жойларини ўғринча силаб, қулоқларига шивирладилар:

— Сизга битта шеър айтиб, берайми?

Келин пошша ажабланиб, «шеър ёзгани кетган эдингизми?» деган савол назари билан қараб қўйдилару бош ирғаб, шеърни ўқимоққа ижозат бердилар.

Куёв тўра яна қулоққа шивирладилар:

— Экин экадиғон еринг бўламан, бугундан бошлаб эринг бўламан.

Келин пошша «пиқ» этиб кулиб қўйдилар. Бу кулги куёв тўранинг гуноҳлари кечирилганига бир ишорат эди. Қадаҳ кўтариб табрик сўзи айтаётган меҳмон гўё куёв тўранинг ҳозиргинада шеър айтганларини сезгандай «мушоира»ни давом эттирди:

«Сарварбек! — деб хитоб қилди у. — Тўй тўйлашиб келдик элингизга, Худо қувват берсин белингизга!» Тўйхонани қийқириқ босиб, хотинларнинг фарозларга бой «шивир-шивири»га якун ясалди. Мана шу қисқа вақт давомида Сарвар хотинлар тили билан ясалган «учар гилам»да яхши кўрган қизи билан учрашиб қайтишга» улгурди.

Назми ҳар сафар шу воқеани эслаганида бир энтикиб қўяди. Ҳозирги энтикиш эрига бўлган аразни нари сурди. Қайин эгачисига меҳрибонлик кўрсатиб, Матлубанинг қаршилигига қарамай дастурхон тузади. Чой дамлаб келгач, қўни-қўшнилари, қавму қариндошлар ҳаётдан қисқа-қисқа ахборот берди. Матлуба келинининг бу одатини ҳам яхши кўради, ҳам ранжийди. Яхши кўрганининг боиси — Назми билан беш дақиқа бирга бўлса бас, барча янгиликлардан хабардор бўлади. Ранжиганининг боиси — унинг ташрифи ҳақидаги маълумот ҳам эртасигаёқ «хотинлар телеграфи» орқали тарқайди. Турсунали қамалганидан бери бу «телеграф» тўла қувват билан

ишлайди. Матлуба баъзан «гап шу ерда қолсин», деб келинига қаттиқ тайинлайди. Келиннинг «оғзи маҳкам». Матлуба кетгунига қадар бу гап остона ҳатламайди. Матлуба тушган автобус шаҳарни тарк этмай, сир сақланмоғи лозим бўлган янгилик озгина қўшилган, безалган ҳолда «хотинлар телеграфи»га уланади.

Назми маҳалла янгилигини тугатиб, қариндошларга ўтганида Матлуба унинг гапини бўлди:

— Вазирликка ҳисобот олиб тушган эдим. Қоғоз ўлгур бирам кўп. Битта-битта текшириб олгунича кеч бўлиб кетди.

Матлуба бу гапни «хотинлар телеграфи» учун атай айтди. «Ҳисобот оладиган қўнғиз мўйлов опамга бир-икки илмоқ ташлаш учун атай кечгача олиб ўтирибди», деган қўшимчадан, шубҳасиз, Матлуба беҳабар қолади.

Футбол тугаб, Сарвар чиқиб келди.

— Вой опа, қаранг, бир қаранг, — деди Назми, — шохлари чиқибди!

— Боя нима дединг? — деди Сарвар унинг пичингини тушунмагандай, — «Одамни иснодларга қолдирасиз» дедингми? Мен футболни кўрмай шу гапингни ўйлаб ўтирдим.

— Гапимга нима бўпти?

— Қизиқ-да. Одам иснодга қолса, сенга нима?

— Вой, савил, опа, укангизнинг гапларини эшитяпсизми? Мен одам эмас эмишман...

— Мен унақа демадим, — Сарвар шундай деб чой хўплади, — чойни янгила, совубди.

Назми опа-укага бир-бир қараб чимирилди-да, жаҳл билан ўрнидан туриб, ташқарига чиқди.

— Баъзан жуда ошириб юборасан-да. Чой иссиқ эди-ку? — деди Матлуба укасига норози қиёфада боқиб.

— Шунақа демасам, вайсаб ўтираверади. Ҳа, нима бўлди, тинчликми?

— Вазирликка ҳисобот олиб тушувдим...

— Бўладиган гапни гапирсанг-чи.

Матлуба укасидан сир сақламас эди. Аммо бўлиб ўтган гапларни ҳозир айтгиси келмади. Эрининг ўйнаши олдида, ўзи «шалтоқ, исқирт», деб ҳисоблаган бир аёл қаршисида паст кетгани, аниқроқ айтилса, мағлуб бўлганини тан олгиси келмади. Шу сабабли «бўладиган гапинг нимаси», деб укасидан нигоҳини олиб қочди. Зийрак Сарварга шунинг ўзи кифоя қилди.

— Бўлди, тўк дардингни, яна ёрилиб кетмагин, — деди у опасига тикилиб.

Матлуба бу қарашга бардош бера олмади. Бир соат аввалги воқеа, мағлубиятдан тошган дарду алам дарёси кўзларидан ёш бўлиб қуйила бошлади.

— Ёрилсан, дедим-ку! Айт, нима бўлди?

Матлуба рўмолчаси билан бурнини чимдиб қўйиб, «ҳеч нарса» деди-да, сумкачасидан эрининг хатини олиб, узатди.

Сарвар хатни ўқиб, бир оз ўйланди. Сўнг «хато ўқимадимми» дегандай сатрларга яна кўз югуртирди.

— Ҳа... тушибдилар, акагинам... — деди ўзига ўзи гапиргандай.

— Нимага тушади?

— Ўғриларнинг қўлига тушибди эринг.

— Қанақа ўғрилар? — Матлуба бу янгиликдан ажабланиб, йиғини ҳам унутди.

— Қанақа бўларди, оддий совет ўғрилари, — деб пичинг қилди Сарвар. Сўнг жиддийлашди:

— Уларга солиқ тўланмаса эрсиз қоласан.

— Сен буни қаердан биласан?

— Биламан-да.

— Йўқ, айт, қаердан биласан?

— Мен билан бирга ўқиган Ҳабиб эсингдами? «Золотой» дердик. Ўнинчида ўқиётганида қамалиб кетувди. Эсингда йўқми? Хўп, унда эсинг Турсунали аканг билан банд эди. Хуллас шу бола икки марта ўтириб чиққан. Салкам «вор в законе».

— Бу нима дегани?

— Ўғриларнинг зўри, дегани. Ўша гапириб беради менга бунақа гапларни.

— Учрашиб турасанми? Ўғри билан-а?

— Ўғри бўлса, кўчада ўғри. Уйда менинг ошнам.

— Бу хатни унга кўрсатайлик.

— Фойдаси йўқ.

— Нега?

— Таниш-билишлик, илтимос деган нарса бизларда бўлади. Ўғриларда бунақаси йўқ. Эрингни шунга ҳукм қилишибдими — тамом. Давлатнинг хазинасига ўхшаб, уларнинг ҳам хазинаси бўлади. Томиб турмаса, қурийди бу хазина. Улар эса хазиналарининг қуришига сира йўл қўйишмайди.

— Хазинасига ўт кетсин!

— Қарғама. Уларнинг иши тўғри. Улар дуч келган одамни туширишмайди. Поччагинамга ўхшаган фирромларни ўмаришади. Ўзинг ўйлаб кўр, ишчидан ё деҳқондан нимани ўмаришади?

— Поччангдан ҳеч нима қолмади. У уйга ташимас эди.

— Бу билан уларнинг ишлари йўқ.

— Мен қаёқдан топаман шунча пулни?! — Матлубанинг титроқ овози бир неча парда кўтарилди. Ошхонада ивирсиб юрган, қўли ишда, қулоғи эса меҳмонхонада бўлган Назми ҳам бу овозни эшитди.

— Эр керак бўлса, топасан, — деди Сарвар хотиржам тарзда.

— Бермасам ўлдиришадими?

— Билмайман. Агар шунақа шарт қўйилган бўл- са — ўлдиришади.

— Болаларимга-чи? Тегишмайдими?

— Билмайман... Агар болаларни гаровга қўйган бўлса...

— Нега гаровга қўяркан? Болаларда нима ҳаққи бор унинг?! Вой Худойим, қаёқданам шу ҳайвонга тегдим!

— Бўлди, ғингшима. Энди ҳайит ўтган, хинани хоҳлаган жойингга қўясан.

«Хотинлар телеграфи» учун қизиқ маълумот бера олувчи гапга шошган Назми кириб келиб, икковлари ҳам жим қолишди.

— Болаларнинг ўқишига қаттиқ турганинг яхши,— деди Сарвар гапни буриб. Матлуба аввалига укасининг муддаосини тушунмай ажабланди. Сўнг келинига бир қараб олиб:

— Ҳозир ўйинқароқ пайти. Отаси бўлганидаям ҳа-йиқиб турармиди... — деб қўйди.

— Онаси, эрталаб вақтли кетаман. Кийимларимга дазмол уриб қўй, — деди Сарвар, хотини узатган чойни олиб.

Назми «кийимларингиз тап-тайёр» дейишга оғиз жуфтлади-ю, ўзининг бу суҳбатга ортиқчалигини англаб, ўрнидан тура қолди.

— Менам вақтли кетаман, — деди Матлуба, — Эртага келаман. Пул оладиган йигит адамларникини тайин қилган.

— Мен ҳам адамларникида бўламан. Ўша йигитни бир кўриб қўяй.

— Кўрмаганинг яхшимикин. «Биров билмасин» деган.

— Айтаверади. Бу биров билмайдиган иш эканми? Сен кўп сиқилаверма. Ёлғиз бўлганингда бошқа гап эди. Аҳмоқ бўлса ҳам, ҳайвон бўлса ҳам ўша пешонангга битган эринг. Ўн беш йил берган бўлса, ўн беш йил ўтирмайди. Ўн беш йилгача ё подшо ўлади, ё эшак.

Сарвар шундай деб ўрнидан турди.

— Ростдан ҳам ватли кетишим керак. Сен ҳам дамнинг ол.

Матлуба бу хонадонга ҳар келганида келини ҳурмат юзасидан меҳмонхонада ётмоқчи бўлади. Ҳар сафар ҳам Матлуба уни ётоқхонасига чиқариб юборади. Одат бу гал ҳам канда бўлмади. Меҳмонхонада ёлғиз қолгач, Матлуба ўринга ёнбошлади. Бир неча нафасдан сўнг юраги безовталаниб, қаддини кўтарди. Хаёллари чўл шамолидай бевош бўлиб кетди. Турсунали акасини илк бор кўрган кунини ҳам эслади. Эслай туриб, ўша кунни лаънатлади.

Асалдай тотли туюлган дамлар заҳарга тўла турмушнинг алдамчи дебочаси эканини кеч англади. Юмуқ кўзлар очилган дамда заҳарга тўла ҳаёт қўйнига кириб бўлган, энди ортга йўл йўқ эди. Ҳозир ҳам турмушнинг заҳарли ниши юрагига санчилиб, безовта қила бошлади. Юраги қаттиқроқ санчганда беихтиёр «ойижон!» деб юборди.

Она — фарзандига ёпирилажак дарду аламлар сели йўлидаги бир тўғондир. Она яратган Оллоҳ ҳузурига қайтгач, бу тўғон ўз-ўзидан емирилади. Матлуба буни ҳам кеч англади. Фақат Матлуба эмас, кўпгина фарзандлар шундайдирлар. Охир-оқибат «Вой, онажоним!» дейдилар, нолаю фарёд денгизига фарқ бўладилар. Сўнг эса, тўғон бўлишни Онанинг руҳидан умид қилдилар. Жоҳил бандалар... офатлардан Онанинг руҳи эмас, Яратганнинг ўзигина сақлашига ақллари етмайди... Яна Худо билади, оналарнинг руҳига бирон-бир қудрат касб этилса, борини ҳаётда қолган фарзандлари ҳи-моясига бахш этарми эдилар... Бу шунчаки ожиз бир фараз. Аслида эса, Оналарнинг руҳлари фарзандлар дуосига муҳтождирлар...

Матлуба ўрнидан туриб дераза олдига келди. Уйда димиқиб кетгандай бўлиб ҳовлига чиқди-да, тахта сўрига ўтириб, тирсаги билан панжарага суянди.

«Ойижон, «бахтли бўл», деб дуо қилардингиз. Дуоларингиз нима учун қабул бўлмади? Ўзим айбдорманми? Энди нима бўлади? Дунёдан бахт нима эканини билмай ўтаманми? Менинг бўларим бўлди. Болаларим бахтли бўлишсин, дуо қилинг, ойижон. Ойижон, дуо қилинг, менга кўп умр керак эмас. Зилолани куёвга узатганимдан сўнг бир йилгина яшасам етади. Зилоланинг боласини кўрсам, бешик қилсам бўлди, кейин ёнингизга чақиринг. Куёвингиз бугун-ерта қамоқдан чиқиб келса ҳам мен болаларимни унга ишониб ташлаб кета олмайман. У чиқиб келгани билан барибир яна ўша шилтаси билан топишади...»

Шу фикр хаёлига келиши билан ўша «қон қусгур Нафиса» кўз олдида гавдаландию баданига титроқ югурди. Бошқа нарсаларни ўйлашга ҳаракат қилса ҳам ўша «кафансиз кўмилгур Нафиса» қаршисида тиржайиб тураверди. Шунда бир неча соат илгари хаёлини ёритиб ўтган фикр яна қайталади: «Бу балогинага йўлиққур ўлмас экан, мен тинчимни топа олмайман. У ўлмаса — менга ҳаёт йўқ...» Бу фикр қатъийлаша бошлаганда айвонда шарпа сезилди.

— Нима қилиб ўтирибсан?

Матлуба укасининг овозини эшитиб, ўгирилди.

— Уйқунг, келмаяптими? Негадир мен ҳам ухлай олмаяпман. Кўзларимни юмсам, адам чақираётганга ўхшайдилар.

— Соғингандирлар. Қачон бориб кўрувдинг?

— Тўрт кун бўлдимикан?

— Йўлинг-ку, кунда бир кўриб ўтсанг бўлмайдимми?

— Бўлади-ку, Офатни кунда бир кўриш менга ҳам оғир-да. Киришимдан сасишни бошлайди, ярим соатга зўрға чидайман. Шунга қўйдириб, акамга бошқа хотин олиб беришимиз керак.

— Қўйсанг-чи.

— Сен нимага ухламаяпсан? Сиқилма, дедим-ку.

— Анави ўғри ўртоғингни қачон кўрасан?

— Хоҳласам ҳозир, хоҳласам эртага. Нима эди?

— Сўраб кўргин. Битта одам ўлдириш қанча тураркин?

— Нима? — Сарвар ҳайратланиб опасининг кўзига қарамоқчи бўлди. Ўн кунлик ой ёруғида кўзлардаги маънони ўқиб бўлмади. — Нима дединг? Кимни ўлдиртирмақчисан? Пул сўраб келган боланими? Каллангдан чиқариб ташла бу хаёлни! У ўлса, бошқаси келади.

— Уни эмас... биттаси бор.. сўраб бера қолгин.

— Нарх бир хил бўлмайди. Одамига қараб сўрашади. Лекин Ҳабиб бунақа ишга бормайди. У ўғри, киллер эмас.

— Киллеринг нима?

— Пулга одам ўлдириб берадиганларни «киллер» дейишади.

— Энг арзони қанча, билиб бер.

— Сен... эсингни йиғ. Агар киллер қўлга тушса, буюртмачи ҳам кетади. Ақлингни йиғу бунақа ишлардан нари юр. Агар яхшилаб қарғасанг, ўладиган одам шу қарғишинг билан ҳам жўнаворади. Бўлди, кириб ёт. Аҳмоқ бўлиб қолибсан.

Сарвар кейинги гапни зарда билан айтиб, опасини тирсагидан ушлаб уйга бошлади.

Матлуба ётгани билан ухлай олмади. Тонгга яқин кўзи илинган экан, дарвоза қўнғироғи кетма-кет жиринглаб уйғотиб юборди. Сарвар майкачан ҳолда шошилиб ҳовлига чиқди. Дарвозани очишга улгурмай, кўча томондан жиянининг овози эшитилди.

— Амаки, тез борар экансиз, адам айтдилар. Мен телеграфга бориб, аммамга телефон қиламан.

— Амманг шу ерда, — деди Сарвар дарвоза эшигини очиб. Тўн кийиб, қийиқ боғлаб олган жиянини кўрдию отасидан айрилганини англади.

Укасига эргашиб чиққан Матлуба остона ҳатлай туриб, «Адамми?» деди-ю, жавоб кутмай йиғлаб юборди.

— Кечқурун чақиришлари бекорга эмас экан, ғафлатда қолибман-ку, — Сарвар ич-ичидан келган бир ўқириқ билан бошига муштлаб ингранди.

Опа-ука ота уйига келганларида акалари кўчага қўйилган стуллардан бирида ёлғиз ўзи шумшайиб ўтирган эди. Матлуба акасини бу аҳволда кўриб, янада хўрлиги кучайдию «Вой отам»лаб айтиб йиғлашни бошлади.

Марҳум уй ўртасига солинган янги кўрпа-тўшакда ётарди. Жағи танғиб боғланган бўлса-да, оғзи хиёл очиқ эди. Кўзлари ҳам буткул юмулмаганди. Худди беркинмачоқ ўйнаётган боланинг кўзларидай ярим очиқ эди. Гўё у жон бермагану, ҳазиллашиб ўзини ўлгандай қилиб ётиб олган эди. Ярим очиқ лаблари ҳозир бир жилмайиб сўнг сўзлай бошлайдигандай эди.

— Ада! Адажон!!

Табиийки, жавоб бўлмади. лаблар жилмаймади. Сўзлар айтилмади. Гўё мурда гапириб юбормасин, деган эҳтиётни қилиб жағ танғиб боғлангандай...

Матлуба кириб келган янгасини қучоқлаб олиб йиғлади. Билмаган одам қучоқлашиб бўзлаётган бу аёлларни бир-бирига меҳрибон опа-сингил деб ўйлаши ҳам мумкин эди. Улар бир-бирини тингламаган ҳолда айтиб йиғлашарди: «Меҳрибоним отам...» Ярим очиқ кўзлар эса, гўё уларни кузатарди, лаблар эса, гўё пичирлар эди: «айтаётганларинг ростми? Чин дилдан ачиняпсанларми?...»

Афсус шуки, мурдалар гапирмайдилар. Уларга бир неча дақиқалик сўзлаш имкони берилсами эди... Бу оламда нималар юз бермас эди-я... Яна ким билади, балки бировлар бу имкониятдан фойдаланиб калимаи тавҳидни тўхтатмай айтарлар, бировлар «шунча йил талашиб-тортишиб эришганимиз оқибат шу бўлди, кўриб қўйинг, ибрат олинг», дерлар, бировлар эса, «фалончи мендан беш сўм қарз олиб эди, ғафлатда қолманглар, бориб олинглар», деб огоҳлантирар?

Кимдир Яратганнинг ҳузурига бораётганига шукр қилиб кўз юмар, кимдир лаҳадда ёлғиз ётишини ўйлаб қўрқув билан жон берар, кимдир тўплаган бойлиги қолиб кетаётганидан ачиниб ўлар...

Бу дунёни қандай тарк этишидан қатъи назар, барчаларига аза очилади. Бу дунёда бир-бирлари билан тенглик қилмаган одамлар лаҳаддаги гувалага бош қўйишлари ҳаманоқ тенглашадилар. Аммо бу тенглик ҳам узоққа бормас. Савол-жавобдан сўнг, амалга қараб ажралиш юз берар — биров то қиёматга қадар қабр азобига гирифтор бўлар, биров эса бу азоблардан озод этилар. Қиёматда эса, узил-кесил ажралиш юз берар...

Лаблари ҳам, кўзлари ҳам ярим очиқ марҳум эришажак ажр не бўлар, ёлғиз Тангри билади. Матлуба эса, астойдил айтиб йиғлайди: «жойингиз жаннатдан бўлсин, адажон!..»

Марҳум дафн этиб келинган, йиғини уйғотаётган эҳтирослар ҳам сўнди. Ташқарида одатдаги «Бандалик экан» — «Оллоҳнинг иродаси» — «Сабр берсин», деган таъзия билдиришлар,

ичкарида эса бирдан бошланиб, бирдан сўнувчи йиғи товушлари эшитилиб турди. Матлубанинг янгаси кўнгил айнитар гапларини ана шундан кейин бошлади.

Одатда қизлар ота уйида қирқ кунгача ўтиришарди. Матлубанинг қирқ дақиқа ўтиришга ҳам тоқати қолмади. «Таъзияга келувчи хотинларнинг кети узилмасаю янгамнинг вайсаши учун фурсат бўлмаса», деб орзу қилди.

Ертасига янгасининг навбатдаги дий-диёси бошланганда Сарвар ичкарига мўралаб, Матлубани имлаб чақирди.

— Хурсанали деган йигит сўраяпти. Совхозингдан келибди.

— Бу ўша, — деди Матлуба. — Энди нима қиламиз? Шундай кунда ҳам келиб, без бўлиб турибдими?

— Нима қилардинг, тўлайсан. Буларда тўй-аза деган гап йўқ.— Сарвар шундай деб чўнтагидан қоғозга ўралган пул олиб, опасига узатди.— Ма, олиб чиқиб бер.

— Пулми? Тайёрлаб қўювдингми?

— Золотойга айтувдим. Ёрдам бера олмаслигидан афсусланиб, бу йилги солиқни кўтарадиган бўлди.

— Ўзи бериб қўя қолмайдими?

— Бунақа хотамтойлигини билиб қолишса тинч қўйишмайди. Лекин одамлари билан гаплашибди. Болаларингга тегишмайди. Хотиржам бўл. Сени ҳам ҳимоя қилишади.

Сарвар кейинги гапларни опасини дардини енгиллатиш учун ўзидан қўшди.

Матлуба пулни олиб, кўча эшик томон юрди. Йигит уни кўриб, ўзини четга олди. Биринчи солиқ тўлаш маросими гап-сўзсиз бўлди. Матлуба пулни узатди, йигит олиб чўнтагига солди-ю «хайр, раҳмат» дегандай тиржайиб қўйгач, бурилиб жўнади.

Матлуба изига қайтаётганида акаси «Ҳа, тинчликми?» деб сўради.

— Тинчлик, — деди Матлуба, — совхознинг кассири. Қоғозлари менда эди.

Акаси хавотирланиб эмас, шунчаки сўраган эди, бу жавоб билан қониқди.

ДАРБАДАР

Биринчи қор ёмғирга аралашиб ёққани учун тез эриб кетди. Қор баҳонаси билан ёпирилиб келган совуқ тунда кучга кириб, фаолиятини ер сатҳини музлатишдан бошлади. Бунақа совуқни энди кўраётган Турсунали дийдираб, «шу совуқларда музлаб, ўлиб кетсам керак», деб хўрлиги келди. Бир қўлида чўкич, иккинчисида белкурак ушлаб, саф билан йўлга ҳозир бўлиб турганида рўпарасида Тенгиз пайдо бўлди.

— Ҳа, земляк, ишлар қалай? Мунча шумшаясан? Нима, совқотдингми? Агар шуни совуқ десанг, бир-икки ҳафтадан сўнг онангни кўрар экансан-да. Ҳа, хотинингга хат ёзиб, раҳмат деб қўй. Ақлли экан. Буйруғингни бажарибди.

Тенгиз шундай деди-ю, бурилиб нари кетди. Турсунали «мени бу азоблардан қутқаринг», деб илтимос қилмоқчи эди, улгурмади, гапи оғзида қолди. Сафга қарата «Юрилсин!» деган буйруқ берилди.

Уч кундан бери улар дарахт кесишмайди. Кесилган ёғочлар йиғилиб қолганмиш. Ўн чақиримча пиёда юриб, сўнг ўрмон ичида ҳандақ қазишади. Бу овлоқда ҳандақнинг нима кераги борлигини ҳеч ким билмайди. Аслида бу ҳандақларнинг бировга зарурати йўқ. Дарахт кесиш вақтинча тўхтатилгани сабабли маҳбуслар бекор ётишмасин, деган мақсадда ҳандақ қаздиришади. Бир гуруҳ келиб қазийди. Иккинчиси келиб кўмади.

Аввалги кун Нуриддин ҳам Турсунали билан бирга эди. Кеча уни Тенгиз ёнига чақириб олибди. Нуриддинсиз унинг бўлари бўлди. Белгиланган вазифасини бажара олмай калтак ҳам еди. Кечқурун Нуриддинга арзи ҳол қилиб «Тенгизга айт, менга енгилроқ иш олиб берсин», деган эди. Бугун Тенгиз яқинлашаётганини кўриб, бир ичи ёришди-ю, кейин яна зулмат қўйнида қолди.

Нуриддин унинг илтимосини Тенгизга айтган эди.

— Ҳамзат, — деди Тенгиз унга жавобан, — сен ҳеч қачон одамларга, айниқса, бунақаларга ачинма. Бу одам ким бўлган, биласан-а? Совхоз директори! Бу ерда сен билан менга ялиниб юрибди. Амал отида керилиб, давр сураётган дамларида бизни одам ўрнида кўрармиди? Бу хунаса бошқаларни эшшакдай ишлатиб, ўзи маишатини суриб юрган. Ана энди меҳнат нима, азоб нима билиб қўйсин.

— У чидолмайди, ўлиб қолади, — деди Нуриддин.

— Қўявер, ўлса ҳам меҳнат билан ўлсин. Сен дарахт кесиш бошлангунига қадар менинг ёнимда юра турасан. Аммо бир нарсани унутма: мен билан бўлганингда кўзинг кўр, қулоғинг қар бўлади. Кўрганингни кўрдим демайсан, эшитганингни эшитдим демайсан.

Нуриддин бу буйруққа итоат этди. Бу итоати билан ўғрилар оламига дастлабки қадам қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди. Шу пайтгача ўғрилар сиртмоғига бўйин бермай келаётган эди. Тенгиз кўзга кўринмас сиртмоғини усталик билан ташлади. Ўша куни «политбюро» тўпланди. Ҳал қилинадиган аниқ масала йўқ эди. Шу боис «чефир» чой ичиб, қарта ўйнаб гаплашиб ўтиришди. Қўтос ҳам, Кошак ҳам, бошқалар ҳам хизматдаги Нуриддинга қараб-қараб қўйишарди. Кошак неч-та ўйни босганию қанча одамни асфаласофилинга жўнатганини айтаётганида Тенгиз унинг гапини бўлди:

— Кошак, биз бу гапларни биламиз. Агар Ҳамзатни қойил қолдирмоқчи бўлсанг, янглишасан. Ҳамзат Афғонда ўлдирган одамларни сен саноғига ета олмайсан.

Кошак «шунақами?» дегандай Нуриддинга зимдан қараб қўйди. Тенгиз айтмаса ҳам Нуриддиннинг кимлиги, очикликда нима қилгани бу ердагиларнинг ҳаммасига аён эди. Бу чойхўрлик, бу хизмат бўлажак ўғри билан «яқинроқ танишиш» мақсадида уюштирилганди.

«Политбюро» аъзоларига Нуриддин маъқул келди. Унга қарши эътироз билдирилмади. Тарқалиш пайтида Кошак:

— Унинг тарбиясини Қўтосга бер, — деб талаб қилди.

— Ҳозир эмас, — деди Тенгиз, — Бу бола эгар урилмаган асов от. Ҳуркиб кетади. Уни ўзим эгарлаб, жиловлаб бераман. Ана ундан кейин Қўтоснинг қўлига тутқизаман.

Нуриддин Бифштексни ўлдиргач, қамоқ лагериде ўзига нисбатан муносабат ўзгарганини сезди. «Полит-бюро» мажлисидан сўнг эса, лагер бошлиқлари ҳам унга юмшоқроқ муомала қила бошладилар. Ана шунда Нуриддин «буларга боғланиб тўғри қилдимми?» деб ўйланди. Булардан узоқлашишнинг турли йўллари излади. У фаҳми етган, билган барча йўллarning боши берк эди. «Фақат ўлимгина булардан қутқариши мумкин», деган тўхтама келди.

Гарчи қамоқ лагериде эркинроқ юришга шароит яратилган бўлса-да, у руҳини қафасдан бўшата олмас эди. У Бифштексдан зўрроқлари билан ҳам олишмоғи мумкин, аммо ўзини ўзи енга олмас эди. «Исмингиз нима, отахон?» деб сўраганида кулимсираб туриб «Дарбадар» деган ўша қарияни қутқариб юборолмагани учун ўзини ўзи то ўлгунича лаънатласа керак.

Тайёргарлик машқлари даврида аскарлар орасида «Афғонга ташлашар экан», деган миш-миш юрарди. Бировлар кўрқиб, нажот истаб уйларига хатлар ёзсалар, бошқалар «байналминал бурч»ни бажариш, қахрамонлик кўрсатиш илинжида жанггоҳга ошиқарди. Баъзи йигитлар эса, «Афғондан қайтганлар институтларга имтиҳонсиз қабул қилинар экан», деб умид қилишарди. Институтларга кириш учун Афғондан тирик ҳолда қайтиш лозимлигини эса ўйлашмас эди. Ҳар куни ўнлаб қора темир тобутлар селининг оқиб келаётганини улар билмасдилар.

Нуриддин эса, «Нима бўлса, пешонамдан кўрдим», деб ўзини тақдир ёзуғи ихтиёрига берган эди. У жанг-гоҳда етти ухлаб тушида кўрмаган фожиаларга дуч келди. Дастлаб «бу ваҳшийликларни кўравериб жинни бўлиб қолсам керак», деб ўйлади. Йўқ, ақлдан озмади, аксинча, дийдаси қотиб борди. У афғонларнинг нима учун урушаётганини тушунмас эди. Унинг учун бир нарса аниқ — қаршисидаги душман! Сен отмасанг, у сени ўлдиради. Чунки у учун сен душмансан! Бу дунё-да яшаб қолмоқ учун ҳам қаршингдагини ўлдиришинг шарт. «Байналминал бурч», «Афғонистон озодлиги», деган тушунчалар мингинчи даражадаги масала эди. Ажал

ўқлари ёғилиб, фақат ўз жонинг кўзга кўриниб турган онда фақат ақлдан озган одамгина бундай бурч ҳақида ўйлаши мумкин. «Қаршимдаги душман эмас, муслмон биродарларим. Ўз уйини, молу жонини ҳимоя қилган одам нима учун душман бўлар экан?» деган тушунча ҳам Нуриддинга ёт эди. Қадимда Хуросон деб аталмиш бу юртни боболар бир томондан инглиз, шимолдан эса ўрус ҳамласидан ҳимоя қилиб жон берганларини ҳам билмас эди. Ўрусга қарши жиҳодда жон берганларнинг авлодлари энди ўрусга шерик бўлиб жон олса... Боболар ўрусга Хуросонни бермаган эдилар. Ўрус Термиз билан Кўшқдан нари ўта олмаганди. Нуриддин буларни ҳам билмас эди. Билганда-чи? Билганда нима қила олар эди? «Боболарим юртига қараб ўқ отмайман» деса, «Майли ука, сиз уйингизга қайта қолинг, бу ёғини ўзимиз эплаштирамиз», дейишармиди? Бе, инсоф қилишса «хизматдан бўйин товлаш» деб қамашарди. Раҳм қилишмаса шартта отиб ташлашарди — вассалом!

Нуриддин ўзини Дарбадар деб атаган қария билан учрагунича ақлсиз гўдак каби эди. Дарбадар отилганидан бери орадан тўрт йилдан ошиқроқ вақт ўтди. Қарияни отиш учун беш киши чиқишди. «Отилсин!» деб буйруқ берилди. У ҳам беихтиёр тепкини босди. Мўлжалга олмади. Балки ўқи хато кетгандир, қарияга тегмагандир?

Ўқ отилмай туриб қария унга қараб жилмайиб қўйди. Нега жилмайди экан? «Мен Ватаннинг бир бўлагиман, сен Ватанга қараб ўқ узмайсан, а?» демоқчи бўлдими? Ё «Ана, айтмовмидим, қул бўлганинг учун ҳам буларга қўшилиб чиқдинг», демоқчимиди? Нуриддин бу жилмайишнинг маъносини уқишга кўп ҳаракат қилди. Бироқ, тайин бир хулосага кела олмади. Бадани ўқлардан илма-тешик бўлган Дарбадар кўкрагини чангаллаб, яна Нуриддинга тикилди. Бу сафар жилмаймади. Йўқ, йўқ, кўзлари бир нуқтада қотди: ўткир нигоҳига савол аломати муҳрланди. Нуриддин бу қарашнинг маъносини ҳам уқмади.

Уша фожеадан кейинги тунлар Нуриддин учун беҳаловат, азобли тунларга айланди. Дарбадар ўша савол аломати муҳрланган нигоҳи билан ҳар тун уни таъқиб этадиган бўлди.

Асирлар сақланадиган ҳибсхонада Дарбадардан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Нуриддин ҳибсхонани кўриқлаш учун навбатни қабул қилганида бундан кейинги ҳаёти алғов-далғов бўлиб кетишини ўйламаган ҳам эди. Аввалига «гапириш мумкин эмас», деб огоҳлантирди. Дарбадар «Сен гапирма, эшит», деб сўзлайверди. Худди тарих ўқитувчиси дарс ўтаётгандек эди. «Уша суҳбатдан сўнг йигитнинг онги ўзгарди, ватанпарварга айланди», десак лофга ўрин берган бўламиз.

Ватанни бир мартагина бўлса ҳам кўришга зор кўзлар жон таслим қилинганидан сўнг ҳам юмўлмаган эди. Ана шу кўзлар тунлари Нуриддинни уйғотарди...

«Қўлингни узат, бўтам, кўркма, кафтингни бир ҳидлай, ундан Ватан ҳиди келса ажаб эмас. Имконим бўлса эди, сени бир қучар эдим. Ахир сен Ватанимнинг бир заррасисан. Мен ҳам бир бўлагиман. Тақдир ўйинини қарагина — Ватан иккига айрилмиш — бири қафасда, бири эса, қулликда».

«Мен қул эмасман».

«Қулсан, бўтам, қулсан. Кўзлари юмўқ қулсан. Ақли муҳрланган қулсан. Кўзларинг очик бўлса эди, озодлик сари юрган бўлар эдинг. Ақлинг қулфлари бузилса эди, кишанларни уриб синдирар эдинг».

«Кишан? Йўқ, бизда кишан...

«О, кўнгил, сен бунчалар нега

Кишанлар билан дўстлашдинг,

На фарёдинг на додинг бор...»

Бўтам, сен бу сатрларни билармисан? Чўлпонни эшитганинг борми?»

«Чўлпон? Ким у?»

«О, миллат, бахти қаро миллат! Сени зулматдан ёруғликка олиб чиқувчи авлод шуларми эди?»

«Гапларингизни тушунмаяпман?»

«Ватан надир? Миллат надир? Эрк надир? Англамисан ўзинг? «Кулган бошқалардир, йиғлаган менман... Ҳайвон қаторида саналган менман...» О, миллат ҳолинг на бўлар энди»

«Ота, бирон ерингиз оғримаяптими? Касал эмасмисиз?»

«Мен соғман, бўтам, миллатим хастадир. Мен бугунми, эртами ўлимимни топарман. Оқибат бу ёруғ дунёга сиғмай қоларман. Ватан соғинчи билан тепаётган юрагимга биттагина ўқ кифоя. Ватанни бир мартагина кўрмоқ умидимни ўзим билан туфроққа олиб кетурман».

«Ватан, Ватан, дейсиз? Ватанда турибсиз-ку?»

«Бир жиҳатдан гапинг тўғри, бўтам. Бу Хуросон — боболаримиз Ватани. Бизнингда Ватандир бу. Аммо менинг киндик қоним тўкилган Ватан — Андижондир».

«Ие, мен ҳам ўша ерликман».

«Қора қошларингга қараб кўнглим сезиб эди. Сен киришинг билан Ватан иси димоғимга уфурди. Шу боис сўзлайвердим».

«Исмингиз нима, отахон?»

«Исмим — Дарбадар».

«Ие, шунақа исм ҳам бўладими?»

«Тўғри, бунақа исм йўқ. Лекин шунақа одамлар бор. Мингтепа деган жойни биласанми? Жаннатмакон отамнинг киндик қонлари ўша қишлоққа томган. Отам бир ёшга тўлмай туриб бобомнинг юрак қони шу қишлоқда оққан. Ўруслар Мингтепа ариқларида инсон қонларини оқизиб, сўнг атроф қишлоқдагиларни адирга ҳайдаганларини наҳот эшитмаган бўлсанг? Ўзбекларни дарбадар қилиб, уларнинг ўрнига ўрусларни кўчириб олиб келиб «марҳамат, яшанглар!» деганларини ҳам эшитмаганмисан? Ахир ўша фожиадан «Марҳамат» деган ном хотира бўлиб қолган-ку? Ё Раб, бу не кўргулик? Дукчи эшонни биларсан балки?»

«Мактабда ўқиганмиз. Одамларни алдаб бойиган киши экан».

«Астаффируллоҳ! Эшон ҳазратларининг ниятлари кўкрак сути каби покиза эди. Ватанни озод этмоқни ният қилиб эдилар. Жаннатмакон бобом ҳазрат эшоннинг муридлари бўлган эканлар. Уларнинг исёнини эшитганмисан?»

«Ўқиганмиз. Уч-тўрт соатда бостирилган экан».

«Нима учун шу қадар тез бостирилган? Ўйлаб кўрганмисан?»

«Биз ўқитувчи ўтган дарсга ишонамиз. Ўйламаймиз».

«Ё миллат, ҳолингга вой! Сен бир ўйла, бўтам, Эшон ҳазратни фитна, ифво тузоғига туширганлар. Ўруслар эшон ҳазратдан кўрққанлар. Ҳазратнинг атрофига одамлар тобора кўп тўпланаверганлар. Яна бир йил қўйиб берилса, Эшон ҳазрат ғоят катта кучга эга бўлур эдилар. Агар жиҳод бир йил кейин бошланганида бу юртларда ўруснинг уруғи қурур эди. Билиб қўй: миллатни хор қилган ўруслар эмас, ўзимиздан чиққан хоинлар, ифвогарлар. Ҳазратимни ҳам шулар бадном қилдилар. Буларсиз ўрус ҳеч нимага эриша олмас эди. Ифвогарлар турк султонидан деб ёлғон мактуб тўқидилар. Ҳазрат эшон бунга инониб бемаврид жиҳодга қўзғолдилар. Ўзинг ўйла-чи, қурол-яроғсиз ҳам жиҳодга чиқадими киши? Бобомнинг йўлларини отам давом эттирдилар. Мадаминбекка қўшилиб икки йил жанг қилдилар. Бунда ҳам ўрусларга ифво иш берди. Амирал-муслиминнинг муборак бошларини ўз биродарлари узишди... Шундан сўнг юртдан қувилдик. Қашқарда макон топдик. Ўруснинг болшевиғи Қашқарга етиб келди. Биз эса, бу ерларга паноҳ излаб келдик. Энди ўрус бу ерларда уруш қўзғади. Кўпчилигимиз тинчлик истагида Туркияга ёхуд Саудийга жўнашди. Мен қолдим. Жиҳод истаб қолдим. Ўрусдан қачонгача қочамиз? Ё ҳаёт, ё мамот! Сени дуо қиламан бўтам, юртга омон-есон қайтиб бор. Қайтиб боргину жаҳолатда юмук бўлмиш кўзларингни оч! Дўстларингни ҳам уй-ғот! Ватанда беватан яшама. Ватан боғини қуритма. Инсон ўз қони ила суғориб бўлса-да, Ватан деб аталмиш муаззам боғнинг қуримоғига йўл қўймаслиги лозим, унутма! Миллат хаста, ўғлонлар эса табибдурлар!»

Шу сўзларни айта туриб худди нафаси сиқилгандай чуқур тин олган эди. Сўнг овозини пастлатгани ҳолда бир байт ўқиб эди:

*«Маризинг бир тарафдин, бир тарафдин хорсан — миллат,
Бадандан доимо қон олдурар беморсан — миллат...»¹⁰*

Болаликда шеър ёдлашга ўқуви дуруст бўлган Нуриддин бир эшитишдаёқ бу байтни эслаб қолган, сўнг мағзини чақмоқ учун тез-тез такрорлашни одат қилган эди.

Дарбадарнинг тунлари уйғотиб беҳалавот қилғувчи, савол аломати муҳрланган кўзлари билан шуларни гаплашади. Ҳибсхонадаги қисқа суҳбат такрорланаверади.

Дарбадар дуо қилди. Лекин юртга қайтиш бахти Нуриддинга насиб этмади. Бир қишлоққа ҳужум қилишганида чидай олмади. Хонадондаги ҳимоясиз аёллар, болаларни отаётган шеригининг бошига қўндоқ билан урди. Сўнг автоматнинг барча ўқларини унинг кўксига бўшатди.

Дарбадарнинг умиди жасади билан биргаликда кўмилди — жаҳолат, ғафлат уйқусидан уйғониш, қуллик тамғасидан қутулиши зарур бўлган йигит Сибириянинг овлоқ ерларида қандайдир одамларга чой дамлаб, хизмат қилиб юрибди. Ўша тун уйғониб, Дарбадарнинг кўзларига рўпара бўлганида шуларни айтиб:

«Сиз ғафлатдан уйғон, дедингиз. Қандай уйғонишни эса айтмадингиз».

«Худо сенга ақл, зеҳн берган. Ўйла, йўлни топ».

«Мен бунақа жойларда нима қилай энди?»

«Сен бу жойларда озодликнинг қадрига етасан».

«Мен булар билан бирга бўлишни истамайман».

«Буларнинг миллати йўқ. Сен миллатсиз одамлар билан бирга бўлиб, миллатни қадрлашни ўрганасан...»

Нуриддин одати бўйича Дарбадарнинг кўзларига қараб кўп саволлар берди. Лекин жавоб ололмади. Чунки у Дарбадарнинг кўзи билан эмас, балки ўзи билан ўзи гаплашарди. Унинг онги эса кўп саволларга жавоб топмоққа ожиз эди.

«АЗИЗ МЕҲМОН»

Дарахт кесишга ижозат берилиб, кераксиз зовур қазиш барҳам топди. Ер юзаси қалин қор билан қопланган кезларда кутилган «азиз меҳмон» — ўғрилар оламида «Мурик» деган янги лақаб олган Слава Галиулин пайдо бўлди. Тенгиз қиш кунлари ҳам баракда биқиб ётмай, ташқарида ёқилган гулхан яқинида ўтиришни хушлар эди. Айниқса, қор бўралаб ёғаётган дамда узоқ ўтирарди. Бундай пайтда баланд тоғ бағрига жойлашган овули ёдига тушиб, юраги эзиларди. Елкаларига бўрқларини ташлаб олган овул оқсоқоллари гулхан атрофида суҳбат қуришарди. Эргашиб чиққан набираларни боболари бўрқка ўраб олишарди. Булар орасида Тенгиз ҳам бўларди. Улар худди халтадан бошларини чиқариб жавдираётган кенгуру болаларига ўхшаб кетишарди. Боболари уларни совуқдан асрамоқчи бўлишарди. Аммо болачалар «кенгуру халтасида» узоқ ўтира олишмасди. Типирчилайвериб, боболарининг жонларига тегаверишгач, «озодлик»ка чиқишарди. Қорда югуриб-югуриб, думалаб-думалаб ўйнашарди...

Қани ўша озод онлар... Қани ўша меҳрли боболар... Қани уларнинг ёмон шамоллардан асрагувчи бўрқлари... Қани она овул...

Ана шу ҳислар билан ўтирганида кимдир гулханга яқинлаша бошлади. Озод осмонлардан яйраб-ўйноқлашиб тушиб, то баҳорнинг иссиқ нафасига қадар ястаниб ётмоқни ният қилган қор оғир қадам юкига дош беролмай зорланиб ғижирлади. Тенгиз «ким экан бу?» деб ўгирилмади. У «азиз меҳмон»нинг шу кезлари келишини кутаётган эди, зийрак зеҳни бу сафар ҳам панд бермади.

«Азиз меҳмон» икки қадам нарида тўхтаб овоз берди:

— Салом, Княз!

¹⁰ Abdulla Avloniydan.

Тенгиз саломга дарров алиқ олмади. Қўлидаги косов билан гулхандаги ўтинларни титиб қўйгач, орқасига ўгирилди-да:

— Ҳа, Чўмич, келдингми, ўтир, — деди.

Тенгизнинг ўрнидан турмагани, кўришмагани, атрофида хира пашша каби ҳар он ғинғиллаб ғашига тегувчи одамни кўргандай энсасининг қотиши сабабсиз эмас эди. «Мурик»нинг хоинлиги хусусидаги маълумот, гарчи текшириб, аниқланмаган бўлса-да, унга илтифот кўргазмоққа мутлақо йўл бермасди. Тенгиз ҳеч нарса билмагандай уни илиқ қаршилаши, гапни айлантириши мумкин эди. Лекин буни истамади. Чунки у айёрликка нисбатан тоғликларга хос мағрурликни афзал биларди.

Мурик Тенгизнинг совуқ муомаласидан ажабланмади. Аввало «княз» мартабасидаги бу йигитнинг довуғини эшитгани билан ўзини энди кўриши. Гарчи «қонундаги ўғри» деган мақомга Тенгиздан аввалроқ етишган бўлса-да, бу оламда етарли даражада ном чиқара олмаган эди. Шундай экан, довуқли ўғрининг бу қадар беписандлиги, табиий бир ҳол бўлмоғи аниқ. Бироқ Мурик бу илтифотсизлик боисини яхши англади. Қамоқ лагерларида махсус топшириқ билан юргани ўғрилар оламига маълумлигини, ўзига «Мурик» деган лақаб тақалганини у билар эди. Бу ишга розилик берганидаёқ оқибатни — ўғрилар оламида лаънатга учрамоғи аниқлигини ҳисобга олган эди. Аммо тарозининг бошқа палласидаги ўлжа қаршисида бу лаънат арзирли гап эмасди. Таъбир жоиз бўлса, «қимор»га жуда катта бойлик тикилган эди. Мурик нафс олдида ожиз қолди — ўзини тўхтата олмай «ё ўламан, ё бо-йиб кетаман», деб таваккал қилди. «Илоҳий туйғулар руҳга ҳаёт берур, ҳайвоний орзулар ҳайвоний ҳисларга қувват берур», деганларидек, яхшилиқ кўчасидан юрмаган бу одамнинг ўзгача қарорга келмоғи мумкин ҳам эмасди.

Мурик Тенгизнинг елкасига кафтини қўйиб, гўё саломлашган бўлди-да, қаршисига ўтиб, ғўлача устига ўтирди.

Тенгиз қўлидаги косов билан гулханни яна титиб қўйди. Тақдирга тан берганича оҳиста ёниб адо бў-лаётган ўтинлар бу титкилашга дош беролмай фарёд чеккандай ҳисобсиз учқунлар сачратдилар: гўё ўлаётган ўтинларнинг безовта руҳлари осмонга сапчигандай бўлди. Бу ҳол узоқ давом этмай, аланга яна ўтинларни ямлаб ютаверди. Унинг мағрур тиллари учқунларни қувалаб юқорига интилди. Аммо ўчган учқунларнинг изларини тополмай тўлғонди.

Бир оламнинг икки фуқароси орасида гулхан ана шундай ҳунар кўрсатмоқда эди. Тенгиз кутилган меҳмонга қаттиқ тикилди. Мурик эса бу нигоҳни сезмагандай хотиржам ўтирди. Тенгиз ундан кўзларини узмаган ҳолда умрини яшаб бўлган ўтин чўғлари остидан картошкани косовда тортиб олди-да, Мурик томон сурди. Биттасини ўзи томон тортди. Чўғда пишиб етилган картошкалар пўстлари арчилиб, еб адо қилингунча гап сўз бўлмади. Ташқаридан кузатган киши буларнинг бирдан-бир мақсади гулханда исиниб, картошка ейишдан иборат деб ўйлаши мумкин эди.

— Чўмич, — деди ниҳоят Тенгиз, — сен катта ишлар қилиб юрган одам эдинг. Уйни уришга уриб, роялда ўйнаганингга¹¹ ҳайронман.

— Атай қилдим бу ишни, — деди Мурик хотиржам тарзда. — Олдинроқ зўр бир ишни дўндириб қўйган эдим. «Иш» босди-босди бўлгунича озгина саёҳат қилиб кела қолай, дедим. Бир хунаса билмай туриб гап тарқатиб юборибди. Княз, сен ақлли одамсан, ҳар қанақа гапларга ишонаверма. Мен номига иснод келтирадиган қанжиқлардан эмасман.

— Сен иснодга қолиб бўлгансан, Чўмич.

— Бир хунасанинг сассиқ ифвоси билан иснодга қолавераманми?

— Хунасанинг ифвоси... дегин. Яхши. Унда Гобелян билан нима учун учрашдинг? Сенинг ишинг раён прокуроридан нарига ўтмайдиган эди. СССР прокуратурасида нима қилиб юрибсан?

¹¹ Aslan: «Sыgrat na royale» — ya'ni «barmoq izlarini qoldirmoq» ma'nosida.

Мурик бу саволдан гангимади. Бироқ, жавоб қайтаришга ҳам шошилмади. Бошини эгиб, совуқда эти жунжиккандай бўлиб, кафтларини гулханга тутди.

— Айтсам, ишонмайсан, — деди у шу ҳолатда. — Бир шилта ишга аралаштирмоқчи бўлишди.

— Қанақа шилта иш экан?

— Икки йил олдин бир «товуққа» бориб юрардим. Ўшани ўлдириб кетишибди.

— Қанақасига қутилдинг?

— Алиби! Ўша куни мен Чоржўйда эдим. Қариндошларникига тўйга борувдим. Нафсим бузуклик қилиб кўп еворибман. Ичбуруқ бўлиб тўрт кун касалхонада ётдим.

— Гобелян ишондимми шу баҳонангга?

— Нега ишонмасин?

— Ё Гобелян аҳмоқ, ё сен. Ёки... мен.

— Нега... ахир...

— Муриқжан... — Тенгиз бу сўзни армани лаҳжасида, эркалаш оҳангида айтди, — Муриқжан... Сен айтган шилта иш билан МУР шуғулланяпти. Гобеляннинг иши бошқа. Ўзбекистоннинг тит-питини чиқариб юрган одам бир шилта ишни деб бир шилта ўғри билан коньяк ичарканми?

— Коньяк ичганим йўқ.

— Сен қулоққа лағмон осма, Мурик. Сенинг тақдиринг ҳал этилган. Гобеляннинг хонасидан чиқишинг-да ўзингга ўзинг ҳукм ўқигансан. Агар юрагингда бир томчигина ҳалол ўғрининг қонидан қолган бўлса ҳам ҳукмини ўзинг ижро этишинг керак. Ўзингни ўлдирсанг, яхши ном билан кетасан. Биз ўлдирсак, «қанжиқ» деган ном кафанинг бўлади. Бошқа йўлинг йўқ, Муриқжан.

— Княз, иккита йўл бор жойда учинчиси ҳам топилади. Менга имкон бер.

— Гобелян нима деди сенга?

— Бу гап иккимизнинг орамизда қолиши керак, княз. Бу жуда нозик масала.

— Сен менга шарт қўйма. Гап шу ерда қоладими ё телетайпга қўяманми, ўзим ҳал қиламан.

— Яхши, Княз. Мен сенинг ақлингга ишонаман. Гобелян аввалига мени ўша шилта иш билан қўрқитмоқи бўлди, ишон. Кейин бир таклиф айтди. «Яқинда катта «ов» бўлади. Атрофингга ишончли ўғриларни тўпла. Агар шартимизга кўнишса, ҳам озод бўлишади, ҳам бойиб кетишади. Вазифа қойилмақом қилиб бажарилса, то ўлгунларича уларга тегмаймиз», деди.

— Қанақа вазифа? Қанақа «ов»?

— Унисини аниқ айтмади. Гапининг мазмунига қараганда «Ов» Ўрта Осиёда бўлиши керак. Вазифамиз — ғалва чиқариб бериш бўлади. Қолганини ўзлари эплашади.

— Яхши вазифа олибсан... Демак, сен ўғриларни эмас, қанжиқларни тўплашинг керак экан. Сен мени қанжиқ деб юрармидинг?

— Княз, ундай дема. Сен мен ҳурмат қилувчи энг буюк ўғрилардан бирисан. Улар бизга яхши иш таклиф қилишди. Эвазига умрбод эркинлик...

— Ҳукуматнинг ҳар қандай ишига ёрдам бериш қанжиқлик эканини унутибсан, Мурик!

— Бу алоҳида бир имконият, Княз. Ўғрилар оламига катта фойда келтиради.

— Фақат иснод келтиради.

— Яхши, княз. Мен бу таклифни фақат сенга айтдим. Агар сен буни қанжиқлик деб ҳисобласанг, майли, мен ҳам бу ишга қўл урмайман. Икки йилни эплаштириб, тинчгина юравераман.

— Шундай қил: тинч юравер, — Тенгиз бу гапни айтиб заҳарли илжайди.

Мурик суҳбат якунига етганини англаб, ўрнидан туриб нари кетгач, Тенгиз у ўтирган томонга қараб тупурди. Унинг тупуги гулханнинг оловли бағрини ёриб ўтолмади — манзилга етолмади.

Гулхандан узоқлашаётган Мурик «Князни ишонтирдим», деб енгил тортиб янглишган эди. Тенгиз у ўйлаган даражада бефаҳм эмасди. Гобеляннинг асл мақсади унга ҳозирча аниқ

Бўлмаса-да, Муриқка «катта ов»ни ваъда қилганига ишонмади. Ишонмаслигига бир қанча сабаблар мавжуд эди. Агар чиндан ҳам «катта ов» бўлса, буни аллақандай «Чўмич»га қўйиб бермайди. Бу ёқда Арутюнан, Нерсесян, яна аллақанча наҳанг балиқлар турганида бу итбалиққа бало борми? Гобелян ўзининг «ян»ларини ишга солмадими, демак, «ов» катта эмас. Ёмон ном чиқаришга арзимади. Бу бирламчи сабаб. Иккиламчиси — прокуратура жанжал чиқариш билан шуғулланмайди. Тенгиз Муриқ билдирган ишдан исқирт бир сиёсат ҳиди анқиётганини сезди. Демак, Муриқ Гобеляндан ташқарида яна бир киши билан учрашган. «Аmmo ким билан, қаерда? Агар уч ҳарфлиларга аралашган бўлса, иш жиддий, — деб ўйлади Тенгиз. — «Ов» балки уларнинг режасидир? Унда Гобелян нима деган бу қанжиққа?» Муаммо ботқоғига ботаётган Тенгиз косовни жаҳл билан бир-икки гулхан бағрига санчди. Ўтинларни оҳиस्ताгина ямлаб ютаётган гулхан алангаси норизо ҳолда бир тўлғонди-ю, яна юмушини давом эттираверди.

Меҳмон узоқлашгач, баракнинг дарчасидан хожасини кузатиб ўтирган Пачоқбурун ўрnidан турди-да, елкасига пахталигини илиб, ташқарига чиқди. Гулхан томон борсамми, ё йўқми, деган ўйда бир неча нафас турди-да, сўнг «бирон амри бордир», деган ўйда хожаси томон юрди.

Тенгиз рўпарасидаги ғўлачага ўтирган Пачоқбурунга бир қараб олди-ю, индамади. Гапириш ўрнига амри ижро этмоқни афзал билувчи Пачоқбурун бекорга қараб ўтирмаганини билдириб қўйиш учун сўз айтди:

— Жмура¹², — деди у сўнг овозини баландлатиб қайтарди: — жмура! — сўзига хожаси томондан эътибор бўлмагач, қўшимча қилди: — елканларини поралаб ташлаш¹³ керак.

Тенгиз унинг бу ҳукмини эшитиб, унга ўқрайиб қаради.

— Оғзингни юм!¹⁴ — Тенгиз шундай деб чирт этиб тупурди-да, «Биковатий»¹⁵ деб минғирлаб қўйди. Тенгиз бу «унвонни» тез-тез ишлатарди. Овоз чиқариб айтган маҳаллари ҳам кўп бўларди. Бу қамоқ лагерига келиб, «тахт»га ўтирган оннда Пачоқбурунни «хос нав-карлик»ка тавсия этаётган Қўтос «ўзи биковатий бўлгани билан ишимизга садоқати зўр», деб таърифлаган эди. Тенгиз таърифнинг иккинчи қисмини қўйиб, биринчи бўлагига эътиборини қаратган эди. Баъзан шундай тўнкага рўпара бўлгани учун тақдирдан нолиб қоларди. Аммо тур деса туриб, ўлдир, деса ўлдириб келувчи одамнинг онг даражаси бундан ортиқ бўлмаслигини билгани учун ҳам чидар эди.

Пачоқбуруннинг ҳозир рўпарага келиб ўтириши ёқмади, ғашига тегди.

— Сен жучок¹⁶ларга тайинла, бундан узоқроқ юришсин. Аммо ҳар бир қадамини кузатишсин. Айтиб қўй, ким бунга яқинлашса, трамвайга қўйилади.

— Хўп, — деди Пачоқбурун мутелик билан.

— Гапимни эшитдингми?! — деди Тенгиз зардали оҳангда.

— Эшитдим. Ҳаммасига айтаман.

— Эшитган бўлсанг, тухум босиб ўтирмай, тур ўрнингдан!

Пачоқбурун келиб ўтиргани хожасига ёқмаганини англаб, ўрnidан турди-да, барак томон юрди. Остона ҳатлай деганда орқадан овоз келди:

— Менга Ҳамзатни топиб кел!

Амрга итоат этмоққа одатланган Пачоқбурун остона ҳатламай, елкасидаги пахталигини кийди-да, дарахт кесаётганлар томон юрди. Дарахт арралаётган Нуриддинга яқинлашиб, одатига хилоф қилмаган тарзда «Бу ёққа юр», деб тўнғиллади-ю, изига қайтди. У амрга сўзсиз итоат этилмоғига ишонгани учун ҳам «келяптимикин?» деган хаёлда орқасига қараб ҳам

¹² «Qanjiq» demoqchi.

¹³ Besoqolbozlik nazarda tutilyapti.

¹⁴ Aslan: «Zakroy podduvalo» yoki «Privyaji metlu».

¹⁵ «Aqlsiz, to'nka» degani.

¹⁶ Yosh o'g'rilar.

қўймади. Пачоқбуруннинг ким эканини яхши билган назоратчи аррани қўйиб, унга эргашган Нуриддиндан «қаёққа кетяпсан?» деб сўрамади ҳам.

Нуриддин гулханга яқинлашиб, салом берди. Тенгиз саломга алик олгач, рўпарадаги ғўлача томон имлаб «ўтир», деди. Нуриддин ўтиргач, косовнинг учи билан чўғни титиб, орасидаги картошкани у томон сурди. Биттасини ўзи олиб, совутиш учун у кафтидан бу кафтига отиб ўйнади.

— Мусулмонларнинг афзал томони нимада, биласанми? — деб сўради у картошка пўстлоғини арчаётиб.

Нуриддин «билмайман, ўзингиз айта қолинг», дегандай унга қараб, елка қисиб қўйди.

— Афзаллиги шундаки, мусулмон ҳамisha бошқаларга яхшилик тилайди. Мана, сен менга соғлик тилаб яқинлашдинг. Мен эсам сенга сиҳатлик билан бирга Оллоҳнинг раҳматини сўрадим. «Бу ўғри бунақа гапларни қаердан билади?» деб ҳайрон бўляпсанми? Мен бобомдан эшитганман бу гапларни. Менинг фожиам нимада, биласанми? Чин мусулмон бўла олмаганимда. Бобомнинг чизиғидан чиқмаганимда бу ерда картошка еб ўтирмас эдим.

— Энди афсусланияпсизми?

— Афсусланишимдан фойда йўқ. Бу ҳам дунёнинг бир синови-да. Ўлмасам яна Худони таниш йўлига ўтарман. Лекин... унда кеч бўлиб қолиши мумкин. Фиръавни эшитганмисан?

Нуриддин «йўқ» деб бош чайқади.

— Ҳа, эшитмагансан. Қадимда Миср подшоси бўлган. Ўзини Худо деб билган экан. Ўша аҳмоқ Мусо пайғамбарни қувиб бораётганида сувга чўккан экан. Ўлаётиб «бўлди, Худони танидим», деганида Худо ҳам «Энди кеч!» деган экан. Бу жуда кучли фалсафа, Ҳамзат! Ҳаётда кечикмаслик муҳим, жуда муҳим!

— Кечикмаслик учун ҳозирдан бошласангиз-чи?

— Ҳозирдан? — Тенгиз унга қараб жилмайди: — Ҳозир йўл йўқ... Ҳамзат, бир янги одам келди. Сен у билан гаплашибсан. Кимлигини биласанми?

— Йўқ, ўзи келиб гап бошлади.

— Нима дейди?

— «Бизлар мусулмон фарзандларимиз, бир-биримизни қўллаб-қувватлайлик», деди.

— Ўша тўққиз қайтган энди мусулмон бўлиб қолибдими? Билиб қўй: у бир мараз! Ундан нарироқ юр. Аммо ҳаракатини кўздан қочирма.

— Ким ўзи у?

— Вақти келса билиб оласан. — Тенгиз шундай деб ўрнидан турди-да, барак томон юрди. Нуриддин эса изига қайтди.

ОСМОН УЗОҚ

Бу одамнинг гаплари Турсуналига мойдек ёқди.

«Мен қамалавериб пишиб кетганман. Сенда мусулманин, менда мусулманин. Бир-биримизни суяб юрмасак, бу ҳаромилар бизни ебда юборишади. Земляк, яхши одамлигингни қора кўзларинг айтиб турибди. Унча-мунча одамга сўзимни ўтказа оламан, қамоқларнинг тупроғини бекорга яламаганман. Сен менга суянавер...» Бунақа ёқимли гапларни ўзига яқин олиб юрган Нуриддиндан ҳам эшитмаган эди. «Кўзлари совуқ бўлса ҳам Худо кўнглига яхшилик солибди. Худо менинг раҳимини еганга ўхшайди», деб ўйлади у. Қамоқхоналар тупроғини ялайвериб тўйиб кетган бу «меҳрибон»нинг кўнгли нима учун ийиб кетганини у яна уч-тўрт кундан кейин билади. Ҳозир эса... Худога шукур қилади. «Худо тавбамни қабул этди», деб кўнгли таскин топади. У қўлларига кишан солингандан бошлаб Худони тилдан қўймайди. Дам тавба, дам муножот қилади. «Гуноҳим бўлса кечир», дейди. Ҳа, айнан шу сўзлар учади тилидан. «Ё яратган Эгам, мен гуноҳкор бандангман, билиб-билмай қилган гуноҳларимни кечир», демайди. «Гуноҳим бўлса кечир», дейди. Ҳаром-хариш юриб, еб-ичганларини гуноҳ эмас, одатий яшаш тарзи деб билади. Зино қилаётган пайтда Худони эсламаган эди. Қўлларига кишан тушиши

билан ёдга олди. «Шайтон васвасаларидан қутқар» деб сўрамаган эди, «қамокдан қутқариб ол» деб нолалар қилди. Бировларнинг ҳаққини еганида бу дунёнинг ҳисоб-китобли эканини унутган эди, қамок зиндонида хотирлади. «Нафс балоларидан қутқар» деб сўрамаган эди, «зиндон азобларидан қутқар», деб фарёдлар қилди. Емоқнинг қусмоғи борлигини билмагандай юрди, тепки зарбидан қайт қилганида бу ҳақиқатни англагандай бўлди. «Нафсимни ўлдир», деб сўрамаган эди, «ўзимни ўлдирма», деб таваллолар қилди.

Банданинг ҳоли шу: гўё у ёки бу ишнинг гуноҳ эканини билмагандай юраверади. Боши деворга урилиб, зарба туфайли кўзларидан учкунлар сачраганида Тангрини эслайди. Сўнг «гуноҳларим бўлса кечир», дейди. Шундай дегани ҳам катта гап. Баъзан «Е Худойим, қайси гуноҳларим учун мени бунчалик қийнайсан?» деб зорланиб ҳам қўяди. «Ҳаромдан сақлансам эдим, нафсимни тия олсам эдим, бунчалар хорликка йўлиқмас эдим», деб ўзини айбламайди. Билъакс, «Фалончи мендан кўпроқ еган эди, бегона тўшакларни мендан кўра кўпроқ гуллатган эди. У ялло қилиб юрибди, мен эсам бунда ҳорман», деб Худони адолатсизликда айблаб ҳам қўяди. Ҳар бир одам ўз амалининг асири эканига эса фаҳми етмайди.

Дунё бамисли бирданига кўкариб тезда қуриган далага ўхшашини, эҳтиётсизлик қилинса бу манзара кишини алдаб қўяжagini, алдангач эса, бир куни ҳаёти сарғайиб сўла бошлагач, маъюс ва ғамгин бўлажagini англамайди. Дунёни фоҳишанинг қучоғидай тотли деб ўйлайди. Дунёнинг ботқоқ юзасини қоплаган ўтлоққа ўхшашини, ўйламай ташланган ҳар бир қадам ботқоққа ботиражаги мумкинлигини фаҳм этмайди.

Турсунали шундай бандалардан бири. У марҳамат сўраб Худога кўп ёлборади. Аммо иймон калимаси билан юшмамаган тилдан учган бу ёлборишлар қабул бўлармикин, валлоҳи аълам?! Инсонларни саломатга, саодатга эриштирувчи ягона нарса иймондир. Бани Одам ҳар қандай ёмонликни фақат иймон билангина енгажagini ва ҳар бир зафарга фақат иймон билан эришажagini англаб етмоқ шу қадар мушкулми? Дунё тўплашга етган ақл бу ҳақиқатни тушунишга келганда қосирлик қиларми? Ёки буни фаҳм эта олмасликка қалбларнинг муҳрлангани сабабми экан?

Турсунали бир муттаҳамнинг алдов сўзларига маҳлиё бўлиб «Худо менга марҳамат қилди», деб ўтирибди. Нодон банда билмайдик, бу одамнинг рўпара бўлгани — гуноҳларига яраша ваъда қилинган ажрларнинг давомидир. «Гуноҳим нима эди?» деб янада баттар йиғлатадиган дақиқаларнинг дебочасидир.

Тангрининг марҳаматига эришмоқ осон эди. Нафсни тиймоққа куч топса, сабр эта олса, кунни шукр билан ўтказса бас эди. Бу унга оғир туюлиб, янада машаққатлироқ, азоб оролига етакловчи йўлни танлади. Ҳамонки шу орол насиб этган экан, ўзи пиширган ошни ичмоқдан ўзга чораси йўқдир!

Турсунали Муриқнинг ширин сўзларига маст бўлиб ўтирганида пастдаги каравотда ётувчи «қўшни»си бехосдан «Аблаҳ, мараз!» деб қичқириб юборди. Сўнг қўлидаги мактубни пора-пора қилиб йиртди. Кейин эса дуч келган нарсани тортқилаб, ирғитаверди. Бунга ҳам қаноат қилмай каравотни маҳкам чангаллаганича силкита бошлади. Атрофдагилар «ҳай-ҳай»лаб ушлаб қолишмаганида Турсуналининг тепадан ерга қулаши аниқ эди.

Чорасиз одам жойига ўтириб йиғлай бошлади. Дунёдаги энг аянчли нарса балки эркакнинг йиғлашидир. Қамок лагерларида эса тез-тез учраб тургани учунми аянчли туюлмайди. Кундузлари буталар панасида, тунлари эса ёстиққа ҳасратларини тўккан тарзда йиғлаш одатий ҳол. Лекин бу чорасиз одам каби ҳўнграб, елкалари силкиниш даражаси йиғламоқ камёб ҳодиса. Шу сабабли ҳам «Нима бўлди, нега додлаяпсан?» деб сўрагувчилар топилди. Чорасиз одам аввалига қўл силтаб қўйиб жавоб бермади. Дам ўтмай кўз ёши дарёси қуриб, ҳасрат денгизи эса тоша бошлагач, дардини айтди:

— Хотиним мендан ажралишибди. Аблаҳ, ифлос! Ахир мен уни севардим. Мен уни деб ўтирибман бу ерда. Одамни мен босмаганман. Рулда унинг падарлаънати укаси эди.

Машинамни яширинча олиб чиққан экан, ҳайвон! Хотиним «ёлғиз укамни қутқариб қолинг», деб ялинса, мен лақма бўйнимга олиб ўтирибман.

— Укаси ёлғизмиди?

Чорасиз одамнинг талвасасини энсаси қотган тарзда кузатаётган Қўтос шундай деб унга яқинлашди.

— Ҳа, биттагина укаси бор эди.

— Эри-чи? Эри нечта эди?

— Тушунмадим, ўртоқ, бу нима деганингиз?

— Укаси битта, аммо эри битта эмас экан, демоқчиман.

— Ундай деманг, биз бир-биримизни севар эдик.

— Бурнингни арт! Ҳе, мишиқи! — Қўтос шундай деб ҳеч бир кутилмаганда тарсаки тортиб юборди. Зарбнинг зўридан чорасиз одам ёнбошлаб қолди. Тарсакидан қаноатланмаган Қўтос унга қараб тупурди.

— Сен ҳам эркакман, деб юрибсанми? Бир-бирини севар эмиш! Билиб қўй, «севгилим!» деб қучоқлаганида хаёлида сен эмас, кетворган ўйнаши туради. Ҳезалак! Хотинларни сенга ўхшаган ҳезалаклар бузади. Эплаш қўлларингдан келмаса нима қиласанлар уйланиб?! Шу ҳолларингга яна кўнгилларинг бегоналарни ҳам тусайди. Сен ҳам борармидинг бегонага? — Юзини силаб ўтирган чорасиз одам индамади. — Борардинг. Бегона билан ўпишаётганинга хотинчанг ҳам бегона билан айшини сурарди. Сенларнинг ҳаётинг мана шунақа ахлат. Хотининг сени қўйган бўлса нима бўпти? Бу ерда ўлиб кетмасанг, чиқиб, бошқасини топасан. Юзта эр кўриб тўймаган шилта бир ишваси билан кўзингга қиздек кўринадию, тамом, унга уйланасан. Бир-бирларингни севиб юраверасанлар. — Қўтос шундай деб чорасиз одамнинг оёғига тепди-да, сўкинганича нари кетди. Солиқни вақтида тўламаган маҳбуснинг масаласини ҳал қилишга кирган Қўтос ишни пишитиб, чиқиб кетгунича биров лом-мим демади.

Бу ердаги бемаъниликларга, бекордан бекорга сўкишлару уришларга кўникиб қолган Турсунали чорасиз одамнинг калтаклангани боисини тушунмади. Ҳар қандай шароитда ҳам ўзини четга олиш тинч ҳаётини таъминлаяжанинглаб етган Турсунали яна жойига чиқиб ёнбошлади. Чорасиз одам эса йиғламасираб, ўзича бир нималар деб ўтираверди. Унга дардкаш топилмади. Олам-олам дардни елкаларида ортмоқлаб юрган одамларга бегона дарднинг ҳожати бор эканми? Шулар каби Турсунали ҳам ўз дардининг асири эди. Ҳозирги воқеа сабаб бўлиб, кўз олдида хотини келди. Шу пайтга қадар «хотиним мен билан ажралиши мумкин», деган фикр хаёлига келмаган эди. Одатда эр хотинни қўйгувчи эди. Хотин «жавобимни беринг», деб сўрагувчи, эр жаноблари эса ҳушларига келса талоқ хатини бергувчи эдилар. Ажиб замоннинг ажиб қонунларини қарангки, энди хотин эрни қўядиган бўлибди. Яна «қамоқдаги эримни қўйдим», деса қонун ҳам «хўп» деяверар экан. Турсунали шунисига беш кетмади. Ҳозир кафтларини болиш қилиб шифтга тикилиб ётар экан, «Битта аҳмоқнинг гапига кириб Матлуба ҳам ажралишса-я?!» деган фикр хаёлига урилиб даҳшатдан сапчиб кетаёзди. Даврини суриб юрган кезларида хотини «жавобимни беринг» деб қолса, кўп ҳам таранг қилмаган бўларди. Матлуба баъзан нолиб қолса «Чидасанг шу, чидамасанг тўрт томонинг Тошкент» деб ажралишга шаъма қиларди. Ҳозир эса «ажралиш» деган сўз уни даҳшатга солди. «Йўқ, ажрашадиган бўлса ўйнаш билан тутганида ташлаб кетарди. У мени яхши кўради», деб ўзига ўзи тасалли берди. «Яхши кўрарди...» — «Биз бир-биримизни севардик...» — «Билиб қўй, «севгилим!» деб қучоқлаганинга хаёлида сен эмас, кетворган ўйнаши туради!...» — «Бегона билан ўпишаётганинга хотинчанг ҳам бегона билан айшини суради...»

Бу гапларни эслаб Турсуналининг юраги увишди. Шу пайтга қадар хотини бегона эркак билан дон олишмоғи мумкинлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. «У ҳам тирик жон, унда ҳам нафс бор. Шайтон уни ҳам васвасага солади», деган фикрдан узоқ эди. «Ўйнаш билан нафсни қондириш эркакка ярашади. Хотин ўз эрига садоқатли бўлмоғи шарт!» — Турсуналининг бу соҳадаги фалсафаси шундан иборат. У ўзининг бузуқлигини хиёнат деб ҳисобламаган, агар

биров унга «бу қилиғинг оила деб аталмиш оппоқ, покиза дастурхон устида балчиққа ботган оёқлар билан юришдир», деса захарли жилмайиб «Бу йигит учун айб эмас, йигит кишига қирқта хотин оз», деб қўйган бўларди. Агар ўша одам «Бир жувонга қирқ эркак оз», десами, «Жинни экансан!» деб сўкиб бериши аниқ эди.

«Бегона билан ўйнашаётганингда хотинчанг ҳам...»

«Йўқ, — деди Турсунали ўзига ўзи, — Матлуба бунақа ҳаромдан ҳазар қилади...»

«Ҳаромми бу иш? Сен ўзинг нима учун ҳазар қилмадинг?»

Кимдир шундай деб қулоғи остида пичирлагандай бўлди.

Ғойибдан берилган бу саволга жавоб қайтара олмади. Чунки ҳаромдан нима учун ҳазар қилмаганини ўзи ҳам билмас эди. Шаҳарга тушган кезлари маишат қилган дамларида кўз сузиб турувчи офатижонлар устидан пул сочган онларида буларнинг фоҳиша эканини, кечагина ёки бир соатгина муқаддам бошқа бир эркак кўнглини овлаганини, эртага ёки бир неча соатдан сўнг бу аҳвол такрорланаяжанини, унга «жонгинам» деб чўччаяётган лаблар ўнлаб ёки юзлаб эркакка ишва қилгани ва қилажанини ўйламас эди. Нафсни қондиришдан ўзга нарсани билмасди. То захмга чалингунига қадар пала-партиш юрди. Сўнг танлайдиган бўлди. Танлагани қурсин! Пул эвазига ўзини сотувчи аёлнинг яхши-ёмони, тозасию ифлоси бўларканми?! Оқ ит билан қора итнинг фарқи бўлмаганидек, буларда фарқ йўқлиги, барчаси «фоҳиша», «бузуқ», «шилта»... каби «унвон»лар билан хорланишини унинг оқсоқ фаҳми идрок қила олмас эди.

Иштони йўқнинг ҳадиғи чўпдан, деганларидек, ўзи ботқоққа ботгани ҳолда, покиза одамнинг этаги лой эмасмикин, деб гумонсираши қизиқ. «Йўқ, бегонага яқинлашмоққа ҳаққи йўқ!» деб ҳукм чиқармоғи унданда қизиқ. Уйдаги покиза тўшакка ўйнашини бошлашдан ҳазар қилмаган одам «ҳаромдан ҳазар қилиш» хусусида ўйлагани янада қизиқроқ.

Хотинининг кўрпа-тўшакларни куйдириб ташлаганини билиб, «бунақа аҳмоқ хотин дунёда ягона бўлса керак», деб ўйлаган эди. Ҳозир ўша воқеани эслаб, юраги увишди. «Бу маллавоининг хотини бошқа. Матлуба ҳаромдан ҳазар қилади», деган фикри қатъийлашди. Соғинган қалбига бир илиқлик югургилади. Аммо... бу қалбнинг тўри Нафисага бўшатиб берилган эди. Манфий ва мусбат булут парчалари яқинлашганида яшин чақнагани мисол юраги бир санчди. Ҳаромга ўрганган кўнгил покиза ҳисларга ўрин бермоқни ихтиёр қилмади. Нафс тарозисининг Нафиса турган палласи босиб кетаверди.

Кўтоснинг ҳозирги гапига қадар хотинини гумон қилмаган, бировдан қизғанмаган эди. Бироқ... Нафисани қизғанарди. Уни дўстига «ошириб» юборганидан кейин, ҳатто ошнасидан ҳам қизғанадиган бўлди. Самандар оғушида ишва қилаётган Нафиса кўз олдига келса баданига муз югурарди.

Райком тахтини эгаллаш учун йўл очилганида «ўйнаш ҳақидаги маълумот тўғаноқ бўлиши мумкин», деган огоҳлантиришдан сўнг Нафисани дўстига «узатган» эди. «Гилам сотсанг қўшнингга сот, бир чеккасида ўзинг ўтирасан», деганлари шу-да! Хотиндан куйган Самандар хотинидан ажрашиб дўстига арзи ҳол қилганида Турсунали қулай фурсат келганини фаҳмлаб, кайфи ошиб чулдираб қолган ошнасига Нафисани рўпара қилди. Нафиса йиғлади, таранг қилди, сўнг тайинли бир эрга, яна тўғри Москва билан гаплашадиган олим эрга эга бўлишини англагач, кўнди. Самандар эрталаб бир қизнинг «қизлик номусига» тегиб қўйганини билиб, қўрқиб кетди. Қўрқитишмаса ҳам бу гўзал жувонга ўйланишга жон-жон деб кўнаверарди. Хуллас, «гилам қўшнига сотилди», «бир чеккасида роҳат ила ўтирмоқ» эса давом этди. Бироқ, «гилам эгаси нима учун гиламда ўтиради?» деган ҳасад қалбини ёндираверди. Аслида «гиламни» сотмаса ҳам бўларкан. Райкомга олиб боради, деб фараз қилинган йўл алдамчи экан, чиройли жилва қилаётган бу йўл бирдан қоронғулашди-ю, тахтга эмас, зиндонга рўпара қилди...

Битта қозонда икки қўчқорнинг калласи қайнамайди, деганлари балки муболағадир. Қозон катта бўлса ўнта калла ҳам қайнар. Аммо битта юрак икки аёлга бир хилда меҳр-муҳаббат бера

олмаслиги аниқ. У қалбини хотини Матлубага тўлиқ бўшатиб беришни истаса ҳам, ҳаромлик булоғидан сув ичишга кўниккан нафс талвасага тушиб, Нафисани унутишга йўл қўймайди. «Матлубадан нима кўрдинг? Тўғри, аввалига тотли эди, кейин чайнаб ташланган туршакнинг ўзи бўлди-қолди. Эгов эмасмиди у? Ҳар куни умрни эговламас эдими? — дер эди нафс балоси. — Нафиса-чи? Бу дунёнинг лаззатини ким берди? Нафиса! Нафиса бор жойда жаннатни орзу қилишнинг ўзи кулгили эмасми? Мингта Матлубани тўпласанг биттагина Нафисанинг тўшақдаги тўлғонишига етмайди...» Шундан сўнг кўзларини юмиб, ўзини Нафисанинг қучоғида кўрарди. Ҳаммасини унутарди: аҳли аёли, фарзандларини ҳам, Худонинг балоларига учраганини ҳам, бундаги азобларни ҳам...

Шундай бўлиб келган эди. Ҳозир, хотинидан тириклайин ажралиб пиқиллаб ўтирган нотавоннинг аламли ноласи уни сергак торттирди.

«Бу азоблардан қутулиб боргач, сени кутиб оладиган ким? Матлуба! Болаларинг!.. Сен улардан бошқа яна кимга кераксан? Ҳеч кимга! Қариганингда шулар асқотади. Сенга бир бурда нонни шу фарзандлар беради. Ўлганингда шулар олиб бориб кўмади. Сендан бошқа эр бўлганида сабр-тоқати учун Матлубага ҳайкал қўярди...» Нафс пинакка кетган пайтларда ожиз виждоннинг пичирлаб айтган бу сўзларни энди сал қувватга киргандек бўлди. Аммо фалакнинг гардиши бир айланиб, «Мулла Турсунали, биз хато қилибмиз. Сиз айбсиз экансиз, озодсиз», дейилсами, қанот чиқариб уйга учарди. Учардию... икки-уч ҳафтада яна нафс қурғур Нафисаси сари етаклаб борармиди...

«Ей Одам фарзанди! Мен Аллоҳдурман. Бандаларни ўз қудратим билан яратдим, бас, кимларгадир яхшилиқни ирода қилиб яхши хулқни бериб қўяман. Кимларгадир ёмонлик бўлишни ирода қилсам, унга ёмон хулқни бераман»,¹⁷ дейилуви бесабаб эмас. Аммо Одам боласига туғилганидаёқ ёмон хулқ берилмас, валлоҳи аълам. Бу ҳол шайтонга майлини берганларгагина насиб этгувчи. Дерларким, агар Одам боласи учун иш улуғ мартаба, иш ҳақи эса арзимас даражада бўлса, унинг олий жаноби меҳнатдир, аниқроқ баён этилса бу меҳнатни яратгувчиси Тангридир. Агарчи У учун иш иккинчи ёки қуйироқ даражада, иш ҳақи эса муҳимроқ ёки олийроқ мартабада экан, демак У иш ҳақининг қулидир. Иш ҳақининг хожаси эса шайтон экан, шайтонларнинг ҳам энг тубани экан. Ёшлик чоқларидаёқ ана шу энг тубан шайтонга муҳаббат қўйган Турсуналига яна қандайин хулқ насиб этмоғи мумкин эди? Зулмнинг ҳар туридан тотиб кўраётган бандага бу ҳақиқатни англамоғи учун яна қанча муҳлат керак, яна қанча синовлар даркор?

«Хотиним менга вафо қиларми ёки йўқми?» деган хавотир билан уйқуга кетган Турсуналини яна бир зулм ўз қучоғига олмоққа ҳозирланар эди.

«Сен-да мусулманин, мен-да мусилманин...» деган гаплари билан Турсуналининг меҳрини қозонган «меҳрибон» тушлик чоғида унга яқинлашди. Кулимсираб келаётган Муриқни Турсунали ўрнидан туриб қарши олди. Замоннинг ҳукмини қарангки, илгарилари фақатгина ўзидан устунлар билангина ўрнидан туриб саломлашадиган, юқори лавозимдагилар телефон қилишадиган бўлишса, овозларини эшитибоқ ўрнидан тура қуллуқ қилганича гаплашадиган одам энди бир тубан ўғридан эҳтиромини дариғ тутмаса...

Турсуналини елкасидан қучган Муриқ «Земляк, аҳволлар ничук? Орқамдан юр, муҳим гап бор», деб пичирлаб, атрофга аланглаб олгач, бутазор томон бошлади. Турсунали ҳам беихтиёр равишда аланглаб қўйиб, унга эргашди. Қор босган бутазорда юриш оғир эди. Шундай бўлса ҳам Турсунали таканинг изидан борувчи нодон қўй сингари эргашаверди. «Гапингни шу ерда айтавер», демади. «Тенгиз эплэй олмаётган ишни балки шу қойиллатар, мени ошхонага жойлаб қўяр», деган умидли ўй бўйнига сиртмоқ бўлиб тушган, сиртмоқ учини эса Муриқнинг қўлига тутган эди.

Муриқ кутилмаганда тўхтаб, орқасига ўгирилди.

¹⁷ Qudsiy hadisdan.

— Қалай, земляк, қизишиб олдинги? — деди у тиржайиб.

— Ҳа... энди... — деди Турсунали нима дейишни билмай.

— Сен золотой одамга ўхшайсан, земляк, сени бик яхши кўриб қолдим. — Мурик шундай деб отини эркалаган чавандоз каби Турсуналининг юзига енгил шапатилади.

Бу қилиқ Турсуналига эриш туюлиб тисарилди.

— Земляк, сен золотой одам экансан, — деб такрорлади Мурик унга қаттиқ тикилиб. — Сенинг ёрдаминг керак. Агар ёрдам қилмасанг бир одам хор бўлиб ўлиб кетиши мумкин.

— Мен... кимга.. қандай ёрдам қилишим мумкин?— деб ажабланди Турсунали.

— Арзимас ёрдам... тўртта ёки бештагина сўз айтсанг кифоя.

— Қанақа сўз?

— Қандай сўз дейсанми? — Мурик шундай деб унинг юзига яна енгил шапати урди. Бу сафар Турсунали орқасига тисарилишга улгурмади. Шапатиланган панжа уни кекирдагидан олди. — Земляк, менинг бир ошнамга пул керак. Бўлмаса ўлади.

— Менда пул йўқ, — деди Турсунали унинг қўлига ёпишиб. Шу онда Мурик тиззаси билан унинг нозик ерига тепиб, букчайтириб қўйди. Сўнг ихранаётган ўлжасининг ўзига келишини кутиб, сигарет тутат- ди. — Земляк, бу ерда пулинг йўқлигини биламан. Аммо уйингда анча пулинг қолган. Беркитган ерингни шу пайтгача ўзингдан бошқа ҳеч ким билмас эди. Энди бу сирга иккаламиз эгалик қиламиз. Мен ўғил болача иш тутаман: ҳаммасини олмайман, ярмиси ўзингга қолади. Ўзингни қийнамай қаерга яширганингни айт. Ҳозир билмасдан тиззам тегиб кетди. Билиб тепсам, ёмонроқ бўлади. Қани, айта қол.

— Нимани?

Бу савол Муриikka ёқмай, бир сўкинди-да яна кекирдақдан олди. Тизза зарбидан ҳали ўзига келолма-ётган Турсунали хириллади, ранги оқара бошлади. Мурик унинг аҳволини сезиб, кекирдагини қўйиб юборди-да, юзини силади:

— Сен золотой одамсан, земляк. Билиб қўй, шу пайтгача ҳеч ким менинг бир гапимни икки қилмаган. Мен сенинг изингдан шу ергача келдим. Аҳмоқ бўлиб қайтиб кетмайман. Сен эса... ё пулларингни қайга беркитганингни айтасан ёки баҳоргача шу ерда ётасан. Омадли одам бўлсанг, баҳорда суяқларингни йиғиштириб олиб кўмишар. Худонинг қарғишига учраган бўлсанг сен хунасага шу ҳам насиб этмайди. Қани, ечин.

— Нега?

— Неғалигини кейин биласан.

Турсунали яланғоч ҳолда музлаб ўлишни тасаввур қилиб, даҳшатдан титраб кетди.

— Айтаман, — деди у жон талвасасидаги одамнинг овози билан.

— Золотой одамсан демадимми?! Сени ўлдириш ҳайф. Қани, айт.

— Қишлоқда...

— Фақат «молхона тагига кўмилган», дема. У ер кавлаб ташланган.

Бу гапни эшитиб Турсунали ҳайратдан қотиб қолди. «Қаёқдан билади?» деб ўйлади. Қўлига кишан урилган дастлабки кунларда, дастлабки сўроқларда шундай деб алдаган, сўнг бунинг эвазига роса тепки еган эди. Ўлим хавотирида турган Турсунали ҳозир шуни эслади. Аммо «бу ўшаларнинг шеригими?» деган гумонга бормади. Молхонани айтишга оғиз жуфтлаган Турсунали учун бу огоҳлантириш дуруст бўлди.

— Ҳожатхонада ҳам дема, у ерни титадиган аҳмоқ йўқ. Бўл, айт. Билиб қўй: алдасанг, ит кўрмаган азобларда ўласан. Бу — бир. Уруғинг билан қурийсан, бу — икки. Тушундинги? Болаларинг ҳам ўзингга ўхшаб ўлади. Ўзинг биттагина бола бўлган экансан. Сендан ўша биттаси ҳам қолмайди.

Ўлим талвасаси, айни чоқда нажот умидидаги Турсуналининг кўз олдига Тенгиз келди. «Нима қилиб бўлса ҳам ўшанга етиб олсам бўлди», деган хаёлда яна бир марта алдашга қарор қилди. Бу ҳолда ҳам нафс ғолиб чиқди. Ўзининг жони эмас, ҳатто болаларининг жони эмас, беркитилган бойлигини сақлаб қолиш илинжи устун келди.

— Ҳозир айтаман, — деди Турсунали унга нажот назари билан боқиб.

— Айтасан, айтмай қаёққа ҳам борардинг. Сен билан биз мусулманимиз, земляк. Бир-биримизни суюб-қўлламасақ, хор бўлиб ўлиб кетамиз. Бойлик йўқ бўлиб кетадиган нарса. Сен бу ерлардан чиқиб боргунингча беркитган пулларинг чириб адо бўлади. Эрта-индин Горбач пулни алмаштирса бундан баттар бўлади. Сен золотой экансан, земляк. Тўғри йўлни танладинг: пулинг ҳам чиримайди, ўзинг ҳам бу ерларда чириб қолиб кетмайсан. Уйингга соппа-соғ кириб борасан. Пул дегани нима, биласанми? — Мурик шундай деб Турсун-алининг билагидан ушлади-да, кафтига сигарет кулини қоқди. Сўнг пуфлаб, бу кулни тўзитди. — Тушундингми, земляк? Энди ўзингга келиб олгандирсан, а? Бўла қол, таранг қилмай, айт.

«Бунинг орқасидан эргашиб келганимни Тенгизнинг одамлари кўрмадимикин? Ёрдамга келиб қолишмасмикин?» деган илинждаги Турсуналининг атрофга жавдирашини кўрган Мурик заҳарли тарзда тиржайди. У мамнун эди. Мурик турли жойларда, турли ҳолатларда, турли бойлардан пул ундирган, лекин бунақанги вазият, бунақанги одамга биринчи дуч келиши эди. Шу пайтгача ҳеч ким биргина тепки зарбидан бундай ҳиқиллаб қолмаган эди. Киевга «гастрол»га борганида Абрамович деган зиқнани тўрт кечаю тўрт кундуз темир қувурга кишанлаб, оч қолдириб, тепкилаганда ҳам айтмаган, тўрт кеча-кундуз нажот кутиб яшаган. Бешинчи куни ўлиб кетишига кўзи етгач, айтган эди. Бу одамга эса биргина тепки кифоя қилди. «Булардан қайси бири ақллироқ? — деб ўйлади Мурик, сўнг ўз қаричи билан ҳукм қилди: — Шуниси ақлли. Қийналиб жон бергандан кўра, бойликни осонгина бериб қўя қолгани дуруст...»

Мурик «Пул қўлнинг кири, пул чирийди, пулни Горбач алмаштиради...» деб ўлжасининг кўнглига ғашлик солгандай эди. Агар беркитилган бойлик қоғоз пулдан иборат бўлганида Турсунали бу қадар талвасага тушмасми эди. «Ўғилболача иш қиламан, ярмини оламан», дейди. Тиллаю жавоҳир, дуру гавҳарни кўрганда ким ярмига қаноат қилар экан? Турсуналини айблаш балки ноўриндир: бойликни пешона тери билан топмаган бўлса-да, тиллаю жавоҳирнинг жилоси юрак томирларига кўз илғамас нурлар билан уланган эди.

— Энди ҳаддингдан ошма, — деди Мурик унга тарсаки тушириб. — Золотой одам яхши гапнинг чегарасини билиши керак.

— Ертўлада... тўсинларнинг белига қўйилган еттита устун бор. Ўртадаги устуннинг тагида... — Турсунали шундай деб ютиниб қўйди-да, қассоб қаршисидаги кўзичоқ ҳолатида Муриikka мўлтиллаб қаради. «Қассоб» эса «ҳозир сўйайинми ёки яна пича семиришини кутайинми?» деган каби унга тикилди. Сўнг бир қарорга келиб, чўнтагидан буклама пичоқ чиқарди-да, тугмасини босди. «Айтдим қутулдим, жоним фойдага қолди», деб кўнглига хотиржамлик оралаётган Турсун-али пичоқни кўриб, кўрқиб кетди.

— Ечин, — деб буюрди Мурик, совуқ оҳангда.

— Айтдим-ку! — деди Турсунали жон ҳолатда.

— Шу гапингга ишонадиган аҳмоққа ўхшайманми мен?

— Рост айтдим, гапим рост, ахир! — Турсунали йиғламсиради. — Нега ишонмайсиз? Устуннинг тагида чуқурча бор. Чуқурчада икки қават ёғоч қопқоқ бор.

— Сен тирик одамнинг терисини қандай шилишганини кўрганмисан? — Турсунали бу саволга жавобан жавдираганича бош чайқади. — Кўрмагансан, — деди Мурик пичоқни букиб, чўнтагига солгач. — Агар алдасанг — кўрасан. Уч-тўрт кун ичида кўрасан. Те-рингни шилиб, би-ир роҳатланаман. Унгача бировга чурқ этмайсан. Оғиз очишинг билан курагининг тагида шу пичоқни кўрасан. Бўлди энди, бор.

Турсунали қутулгани ростлигига бир ишониб, бир ишонмай изига қайта бошлади. Уч-тўрт қадам босгач, орқадан Мурикнинг овози келди:

— Земляк, иштонинг ҳўл бўлганга ўхшайди, алмаштириб ол, яна шамоллаб қолмагин. Сен менга тириклайин кераксан, — у шундай деб ҳиринглаб кулди. Турсунали орқасига қарамади.

У Мурикни алдамаган эди. Чиндан ҳам ертўладаги устун остида сандиқча бор эди. Аммо бу сандиқча бўш эди. Аниқроқ айтилса, бу сандиқча бир неча ҳафтагина асқотди — бойликларни бағрида яширди. Лекин Турсуналининг кўнгли тўлмади, тўплаганларини бош-қа жойга кўчирди. Ҳозир ертўлани айтишга айтди-ю, «бунинг одамлари уйга борар, сандиқчани топиб очар, сўнг алданганларини билиб хотинимни сиқувга олишар, болаларимни қийнашар», деб ўйламади. Унинг учун ҳозир энг муҳими — ўз жонини қутқариш эди. Нияти амалга ошиб, Худога шукр қилган тарзда жо-йига қайтди. Маҳбуслар овқатланиб бўлишиб, ишга тарқалишаётган эди. Турсунали жавдираган нигоҳи билан Нуриддинни қидирди. Тушлиқдан аввал уни Пачоқбурун чақириб кетган эди, ҳали ҳам қайтмабди.

Турсуналининг қўллари ишда, кўзлари эса Нуриддиннинг йўлида бўлди. Мурик икки марта унга яқинлашиб «Ҳорма, земляк, чарчамаяпсанми?» деб кетди. Нуриддин иш охирлай деганида пайдо бўлди. Баракка қайтар маҳалларида Турсунали унинг енгидан аста тортиб, паст овозда:

— Тенгизни тез кўришим керак, — деди.

— Олиб борайми? — деди Нуриддин.

— Йўқ, бехит жойда кўришим керак. Анов янги келган одам ишқал чиқаряпти.

Нуриддин «янги» деганингиз ким?» деб сўрамади, чунки у гап ким ҳақида бораётганини дарров англаб етди. Нуриддин «қандай ишқал чиқаряпти?» деб ҳам сўрамади, чунки Тенгиз огоҳлантиргандаёқ шу одамнинг бир балони бошлашини фаҳмлаган эди. Лекин айнан Турсунали атрофида ўралашаётгани унга янгилик бўлса-да, ортиқча саволга ҳожат сезмади. Кечки овқат пайтида Тенгиз кўринмади. Шу сабабли Қўтоснинг ёнидан ўтаётиб «Князга зарур гапим бор», деб кўйди. Қўтос унга қарамаган ҳолда «тушундим» дегандай бош ирғади. Ўша кеч «политбюро»нинг йиғини белгиланган эди. Шу боис Тенгиз Нуриддинни йўқлатмади. Пачоқбурун уни эртасига, нонуштадан сўнг чақирди.

Қор бўралаб ёғаётганига қарамай Тенгиз одатини канда қилмаган — гулхан яқинидаги ўрнини эгаллаган эди. Бошига, елкаларига қўнган қорга қараганда у жо-йида кўпдан бери ўтирар эди.

Тенгиз Нуриддиннинг саломига алик олиб, унга қўл узатди. «Кел, Ҳамзат, ўтир», деб рўпарасидаги тўнкани кўрсатди.

— Нима бўлди?

— Янги одам Турсунали акага илакишиб қолибди. Бир ишқал чиқармоқчига ўхшаётганмиш.

— Ҳа... илинибди-да.. — Тенгиз шундай деб жилмайди. — Узумни йиғиштирадиган пайт келибди... Шу қорда ҳам узум йиғиштириладими, деб ҳайрон бўляпсанми? Бизда ҳикмат бор: бир ўргимчак қарасаки, узумзорда капалаклар кўп эмиш. Дарров тўрини тўқиб, овга киришибди. Узум пишган пайт экан. Боғбон узум узишни бошлабди-ю, ўргимчакни тўрларига қўшиб пачоқлаб ташлабди. Ўргимчакда нафс бор эди-ю, ақл йўқ эди, тадбир йўқ эди. Чўмичвой ўша ўргимчакка ўхшаган аҳмақ. Турсунали аканг эса капалакка ўхшаган аҳмақ.

— Чўмичвой?.. — Нуриддин кулимсиради. — Лақаби қизиқ экан. Ким ўзи у?

— Ким бўларди, бизга ўхшаган бир қул-да... Гапим ёқмади, а? Хўп, сенга ўхшамаган, менга, ҳамтовоқларимга ўхшаган бир қул. Сен эса озод одамсан. Пичинг қилаётганим йўқ. Чиндан ҳам ҳурсан. Шунинг учун сени яхши кўраман, сенга ҳавасим келади. Сен Эпиктет деган одамни эшитганмисан? Уни кўпчилик билмайди. Дунёда шунақа файласуф ўтган. Ленин- градда ўқиб юрганмида унинг китоби қўлимга тушиб, эсимни тесқари қилиб юборган эди. Битта фикрини айтиб берайми? — Тенгиз шундай деб иягини сила- ди — гўё калаваниг учини топиб олмоқчидай ўйланди-да, синиқ овозда давом қилди: — «Дерларки, Инсон учун энг улў дунёвий неъмат — унинг озод ва ҳурлигидир. Агар озодлик неъмат экан, озод инсоннинг бахтсиз бўлмоғи мумкин эмасдир. Агар сен бахтсиз инсонга дуч келсанг, қайғу-ҳасратда ёнаётганига гувоҳ бўлсанг билки, у ОЗОД ЭМАСдир. У шубҳасиз, ким ёки нима томонидан эзилгандир. Агар озодлик неъмат экан, озод инсон аблаҳ бўла олмайди. Агар сен бир одамнинг бошқалар олдида паст кетаётганини, лаганбардорлик қилаётганини кўрсанг билки, у озод

эмасдир. У бир қулдир. У бўйнини қуллик сиртмоғига тутиб, бунинг эвазига бир товоқ овқат ёки бирон мансаб, ёки шунга ўхшаш бирон нима ундирмоқ истаиди. Ким озроқ манфаатга эришибди, демак, озроқ хушомад қилибди. Зўрроқ хушомад билан эса каттароқ бойликка эришади.

Озод одам ҳеч бир тўсиқсиз эгалик қилиш мумкин бўлган нарсага эгадир. Ҳеч бир тўсиқсиз нимага эгалик қилиши мумкин? Фақат ЎЗ-ЎЗИГА! Агар сен одамнинг ўз-ўзига эгалик қилмай бошқаларга ҳам ҳукм ўтказмоққа жазм этганини кўрсанг билки, у озод эмасдир. У бошқаларга ҳокимлик қилишни истадим, демак, у ўз истаги, нафси қулидир...»

Тенгиз шундай деб бошини эгди. Қўлидаги косов билан гулханни титди. Олов бағридан алам билан отилиб чиққан ҳисобсиз учқунларни қор зарралари ютди. Тенгиз ҳозир бир неча дақиқага ўғрилиқ ботқоғини руҳан тарк этиб, талабалик дунёсига, файласуф бўлиб етишмоқ орзусидаги йигитнинг покиза оламига қайтган эди. Нуриддин уни бу ҳолатда аввал кўрмагани сабабли ажабланганича ўтираверди. Унга бирон сўз айтиш ёки айтмаслигини ҳам билмади.

— Бу оддий гапларга ўхшайди, — деди Тенгиз бошини кўтариб. — Лекин уни тушуниш осон эмас. Амал қилиш эса, мушкул... жуда ҳам мушкул. Биз... ўғрилар, ўзимизни озод инсонлар деб ҳисоблаймиз. Бу нисбий тушунча. Аслида эса Эпиктет ҳақ — биз қуллармиз!.. Ана энди ўйлаб кўр: бу дунёда озод инсон кўпми ёки қулми? Мен Чўмични аҳмақ ўргимчакка ўхшатдим. Аслида биз ҳам ўша аҳмақ ўргимчакларнинг биримиз. Фақат қайси боғбон қандай янчиб ўлдиришини билмаймиз. Бизнинг қисматимиз шу — бошқача бўлиши мумкин эмас... Шунақа гаплар ҳам бор бу дунёда, ошнам. Аканга айтиб қўй, талвасага тушмасин. Чўмични тинчита оладиган ақлимиз бордир.

Нуриддин суҳбат яқунланганини англаб, ўрнидан турди. Ярим соатдан сўнг Пачоқбурун Турсуналини бошлаб келди. У келгунига қадар Тенгиз ўрнидан туриб, эгнига қўнган қорни қоқиб, гулхан яқинида у ёқдан бу ёққа юрди. Унга Мурикнинг мақсади оз бўлса-да аён эди. Собиқ совхоз директоридан нимани иташ мумкин? Пул. Балки Гобелян унга шу ишни топширгандир? «Уч ҳарф»дан олган вазифаси-чи? «Бу қанжиқ ҳамма ёқни чигаллаштириб ташлади-ку?» деб ёжинди Тенгиз. Калаванинг учини топа олмай юраги сиқилаётганда Турсунали яқинлашиб, салом берди.

— Нима гапинг бор? — деди Тенгиз саломга алик олай.

Бундай қўрсликларга кўникиб қолган Турсунали жойида қотиб, атрофига қўрқув аралаш бир аланглаб олди.

— У мени ўлдирмоқчи бўлди, — деди мискинлик билан.

— Нега ўлдирмади?

«Нима учун ўлдирмоқчи эди», деган саволни кутган Турсунали жавобга тараддудланди.

— У «бойликни қаерга яширдинг?» деб зуғум қилди.

— Ҳўш, айтдингми?

— У ёқда бойлик қолмаган ўзи...

— Сени Гобелян сўроқ қилганми?

— Ҳа.

— Бойлигинг қаердалигини унга айтганмисан?

— Бўлса айтаман-да.

— Қанжиқ сени нега ўлдирмади?

— Унга айтдим.

— Демак, бор экан-да? — Тенгиз шундай деб унга ғазабли нигоҳини қадади.

— Узи йўқ, бўлса сизга айтмасмидим. Унга айтган еримда сариқ чақа ҳам қолмаган. Мени қутқариш учун хотиним ҳаммасини совуриб, адо қилган.

— Бойлигинг қолмаган бўлса, нега қақшаяпсан? Нимадан қўрқаяпсан?

— У мени ўлдирмоқчи.

— Ўлдирса савобга қолади.

— Нега, ахир?.. — нажот умиди билан келган Турсунали совуқ тарзда айтилган бу гапни эшитиб бир сесканди. «Шартга биноан сиз мени ҳимоя қилишингиз керак-ку!» демоқчи бўлди-ю, даъво қилишга тили бормади — қўрқди. «Нега, ахир...» дан нарига ўта олмади. Даъвосини айтолмаган бўлса ҳам, Тенгиз унинг мақсадини англади.

— Сени унинг чангалидан қутқаришим керакми? Калланг жойидами?! У сен билан учрашиш учун атай бўйнини сиртмоққа тутиб берган. Бекордан бекорга қамаладиган боламас у. Бир нарсанинг исини сезмаса изингдан тушмас эди. Шу бугундан бошлаб шартни бекор қиламан. Тўлайдиган солифинг ҳам ўзингга сийлов. Эрта-индин уйингга одам бориб, айтган ерингни титади. Ҳеч нарса тополмаса хотин, бола-чақангни ўлдиради. Кейин ўзинг бу ерда ит азобида ўласан. Шунақа бўлгани дуруст. Сен аҳмақни ҳимоя қилганим учун мен ўғрилар орасида иснодга қоламан. Йўқол, кўзимга кўринма.

— Нега ишонмайсиз? — Турсунали шундай деб йиғлаб юборди.

Тенгиз «ўл бу кунингдан!» дегандай афтини буриштирди-да, бурилиб нари кетди. Тўрт-беш қадам юриб, гулхан яқинидаги тўнкага ўтирди.

Турсунали нима қиларини билмай гангиган ҳолда туриб қолди. Ёрдамга ишонган эди, нажотни Яратгандан эмас, шу йигитдан кутган эди. Ҳозир ҳам умидининг сўнгги ипларини шу одамга боғлади. Агар ҳозир бир мўъжиза юз бериб, Тангри-таоло айтсаки, «Ей Одам боласи, мен бутун оламларнинг яратувчисиман, сен ҳам бандасан, у ҳам бандамдир. Нажотни кимдан кутасан?» Нодонлик, жаҳолат чодирига тамоман буркалиб олган, кўз нурларини, ақл-фаросатини шайтон алайҳилаъна ихтиёрига буткул топширган бу банда ҳеч иккиланмай иккинчи бандани кўрсатар эди. (Астағфируллоҳ!)

У аста юриб, хўнграб йиғлаган ҳолида Тенгизга яқин келдида, ёнида тиз чўқди. Шу ёшга кириб бирон марта бўлсин Яратганига сажда қилмаган банда хорлик либосига ўралиб иккинчи бир банда ёнида тиз чўқди. Тенгиз тўғри айтган эди: эркакнинг бу қадар хорланишидан кўра ўлиб кетавергани минг карра афзалроқ.

— Мени қутқаринг. Ўлгунингизча қулингиз бўла-йин.

Тенгиз салгина бурилди-ю, унинг ёноғига мушт туширди. Марҳамат кутиб тиз чўккан Турсунали бу зарб-дан чалқанчасига йиқилди.

— Мишифингни арт, ҳе хунаса! — Тенгиз шундай деб кафтига қор олиб ишқади. — Қул бўлармиш... Сендақа эркакни моягидан осиб қўйиш керак. Эркакман, деб юрибсанми ҳали... — Тенгиз хумордан чиққунича сўкиб, унга қараб тупурди. — Оилангнинг эҳтиётини қиламан. Улар емаган сомсаларига пул тўлаб юришмасин. Сен билан ишим йўқ. Йўқол!

«Ҳамманг бир гўрсанлар! Ҳамманг аблаҳсанлар! Ҳаммангни кириб ташлаш керак! Уруғларингни ўйнатиб ташлаш керак!» — Турсуналининг хаёлини шундай ҳайқириқ тўзитди, аммо бўғзи бу нидони тилга кўчишига йўл бермади. Тенгизнинг салгина ён босгани унга далда бўлиб, ўрnidан турди. Раҳмат айтиб, изига қайта бошлади. Ўн қадамча босиб тўхтади-да, нажот кўзлари билан орқасига ўгирилиб, Тенгизга қаради. «Кел, бўпти, ўзингни ҳам ҳимоя қиламан», деган гапни кутди.

Иш жойига қайтиб, қўлига болта олди. Амал курсисини эгаллаб, райком тахтига йўл кўрсатган ақли энди жонини сақлаб қолиш йўлини аниқлашга ожизлик қилаётган эди. Юзлаб одамларнинг нонини яримта қила олган тадбирлари бу ерда ўлумтук аҳволга тушди. Ақл ҳам, тадбир ҳам унга хиёнат қилди. Ақл, тадбир деганлари шайтон измида бўлгач, ўзгача оқибат кутиш мумкинми?

Беихтиёр равишда дарахт шохларига болта урар экан, қутулиш чораларини излайди. Аммо сонсиз капалак сингари тўзиган фикрлари ўзига бўйсунмайди. Шайтоннинг бурчи уни жар ёқасига етаклаб келмоқ эди — вазифасини адо қилди. Қадамини бир қаричгина нари ташласа кифоя. Шу пайтгача шайтоннинг меҳри булоғидан сув ичиб, қувват олган ақли уни асраб қола олармикин?

Бу ақл унга ягона нажот йўлини кўрсата бошлади.

Нажот — ЎЛИМ! Қандай гўзал манзил! Бу азоблар, бу хорликлар биратўла барҳам топгуси. Биргина ҳаракат кифоя, бир неча нафас кифоя. Яна икки-уч кунми, икки-уч ҳафтами азобланиб яшамоқдан кўра, ҳозироқ ўлим топгани яхши эмасми!

О, ғофил банда! У дунёда бу ердагидан юз, балки минг чандон ортиқроқ азоб ҳозирлаб қўйилганини фаҳм этсами, ўлимга бу қадар интилмасми эди...

Ҳозир эса... сўнги нажот йўли унга афзал кўринаверди. Энди фаҳми етганича ўлимнинг тез ва осон турини излай бошлади. Нима қилсин: шу қўлидаги болта билан пешонасига қарсиллатиб бир урсинми? Миясининг қатиғини ўйнатиб юборсинми? Шу фикрда болтанинг тиғига қаради. Беихтиёр равишда тиғ устига бармоғини қўйди. Тиғ назарида ўтмас бўлиб туюлди: болта уриш фикридан қайтди. Ўзини осиш, томирини кесиш... барчаси оғир туюлди. Шу аснода пешинга қадар ғимирлаб юрди. «Бу кўргуликлардан кўра ўлганим минг марта яхши», деган тўхтама келди-ю, аммо ўзини ўлдирмоққа куч топа олмади.

Пешиндан кейин эса... Пачоқбурун пайдо бўлиб, уни овлоққа бошлади. Турсунали қор юзасидаги бир томонга қараб кетган изларни кўриб, кўпчилик ўтганини фаҳмлади. Бироқ «кўпчилик тақдиримни қандай ҳал этар экан?» деган жумбоққа жавоб топа олмади. Бутазор оралаб анча ичкарилашгач, сайҳонликка чиқишди. Турсунали бу ернинг қатл майдончаси эканини кейинроқ билди.

Устидаги пахталиги ечиб ташланган Мурик кўйлакчан ҳолда майдонча ўртасида турарди. Икки оёғининг тўпиғидан боғланган арқон учларини икки йигит маҳкам тутганича таранг тортган эди. Мурикнинг орқа томонидан Кошак, рўпарасидан Тенгиз, сал наридан эса Қўтос жой олишган эди. Учовлари майдончада пайдо бўлган Турсуналига олдинма кейин қараб қўйишди.

— Сен ўзингни бургут деб ўйловмидинг? — деди Тенгиз Муриikka юзланиб. — Ана, чангал солмоқчи бўлган ўлжанг келди. Мурикжан, сени ким ўғрилар оиласига тавсия этган, ким қабул қилган, билмай- ман-у, аммо униси ҳам, буниси ҳам ўзингдан баттар аҳмақ эканига юз фоиз ишонаман. Ўғри деган сал ақллироқ бўлиши керак. Бу ерларнинг хўжайинлари бизлар эканимизни яхши билардинг, а? Билиб туриб бизнинг ерларда ов қилмоқчи бўлдингми? «Булар бир лақма, оғзига пашша қўндириб ётишади», деб ўйладингми? Умуман фикрингда жон бор. Мен лақма бўлсам керак. Кошак, сен-чи? Сен ҳам лақмамисан?

Кошак хохоллар тушуниши мумкин бўлган тарзда бир сўкинди-да, Мурикнинг гарданига мушт туширди. Оёқлари боғланган Мурик учун ана шу зарбанинг ўзи кифоя қилди — юзтубан йиқилиб бир неча дақиқа ҳаракатсиз ётди.

— Сузишни билмасанг нима қилардинг ўрдак овлаб. Қани, тур, туққан хотиндек ялпайиб ётма.

Мурикнинг бу ётиши айёрлик чегарасидан нарида эди. Бундан олдинги муштарнинг зарбалари қўшиб ҳисобланса, унинг аҳволига ачиниш ҳам мумкин. Не афсуским, мазкур олам онгидан одам жонига ачиниш, аяш каби тушунчалар ўчириб ташланган. Алҳол, Мурикнинг ҳолига ачинмоқ ҳам ноўриндир. Чунки «қайтар дунё» деганлар-ку!

Мурик қорга юзини босиб, пича ором олди. Тенгизнинг гаплари қулоғига киргунига қадар давом этган бир неча лаҳза танга озгина роҳат берса-да, руҳи азобдан чирқирайверди. У Гогикнинг таклифига учган онларини эслаб, уни ҳам, ўзини ҳам лаънатлади. Гобелян нима учун Гогикни бу ишга жўнатмаганини Кошакнинг биринчи муштидан кейиноқ тушуниб етди. Ҳаммасини ўйлаган эди, режа қилган эди. Ўғрилар нафратига учраши аниқлигини ҳам билган эди. Фақатгина жазонинг бу қадар тез келиши ва оғир бўлишини ҳисобга олмаган эди.

Яна пича ором олиш мақсадида ўрнидан қимирламагач, товонидан тепки еди. Шундан сўнги қаддини кўтара бошлади.

— Валерий Иванович, сен бургутнинг ўрдак овлаганини эшитганмисан?— деди Тенгиз Қўтосга қараб.— Эшит, бу қизиқ ҳангома. Бир нодон бургут... Қара-я, бургутларнинг ҳам нодони бўлар экан, ўша нодон бургут ўрдак овламоқчи бўлибди. Энди ўрдакка чанг соламан,

деса ўрдак шартта сувга шўнғиб кетармиш. Шунда бургут астойдил қасд қилиб ўрдак томон ўқдек учибди. Ўрдак бу сафар ҳам сувга шўнғиган экан, «енди қутулиб бўпсан!» деб у ҳам шўнғибди. Ўрдак эса сув юзасига чиқиб, қанотларини ёйибди-ю, учиб кетибди. Бургут эса сувга бўкиб ўлибди. Қалай, Валерий Иванович?

— Нима демоқчисан? Шу итпашшани бургутга ўхшатыпсанми? — деди Қўтос энсаси қотиб.

— Йўқ-ўқ, Валерий Иванович, келиб-келиб шуни бургутга ўхшатаманми? Бу жонивор ўз номи билан Мурик! Сен эса бун итпашшага ўхшатыпсан. Итпашшаларни ранжитма. Валерий Иванович, ҳарҳолда улар орасида қанжиқлари йўқдир.

Мурик қаддини ростлагач, Тенгиз бармоқлари учи билан унинг иягини ушлади-да, бошини Турсунали томон бурди:

— Хўш, бу лақмада нима ишинг бор эди?

— Ёлғиз ўзинга айтаман, — деди Мурик.

— Ҳилватда ачомлашиб турадиганларга ўхшаб гапингни қулоғимга айтасанми? Кошакка ишонмайсанми? Ё Валерий Ивановичдан ҳадиксираяпсанми? Уларни қанжиқ деб ўйлапсанми?

Бу гаплардан сўнг Кошак яна мушт ҳозирлаган эди, Тенгиз бир имо билан уни тўхтатди.

— Ноз-ишваларингни ҳали трамвайга қўйганимизда қиларсан, — деб давом этди Тенгиз, — қани, айт!

— Булар бой бўлишади, — деди Мурик, — озгинасини баҳам кўрсин, девдим, ҳаммасини олмайман, дедим.

— Қаерга беркитган экан?

— Молхонада...

Мурик шундай дейиши билан Тенгиз унинг қорнига муштлади. Сўнг йиқилиб тушмасин, деб сочларини чангаллаб, бошини кўтарди.

— Бунчалар аҳмақ бўлмасанг, сен хунаса! Бу лақма сенга айтганини бизга айтмайдими?

— Гапимни охиригача эшитмадинг, Княз! — деди Мурик ихраниб. — «Молхонага яширганман» демагин, дедим унга. Кейин... айтди... Ертўлада экан...

— Гобелян билан қанақасига келишгансан?

— Учдан бирига. Бири Гогикка, бири унга. Бу ишга мени Гогик тортди. Қанжиқ дейиладиган бўлса, ўша ғирт қанжиқ. Мени эмас, уни ўлдириш керак.

— Сени ким ўлдирмоқчи бўляпти, Мурикжан?.. Гогикнинг эса ўз ҳисоб-китоби бор. Сен унинг тақдири учун қайғурмай қўявер. Сен бизга иккинчи топширигингни айт.

— Аввалги куни ўзинга айтганман. Менинг билганим шу.

— Улар нима учун сени танлашди?

— Билмайман. Менинг билганим: яна уч-тўртта одамга буюрилган. Ҳар хил лагерларда одам танляпти. Уларнинг кимлигини билмайман. Княз, қўрқитяпти, деб ўйлама. Аммо менга бир нарса бўлса, улар сени тинч қўйишмайди.

Тенгиз тисланиб, Турсуналини чақирди-да:

— Сени урдими? — деб сўради.

Турсунали Мурикка хавотир билан қараб секингина «Ҳа», деб қўйди.

— Қандай урган бўлса, сен ҳам шундай ур. Ҳаққинг қолмасин. Борадиган ерига қарзсиз борсин. Қани, лалайма, ур!

Турсунали бу гап чинми ё ҳазилми эканини билмай, гангиб қолди.

— Ҳой, ит! Сенга айтяпти, ур! — деб буюрди Кошак.

Турсунали шунда ҳам журъат этмагач, Тенгиз сўкиниб, болдирига тепиб қолди. Турсунали бу зарбдан бир мункиб тушди-ю, ўзини тезда ўнглаб олди. Сўнг буйруқни бажармаса ўзига ёмон бўлишини англаб Мурикнинг юзига тескари шапалоқ туширди.

— Мурикжан сен шундай урганмидинг? — деди Тенгиз. — Анча ишдан чиқиб қолибсан-да. Ҳезалакчасига урадиган ўғри ўғрими, а Кошак? — Саволга жавобан Кошак заҳарли тиржайди.

Тенгиз эса Тур-суналига қаради: — Шу битта шапалоққа ичинг ўтиб кетдими? Кошак, бўш вақт топиб сен бунга уруш қанақа бўлишини ўргатиб қўйишинг керак экан.

Кошакнинг бўш вақти ҳозирга тўғри келиб, буйруқ ижросини ҳаяллатмади. Тиржайган ҳолда Турсуналига яқинлашди. Ўнг қўли билан юзини силаб турди-да, чап қўли билан бехосдан қорнига муштлади. Турсун-али букчайишга улгурмай мушт еб уч қадам нарига учиб тушди. Тенгиз тешишга чоғланиб бораётган Кошакнинг йўлини тўсди:

— Биринчи дарсга шу ҳам етади. Энди Мурикнинг пичоғини олиб бер. Чўмич, сен ўғрилар оламига заррача фойда келтирмагансан. Шундай бўлса ҳам ҳақиқий ўғри сифатида ўлишингга имкон берамиз.

— Княз, ундай қилма, ўзингга ёмон бўлади! — деб хитоб қилди Мурик жон аччиғида.

Тенгиз унга ўқдек нигоҳини қадаб жим қолди. Мурик айтмаса ҳам ўзига қийин бўлишини яхши билади. Мурикни ёллаб, вазифа юклаганлар унинг ўлимига ачинганлари учун эмас, балки топшириқ чала бажарилгани учун ҳам ғазаб отига минадилар. Илоннинг думи босиб олинса чақади, дейдилар. Аммо илон баъзан чақолмаслиги ҳам мумкин экан. Лекин Мурикни ёллаганлар чақмасдан қўйишмайди. Кечаги «политбюро» йиғинида кутилажак бу ҳолат ҳам назардан четда қолмаган эди. «Шундай қилиш керакки, илон кимни чақишни аниқ билмай чалғисин», деган тўхтама келган «политбюро» чалғитиш йўлини излаб топишни Тенгизга юклаган эди.

Кеча Мурик Турсуналини овлоққа бошлаганидаёқ Тенгизга хабар етган эди. Тенгиз биринчи «сухбат» «дўстона» бўлишини билгани учун уларнинг изидан одам жўнатмади. У учун энг муҳими — Мурикнинг Турсуналига қопқон қўйиши. Нуриддин Тенгизни йўқлаганида «политбюро» айнан Мурикнинг тақдирини ҳал қилаётган эди.

Тенгиз аввалига ўлимнинг яхши усулини топгандай эди. Муриikka «ҳеч кимдан гумон қилманглар, жонимдан тўйиб ўзимни осяпман», қабилида хат ёздириб олмоқчи эди. Ҳозир бошқа дурустроқ усул хаёлига келиб, дастлабки фикридан қайтди.

— Мурикжан, ақлли бола пичоғини ўзи олади. Сен ақллисан, а? Кошак, тўхта, унга тегма. Сен ҳам пичоғингни ол.

— Шу итпашша билан олишаманми? — деди Кошак норози оҳангда.

— Мен сенга пичоғингни ол, дедим. Олишасан, демадим, — Тенгиз Кошак узатган дудамани олиб, чўнтагидан рўмолча чиқарди-да, яхшилаб артди. Кейин чўк тушиб ўтирган Турсуналини чақирди: — Ҳой, лақма, бу ёққа кел. Тирик қолишни истасанг, ўзингни ҳимоя қил. Ма, ушла!

Турсунали пичоқ эмас, захарга тўла, чақишга шайланиб турган чаён узатилаётгандай сесканиб кетди. Бош чайқаб, ярим қадам тисланди.

— Мен умримда... одам ўлдирмаганман, — деди ғудраниб.

— Сенга одам ўлдир, демадим. Ўзингни ҳимоя қилгин, деяпман. Ё ўласан, ё ўлдирасан, бошқа чоранг йўқ.

Кошак орқасига ўтиб, юмшоқ ерига бир тепгач, Турсунали беихтиёр равишда пичоққа қўл узатди.

— Ҳа, ўғил бола, шунақа бўлсин. Мурикжан, ана, ҳаётинг ўз қўлингда.

— Княз, айт, оёқларимни ечишсин.

— Э, йўқ, сен профессионалсан, Мурик, бу эса бир лақма. Эркак бўлиб бугун қўлига пичоқ оляпти. Бизни қизиқ томошадан маҳрум қилма, Мурикжан, — Тенгиз шундай деб бир арқоннинг учини ўзи қўлга олди. — Қани, Чўмич, бургутмисан ё итпашшамисан, бошла!

Мурик Тенгизга қараб олди-да, сўнг гангиб турган Турсунали томон қадам ташлади. Аввалига арқонни бўш қўйиб бердилар. Мурик уч қадам юргач, кутилмаганда сапчиб, Турсуналига ташланди. Яхшики у мўлжални сал ноаниқ олди — ўлжасига озгина етмади. Аммо пичоқнинг учи Турсуналининг иягини тилишга улгурди.

— Ҳой, ит! Нимага қараб турибсан, ур! — деб бақирди Кошак Турсуналини туртиб.

Ўлжасига етолмай юзтубан йиқилган Мурик Турсунали томондан ҳамла кутиб, тезгина ўрнидан турди. Турсунали эса пичоқ уриш ўрнига тисарилмоқчи бўлди. Аммо орқасида турган Кошак унга йўл бермади.

Шу пайтгача томошабин каби четда турган Қўтос Турсуналига яқинлашди:

— Ўлгинг келмаётган бўлса ташлан. Бу ерда икковингдан биринг ўлишинг шарт. Қўрқма. Одам ўлдириш сен ўйлагандай оғир иш эмас. Даҳшат ҳам эмас. Сен энг яхши кўрган одамингни кўз олдинга келтир, сен ўша яхши кўрганинг учун яшашинг керак.

Энг яхши кўрган одами... Ким бўлиши мумкин? Хотиними? Болаларими, ё... Нафисасими?.. Ҳозир уларни ўйлайдиган аҳволда эмас эди у. Ҳозир ўз жонини сақлаб қолишнигина ўйларди. Бу бежиз эмас, чунки энг яхши кўрган одами — ЎЗИ эди.

Мурик эса Тенгизнинг гапига инониб, жонини сақлаб қолиш учун астойдил ҳамла қилар эди. Оёғи боғланмаган бўлганида дастлабки дақиқадаёқ Турсунали нақ энасини кўриши аниқ эди.

Гангиб, довдираши чекингани билан кўрқув ҳали Турсуналини тарк этмаган эди. Бир неча соатдан бери ўзини ўлдириш фикрида юрган одам энди ўлимдан кўрқаётган эди. У қоронғу лаҳаддаги гувалага бош қўйиб ётишдан (ажаб! Бу ерда ўлса лаҳад ҳам, гувала ҳам насиб этмайди унга), сўнг бўлажак ҳисоб-ки- тобдан, кейин эса нақд қилиб қўйилган қабр азобларидан, сўнг қиёмат кундаги аянчли тақдиридан эмас, бу алдамчи дунё ҳаётини ташлаб кетишдангина кўрқарди.

Мурик навбатдаги ҳамласида йиқила туриб Тур-суналининг пахталигини тилиб юборишга улгурди. Шундан сўнг Тенгиз арқонини ташлаб, Турсуналига яқинлашди.

— Ўлгинг келмаяптими? — деди паст овоз билан. — Яшашни хоҳлайсанми? Тўғри қиласан. Кел, савдони пишириб қўя қолайлик: тарозининг бир палласига жонинг, иккинчисида яшириб келган бойлигинг турибди. Қайси бирини танлайсан? Фақат бойлигим йўқ, деб минғирлама. Бу эски ашуланг жонимга тегди. Мен балки аҳмақдурман. Аммо Гобелян аҳмақ эмас. Бир нарсанинг исини олмаса, шунчалик овора бўлмайди. Мен сени қийнагим келмаяпти. Агар хоҳласанг оёғинг-дан осиб қўйишим мумкин. Мурикжан эса товонингдан бўғзингача тилиб бир роҳатланади. Агар хоҳласа терингни шилиб, туз сепиб қўйиши ҳам мумкин.

Бу гап Мурикнинг кечаги пўписасини эслатиб, ростдан ҳам териси шилиниб туз сепилгандай бадани қақшаб кетди.

— Хўш, қайси бири маъқул сенга? Бойликни сен меҳнат қилиб топмагансан. Сенга барибир буюрмайди. Ҳатто бизга ҳам буюрмаслиги мумкин. Бойлик ўзи шунақа бўлади. Бировга вафо қилмайди. Бойлик нима, биласанми? Нозанинга айланган бир аждаҳо. Қип-яланғоч нозанин кўринишида қўйингга киради. Вужудинг роҳатланади. Кейин эса аслига — аждаҳо ҳолига кириб ўт пуркайди, ҳаммаёғингни куйдиради. Сен, аҳмақ эса яширганингни ҳали ҳам нозанин деб ўйлаяпсан. Сенда калла йўқ, у аллақачон аждаҳога айланиб бўлган. Бу ердан тирик қайтганинга ҳам сени нозанин кучоғига олмайди. Аждаҳо барибир куйдириб ўлдиради. Мен сен аҳмақни аждаҳодан қутқармоқчиман. Қани, айт!

Турсунали ўғридан бунақа маънили гап кутмагани учун ажабланди. Тенгиз эса унинг пичоқ ушлаган қўлини маҳкам чангаллаб, тиғни биқинига тиради. «Бир силтаса, тамом, — деб ўйлади Турсунали. — Жон ҳам кетади мол ҳам бировларга қолади. Гапи тўғри бу ўғрининг. Ҳид олишгандан кейин топмасдан қўйишмайди. Буниси бўлмаса бошқаси изимдан искаб юраверади. Падарига лаънат! Отлар топиб, эшаклар ейдиган замон экан. Ўша бойликни тўплайман, деб бошим балоларга қолди. Энди ҳам тинчителишмаса айтай, балодан қутула қолай... Сўзида турмаса-чи? Эртага шарт-ни бузаман, деб турса-чи? Нима бўлса ҳам пешонамдан кўрдим. Айтаман...»

Шу қарорга келиб, айтди. Тенгиз диққат билан эшитди. «Алдамаяпсанми, алдасанг — ўласан!» деб пўписа қилмади. Кошакка қараб бир им қоқди-да, четга чиқди. Мақсадни англаган Кошак жун қўлқопни кийди-да, тиз чўкиб ўтирган Муриқдан пичоқни тортиб олиб, Турсунали томон юрди. Турсунали нима гап бўлаётганини фаҳмлашга улгурмади. Кошак

тиржайганича унга яқинлашди-да, чаққон тарзда энгашиб, болдирига пичоқ урди. Турсунали «оҳ! деганича қўлидаги пичоқни ташлаб юбориб, болдирини чангаллади.

— Дод дема, тўйгача тузалиб кетади, — деди Қўтос унга қараб кулиб.

Кошак эса Турсунали ташлаган пичоқни ўнг қўлига олди-да, бу манзарадан ажабланиб ўтирган Муриikka яқинлашиб оёқларини кERGанича тиржайиб турди. Сўнг чап қўлидаги тугмали пичоқни унга узатди. Мурик пичоғини қўлига олиб ўрнидан тураман, деганида Кошак унинг бўғзини тилиб юборди. Фаввора бўлиб отилган қон қор юзини бирпасда қизилга бўяди. Кошак эса, Тенгизга қараб тиржайиб қўйгач, Муриkkнинг бўғзини кесган пичоқни Турсуналининг ёнига ташлади.

Йигитлар Муриkkнинг оёғидаги арқонни ечиб олишгач, барчалари бир зумда ғойиб бўлишди. Турсунали бу ерда қолиши хавфли эканини англаб, судралганича изига қайта бошлади. Лекин кўп юролмади. Югуриб келаётган соқчилар қўлига тушди.

Иккинчи баён: ФАРЖОМ

ДУНЁ МАНЗИЛИНИНГ ОХИРИ

Нафисани қарғадилар:

— Уйнаши билан ётган экан, шарманда! Ўлдирган одам савобга қолибди...

Санжарни лаънатладилар:

— Суюқоёққа илакишиб юрган экан, йигит ўлгур. Тўрт боласи кўзига кўринмабди-да...

Бу гапларга, хулосаларга ҳали фурсат бор.

Ҳозир эса... милитсия телефони жиринглайди. Нав-батчи лейтенант қулоғига тутади. Сўнг хирилдоқ овозли одам «Алло, қизимни ўлдириб кетишибди», дейди-ю, ҳўнграб йиғлайди. Ўзини йиғидан тўхтатолмаган тарзда манзилни аранг маълум қилади.

Жиноятга оид қидирув бўлимининг инспектори капитан Омонулло Йигиталиев тиш оғриғидан эзилиб ўтирганида унга икки одамнинг ўлдирилгани ҳақидаги хабарни етказдилар. «Дўхтирга кириб келаверсам бўларкан», деб ўйлади у маълумотларни ёзиб олгач. Омонуллонинг айрим ҳаракатларига қараб ҳайрон қолиш мумкин. Қуролли жиноятчига юзма-юз бўлишдан, отиб ташлар ёки пичоқ урар, деган хавотирдан йироқ бу одам эм игнасидан кўрқарди. Тиш табибику унинг кўзига Азроил каби кўринар, назарида у тишни эмас жонни суғуриб оладигандай бўларди. Икки кундан бери жағ тиши зирқирайди. Икки кундан бери мўъжиза кутади: оғриқ ўз-ўзидан тўхтар, деб умид қилади. Бу тун оғриқ забтига олганда «тонг отиши билан бориб шартта суғиртириб ташлайман», деб қасд қилди. Тонг отди. Аҳдига вафо қилиб тиш табибига борди. Аммо унинг шижоати, дадиллиги табиб хонасининг остонасига қадар етди. «Бирпас нафасимни ростлай», деб ўзини ўзи алдаб, оромкурсига ўтирди. У каби «ботир»лар ҳали табибга етиб келмаган, қабулхонада унинг ўзи тиззаси қалтираган ҳолда ўтирарди. Табиб қия очик эшикдан қараб-қараб қўйиб, охири остонага келди-да, «менга кирмоқчимисиз?» деб сўради. Омонулло беихтиёр равишда бош чайқаб, «йўқ» деди. Сўнг ажабланган табибга қараб «ўртоғимни кутяпман», деб изоҳ берди. Назарида табибни кўриши билан тиш оғриғи тўхтагандай бўлди. Табиб жойига қайтиши билан у ўрнидан турди. Худди табиб яна қайтиб, «қани бу ёққа юр-чи», деб зўрлайдигандай тез-тез юриб ташқарига йўл олди. Ишхонасига етиб келиши билан оғриқ яна ўз зулмини ўтказа бошлади. Ана шу пайтда телефон жиринглаб уни қотиллик содир бўлган манзилга даъват қилди.

Омонулло прокуратура вакили билан уй йўлагидан учрашди. Дум-думалоқ кўзлари кибр билан боқувчи, сочлари силлиқ таралган, сарғиш қалдирғоч мўйлови ўзига ярашмаган бу йигитни шаҳар прокуратурасида дастлаб кўрганида «иш билан келган ашулачи бўлса керак», деб ўйлаган эди. Иккинчи марта кўрганида ким экан, деб суриштириб, кимнинг ўғли эканини билгач, «ишқилиб шунга рўпара бўлмай», деб ният қилган эди. Ўшанда фаришталар тескари дуо қилишганми, мана, бугун унга рўпара бўлиб турибди. Омонулло ўзидан анча ёш бўлган бу йигитдан салом кутиб янглишди. Унга яқинлашиб, ўзини танитди.

— Мен шаҳар прокуратурасиданман. Мелс Абдуллаевич Хўжаев, — деди йигит қўл узатиб.

— Танийман сизни, — деди Омонулло илтифотсиз оҳангда.

— Ишни менинг назоратимда юритасиз, — деди Мелс унга буйруқ оҳангда.

Агар тиши зирқираб турмаганида энсаси қотганини яширмай, одатига хилоф қилмаган тарзда «қулингиз бўлайин», деган мазмунда пичинг тоши отиши тайин эди. Ҳозир бу олифтага шу пичингни ҳам раво кўрмай қошини чимириб қўя қолди.

Зинадан кўтарилишган сайин димоқларига ёмон ҳид урилиб, кўнгилларини беҳузур қила бошлади. Омонуллога бундай ҳид таниш. Сасиб ётган мурдаларни биринчи кўриши эмас. Мелс Хўжаевнинг эса кўнгли беҳузур бўлиб чўнтагидан рўмолча чиқариб бурнини беркитди. «Бунақа ишга энди рўпара бўлишидир, — деб ўйлади Омонулло. — Лекин бу олифталигига қараганда юзинчи марта рўпара бўлса ҳам бурнини жийираверади. Бунақа йигитларга дўконда қизларнинг сийнабандини сотиб ўтириш ярашади.»

Омонулло ўз ақли, билими билан ўқиб, ишда ҳам ўз фаросати, тажрибасига суяниб юргани учун «фалончининг ўғлиман ёки жияниман», деб тирговичлар ёрдамида ўқиган, суянчиқлар кўмагида ишлаб, «нодир мутахассис» сифатида амал поғоналарига кўтариладиган нусхаларни ёқтирмас эди. Мелс Хўжаевни шу тоифадан деб билиб, ҳали унинг ақли фаросатидан хабар топмаёқ, энсаси қотди. Беписанд тарзда «ишни менинг назоратимда юритасиз», дейиши фаросат даражасини ўлчаш учун кифоя қилди. Ирий бошлаган мурдалар ётган хонага кираётиб Омонулло «Ей Худо, шу думбулбойваччага рўпара қилгунча қолган ўттизта тишимни ҳам оғрита қолсанг минг марта яхши эди», деб қўйди.

Еркакнинг мурдаси ҳаммом эшиги остонасида, аёлники эса ошхонада ётарди. Мелс Хўжаев еркакнинг мурдаси устидан ҳатлаб ошхонага ўтди-да, суратга олаётган кишига қараб:

— Мурдаларни жойидан жилдирмадингизми? — деб сўради.

Бу саволдан ажабланган суратчи елка қисиб қўйиб, Омонуллога қаради. Унинг ажаблангани бежиз эмас: шу соҳада қирқ йилдан бери ишлаётган бўлса ҳали бирон марта мурдани ётган жойидан жилдирмаган, бошқалардан бу каби танбеҳнамо саволни эшитмаган ҳам эди. Омонулло «хўп деяверасиз-да, энди» дегандай кўз қисиб қўйди.

— Ҳар бир буюмдаги бармоқ изларини олинглар. Қўшнилари сўроқ қилинг. Синчиклаб ишланглар. Мен ўзимда бўламан, кириб ўтарсиз.

Мелс Хўжаев шундай деб кўрсатмалар бергач, тез-тез юриб чиқди. Турли жиноий ишлар бўйича Омонулло билан бирга иш юритадиган гуруҳ аъзолари унинг бу қилигидан норозилиklarини яширмай бир-бирларига савол назари билан қараб қўйдилар. Омонулло «еътибор берманглар», дегандай қўл силтаб, аёл мурдаси устига чойшаб ёпаётган тиббий экспертга юзланиб сўради:

— Ўлдирилганига уч кун бўлгандир?

— Ҳа, икки-уч кун орасида. Иккови ҳам бир хилда пичоқланибди.

— Бир хилда?

— Ҳа, аниқроқ хулосани ёриб кўрганимиздан сўнг айтаман. Ҳозир олиб кетаверайликми?

Омонуллонинг рухсати билан мурдалар чойшабга ўралиб олиб чиқиб кетилди. Шундан сўнг Омонулло «депара милитсиясиданман», деб ўзини таништирган йигитдан «ким хабар қилибди, билдингизми?» деб сўради.

— Марҳуманинг отаси. Ичкари уйда ўтирибди. Аламдан куйиб кетяпти.

— Боласи бўлгандан кейин куяди-да. Отамлатсанг отамлатгин, бўтамлатмагин, — Омонулло шундай деб беихтиёр жағини ушлади.

— Нима дедингиз, тушунмадим? — деди йигит.

— Шунақа мақол бор, — деди Омонулло оғриқдан афтини буриштириб.

— Тишингиз оғрияптими? Бугун ўзи ғалати кун бўлди. Менинг бошим оғрияпти.

— Тишим оғриганда олдириб ташловдим, — деди Омонулло, йигитнинг изидан катта хонага кириб.

Дераза тоқчасига тирсагини тираганича бошини чангаллаб ўтирган Тошболта Омонуллонинг овозини эшитиб, орқасига қаради.

— Бандалик экан, отахон, Худо сизга сабр берсин,— деди Омонулло у билан кўриша туриб.

Тошболта яқин одамидан ҳамдардлик сўзларини эшитгандай аввал лаблари титради, сўнг хўнграб юборди. Омонулло уни елкасидан қучиб, «бардам бўлинг», деб қўйди.

Тошболта овунгунига қадар хонага назар ташлади: телевизор устидаги сурат унинг диққатини тортди. Гўзал жувон ёнидаги малла одамдан нари қочмоқни ихтиёр этиб, ўнг томонига сурилмоқчига ўхшаб ўтирибди. Кўзларига бахтиёрлик эмас, лоқайдлик муҳрланган. Малла одам эса гўзал жувонга яқинлашиш истагида бошини у томон сал эгиб олган. «Булар ким бўлди? — деб ўйлади Омонулло. — Ўлдирилган жувонми? Ёнидагиси-чи? Ўлган эркак малла эмасди, ёшроқ ҳам эди...»

— Қизингизми бу? — деб сўради Омонулло, Тошболта йиғидан тўхтагач.

— Ҳа, — деди Тошболта хўрсиниб.

— Ёнидаги-чи?

— У... кўёв, эри...

— Эри? Қайси? — Омонулло шундай дейишга деб, ножўя савол берганини дарров фаҳмлади. Яхшики Тошболта гарангсиб турган эди. Йўқса, бу саволни эшитиб «нима демоқчисан? Қизимнинг ўнта эри борми?!» деб бобиллаб бериши тайин эди. Омонулло чалғимаслик учун гапни маромига тўғрилади:

— Демак, бу киши кўёвингиз. Ўлдирилган-чи? У ким?

— Танимайман у буқачани! — деди Тошболта зарда билан.

«Буқача? Нега унақа деяпти? Қизининг ўйнашими у? Балки бу одам фақат қизининг ўлимидангина эмас, номус азобидан ҳам эзилаётгандир? Бечора...»

Шу фикрда Тошболтага астойдил ачинди. Ўлим — ҳақ. Ризқ қирқилган экан, илож йўқ. Ота бир кунми, бир йилми куяр, оқибат дард совиб, тақдирига тан берар. Ўз умри шомининг ҳам яқинлашиб қолганини фаҳм этиб, фарзанди билан у дунёда кўришмоқ орзусида яшар. Лекин «ўйнаши билан бирга ўлдирилибди», деган иснод ўти совумас, то жони чиққунига қадар юрак-бағрини куйдириб хароб қилар.

Шундай фикрдаги Омонуллонинг унга раҳми келарди.

О, ғофил банда! Ўз қизига ўлим эшиklarини очиб берган зот айнан ана шу одам эканини билсамми эди, унга ачинмас, билъакс, нафрат ўқларининг барини унга сочган бўларди.

Дунёдаги одам зотининг қаричи бир-бирига мос келмайди. Бармоқ изларининг ҳам ўхшаши йўқ. Шу каби бахт ҳақидаги тушунчалар ҳам бир-бирига ўхшамайди. Агар бахт ўлчовли нарса бўлса эди, уни ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди, демоқ мумкин эди. Агар бахт кўзга кўринувчи нарса бўлса эди, уни ҳар ким ўз кўзи билан кўради, десак янглишмас эдик. Айрим одамлар рангни фарқлай олмаганлари каби бахт билан бахтсизликнинг чегарасини билмайдилар. Машо-йиҳлар «сенга асал бўлиб туюлган асли захардир, захар бўлиб туюлгани эса асалдир», деб бежиз огоҳ этмаганлар.

Бани Одам фақатгина бахт ёки бахтсизлик нима эканини фарқлай олмаса, унчалик ажабланмаса ҳам бўлар, «фаросатсиз, адашган банда», деб қўйилар. Аммо олтмиш йилга яқин умр кўргани ҳолда нима учун одам бўлиб туғилганини, нима учун яшаётганини, калтакесақдан ёки суварақдан нимаси билан фарқланишини фаҳм этмаса, қандай хулоса қилмоқ мумкин?

Балки бундай кимсалар ёруғ жаҳонда оздир? Оз бўлса-да, шуларнинг бири — ҳозиргина ҳўнграб йиғлаб, бўзла-ётган ота — Тошболтадир. Балки олам аро яғонадир. Агар шундай бўлса, ўша биттагинаси ҳам шунинг ўзидир.

Омонулло унинг ичини қандайдир дард, қандайдир пушаймон кемираётгандир, деб хаёл қилди. Кишида дард, пушаймон бўлмоғи учун ҳам иймон лозимлигини эса фаҳм этмади.

*Илоҳи бандаман, бечорадурман,
Ҳавойи нафс ила оворадурман.
Ерурман барча нуқсонимға иқрор,
Мусулмон ўғли қилмас ишларим бор...¹⁸*

Бундай демоқлик учун, бу иқрор ва тавба учун Одам боласига нечоғлик иймон зарур?

Омонулло буни билмайди. Аниқроқ айтилса, бундай тушунчадан у ҳам йироқ.

Тошболтадаги иймон даражасини аниқлашга банда ожиз. Бу балки қабрга кирганда, балки қиёматда аниқ бўлар, валлоҳи аълам...

Айни чоқда у куйиб йиғлади. Шу оқибатга олиб келувчи муқаррар бўлган йўлни ўзи танлаганини эса ўйламасди. «Ҳозир дард ичида шундайдир» дерсиз? Балки... Аммо ҳақиқат шуки, дард совуганидан сўнг ҳам ўйламайди буни. «Қизимга ўзим ўлим ҳукмини ёзганман», демайди.

Турсуналининг ош-овқатини пишириб юрса ҳам кам бўлмас эди. Қўшмачилик қилишига бало бормиди? Ўз қизининг номусини нафси учун қурбон қилувчи оталарни нима учун ер ютмайди экан? Бундайларни ер бағрига олмоқдан ҳазар қилар, оқибатда бундайлардан ҳатто дўзах олови ҳам нафратланар...

Тошболта хожасининг нафси бузуклигидан фойдаланиб, уни қизининг номуси эвазига жиловлаб олишни хаёл қилган эди. Бунга эришгандай бўлди ҳам. «Бир исқиртга хотин бўлиб кўйлак-иштонларини ювиб юргандан кўра, директорнинг ўйнаши бўлиб, зебу-зарга бурканиб ялло қилиб яшаган афзал» — Тошболтанинг ҳаётдаги фалсафаси шу бўлди. Ажабки бу «фалсафа» қизига ҳам маъқул келди. Турсуналининг хумор қарашларига маст бўлган қиз отаси кўрсатган йўлга осонгина кирди.

Жилва билан чорлаган бу йўлнинг охирида юрагига пичоқ санчилажагини, қаровсиз ирий бошлаган мурдасини чойшабга ўраб олиб чиқиб кетажакларини ўшанда ўйлаб кўрибдими?

Энди дийдиёдан не фойда? Ҳукм ижро бўлди — қилмишга яраша ажр берилди.

Омонуллога бу хонадон аҳлининг ҳаёти қоронғу. Хонадаги ҳориж жиҳозларининг кўркамлигига қараб туриб «ёмон яшашмас экан», деган дастлабки хулосага келди, холос.

Мурдаларга кўзи тушганида «ер-хотин экан-да», деб ўйлаган эди. Дарвоқе, унга хабар бериб, бу ерга йўллаганларида «еркак-хотин ўлдирилган», дейишган, Омонулло эса буни «ер-хотин» деб тушунган эди. Бу одам эса «Буқача» деб турибди. «Демак, ўйнашми? Унда қотил ким? Эrimi?.. Хотинини биров билан айш қилиб ётганини кўриб... Балки мана шу отанинг ўзидир? Қизининг қилиғидан иснодга қолиб... Улар ўйнашганми?.. Иккови ҳам кийимда... Ҳатто аёл уй кийимида эмас... Балки энди бошлашмоқчи бўлишганда...»

Омонулло ўнг томондаги эшик балки ётоқхонадир, деган фикрда ўша томон юрди. Унинг мақсадини англаган Тошболта «Бу ер менинг хонам», деб изоҳ берди. Бу изоҳнинг замирида «бу хонага кирмаганингиз маъқул» деган мақсад ҳам мавжуд эди. Омонулло бу мақсадни фаҳмлаган бўлса ҳам, эътиборсиз тарзда эшикни очиб, ичкарига бир қадам кўйди: дераза ёнида жавон. Гулдор гилам хонани энлаб турибди. Ўртада учта катта жомадон, иккита бўғча...

— Булар сизникими? — деб сўради Омонулло остонага яқинлашган Тошболтага ўгирилиб.

— Ҳа... бугун йўлдан келдим.

— Йўлдан?— Омонулло ажабланди.— Қайси йўлдан?

— Ошна-оғайнилар билан кўшилиб, Иркутска борувдим.

¹⁸ Hazrat So'fiy Ollohyordan.

— Ўйнаганими?

Омонулло бу ёшдаги одамларнинг Сибир томонларга ўйнагани бормаслигини билса ҳам атай шу саволни берди. Лекин ўзи кутган «Ҳа», деган жавобни олмади. Тошболта жомадонларга хавотир кўзи билан боқди-да:

— Озгина памадори олиб бордик. Томорқадан...— деди.

— Томорқадан? Томорқа... шу уйдами?

— Бу уйда томорқа нима қилади? Мен бу ерда муқим турмайман. Асли чўлда яшайман. Бу буюмлар меники эмас. Шерикларимники. Ичида нималар борлигини ҳам билмайман.

— Шерикларингиз ким эди?

Тошболтанинг ростдан ҳам шериклари бор эди, уларни номма-ном айтди. Омонулло ён дафтар чиқариб ёзиб олди. Ёза туриб «ишига пишиқ бу одам. Қизи ўлиб ётган бўлса ҳам, жомадонларини олиб кириб жойлашга ўзида куч топибди. Қойилман... Балки бошқа нарсаларни ҳам жойлаб ташлагандир?..» — деб ўйлади.

— Шерикларингиз уйгача бирга киришдимиз?

— Йўқ, улар шаҳар айлангани кетишувди.

— Демак, бирор соатлардан кейин келиб қолишадими?

— Ким билади? Балки келишмас, қишлоққа жўнаворишар.

— Буюмлари-чи?

— Буюмлари турса тураверади, сасиб кетармиди?

— Поездда келдингларми ёки самолётдами?

— Самолётда бош айланади, ҳам қиммат. Бизларга поезд дуруст.

— Билетни ташлаб юбормагандирсиз?

— Биз қишлоқи одам, билет-милетни билмаймиз. Параводник билан келишиб келаверганмиз. Кетишда ҳам шунақа бўлган.

— Праводникнинг отини биласизми? Нечанчи вагон?

— Нима, мендан гумон қиляпсизми? Ўз қизимни-я?!

— Кимдан гумон қилишимни ўзимга қўйиб беринг. Эшикни биринчи бўлиб сиз очиб киргансиз, хабарни ҳам сиз бергансиз. Менинг одатим шунақа, ишни шу биринчидан бошлайман. Қайси вагонда келгансиз?

— Еттинчи.

— Куёвингиз қаерда?

— Куёвим... ишда бўлса керак?

— Ишда? Булар ўлдирилганига уч кун бўлган. Куёвингиз уч кундан бери ишдами? Касби нима куёвингизнинг?

— Куёвим олим. Ёз пайтлари бир кун уйда бўлса ўн кун тоғда юради.

— Геологми?

— Унисини билмадим. Лекигин тўғри Масковнинг ўзи билан гаплашадиган бола. Тагида вертолети бор.

— Фарзандлари... йўқми?

— Йўқ...

— Турмуш қуришганига қанча бўлди?

— Икки-уч йил бўлди... Қизим унинг иккинчи хотини. Аввалгисидан ажралиб, анча вақт хотинсиз юрган экан.

Омонулло катта хонага, ундан даҳлизга қайтди. Ошхонага қаради. Ҳамма ёқ саришта. Яқин орада биров бунда чой ҳам ичмаган. Омонулло чап томондаги эшикни очди. Ётоқхона ҳам саришта. Ўрин усти ҳатто ғижимланмаган. Омонулло ошхонадаги экспертни ёнига чақирди:

— Ўрин устини, пиёлаларни текшириш эсдан чиқмасин. Эшик қулфини ҳам кўриш керак. Бегона калит тушган-тушмаганини менга аниқлаб берасиз.

Эксперт «хўп» деб изига қайтгач, Омонулло яна Тошболтага юзланди:

— Уйга кириб ҳеч нарсага тегмадингизми?

— Нимага тегаман? Ўзим бу аҳволда... — деди Тошболта йиғламсираб. — Ука, шу ёшга кириб бир рўшнолик кўрмаган одамман. Менинг бошимга тушганлар итнинг бошига тушмасин. Шу ёшга етганимда менга илманг бу қотилликни.

Омонулло бу гапдан аччиқланди.

— Ким сизга иляпти?— деди овозини баландлатиб.

— Ҳозир-ку илмассиз... кейин жиноятчини тополмасангиз мен сиз учун таппа-тайёр гўштман. Биламан, ҳали менинг ҳаётимни ҳам кавлаштирасиз. Қамалиб чиққанимни билганингиздан кейин осонгина менга илиб қўя қолсиз. Худодан кўрқинг, ука, бундай қилманг.

«Нима қилай: сўкиб берайми ё тушунтирайми?» деб ўйлади Омонулло. Кейин сўкиш ҳам, тушунтириш ҳам фойдасиз, деган тўхтама келиб, худди ҳеч қандай тухматни эшитмагандай сўроқни келган жойидан бир маромда давом эттирди:

— Уйга кирганингизда ёзуғлик дастурхонни кўргандирсиз. Ёки пиёлалар ювуқсиз бўлгандир. Шуларни йиғиштирмадингизми?

— Ҳеч нарсага тегмадим, фақат тилпон қилдим, — деди Тошболта зардали овозда.

— Лейтенант! — Омонулло шундай деб даҳлизда турган йигитни чақирди. Делара вакили чақириққа маҳтал тургандай шу заҳотиёқ остонада пайдо бўлди: — Мурдаларнинг шахси аниқландими?

— Биттаси аниқ: Нафиса Болтаева. 1959 йилда туғилган. «Умид» кооперативида ҳисобчи бўлиб ишлайди. Йигитнинг чўнтагидан фақат шу гувоҳнома чиқди, бирга ишлашар экан.

Лейтенант шундай деб кўк муқовали гувоҳномани узатди. Омонулло гувоҳномадаги суратда боқиб турган чехрага қараб «кўркам йигит экан, ўйнаш бўлишга арзийди», деб қўйди. Сўнг ёзувларни овоз чиқариб ўқиди: — «Фаолияти чекланган «Умид» кооперативи. Санжар Иброҳимов, Бош директор ўринбосари...» Танирмидингиз бу одамни?

— Йўқ,— деб жавоб қилди Тошболта тўнглик билан.

— Лейтенант, кооперативга бориб хабар қилинг. Марҳумларнинг шахсини аниқлаб, натижасини оқшомда менга етказасиз.

Лейтенант итоат билан чиққач, Омонулло Тошболтадан куёви ишлайдиган жойнинг телефонини сўради. Тошболта аввалига елка қисди, сўнг қизил муқовали дафтарни варақлаб «О» ҳарfli саҳифани очди-да, юқорига катта-катта қилиб ёзилган рақамларга бармоғини бигиз қилиб кўрсатди:

— Шу бўлиши керак. Лекин ўзи тилпонда ўтирмайди, чақириб беришади. Қизим шунақа дегандай бўлувди.

Омонулло чўнтагидан олган рўмолчаси билан гўшакни ушлаб кўтарди-да, дафтарчадаги рақамни терди. Дам ўтмай «Ешитаман, гапиринг», деган аёл овози келди.

— Менга Самандар Очилов керак, — деди Омонулло.

— Ким сўраяпти, нима ишингиз бор?

«Олим одам ишлайдиган жойда ҳам шунақа қўпол гаплашишадими?»

Шундай деб ўйлаган Омонулло саволга кескинроқ жавоб қилди:

— Мен милитсияданман. Нима ишим борлигини ўзига айтаман.

— Очилов сафарда.

— Қаерда, қачон кетган?

Аёл дарров жавоб қайтармади. Омонуллонинг назарида у ким биландир гаплашиб олгандай бўлди.

— Илтмос, ўзингизни танитсангиз, — деди аёл бир дақиқалик сукутдан сўнг.

Омонулло кимлигини айтгач, яна бир неча нафас жимлик ҳукм сурди. Сўнг гўшакдан эркак овози эшитилди:

— Ўртоқ капитан, зарур гапингиз бўлса, келиб гаплашинг. Телефонда айтиб бўлмайдиган маълумотлар ҳам бўлади, ўзингиз биласиз.

Еркак шундай деб манзилни қисқа тарзда тушунтиргач, хайр-маъзурни насия қилиб алоқани узди.

Омонулло уларнинг гап оҳангидан «тўғри Масков билан гаплашадиган бола»нинг иши Давлат сири мажмуасига алоқадор эканини фаҳмлади. «Тагида верто-лётни» бор одамни топиб гаплашиш осон бўлмаслигини ҳам англади.

— Қизингизнинг, турмуши яхшимиди? Эридан ҳеч нолимасмиди? — деб сўради Омонулло гўшакни жо-йига қўйгач.

— Нимага нолийди? Уйи бор, усти бут, қорни тўқ...

— Фарзанд-чи?

— Фарзандми?.. Куёвнинг ишларига ҳалақит берар экан. Бу ишлари ҳам тўғри: итваччаларни кўпайтиришнинг нима кераги бор?

Омонулло бу гапни эшитгач, этлари жимирлашиб кетди. «Бу асли одамми ё молми? — деб ўйлади унга тикилиб қараб. — Мол ҳам насл қолиришга ўзида табиий эҳтиёж сезади. Ўзига набира бўлиши мумкин гўдакни «итвачча» дейиши... Ё «шу куёвдан туғилган бола «итвачча» бўлади», демоқчими? Куёвни ёқтирмайдими?»

— Қизингиз ёш, чиройли экан, — деди Омонулло ундан кўз узмаган ҳолда. — Куёвингиз рашк қилмасмиди?

— Билмадим... Қизим сиз ўйлагандек чакки юрмаган.

— Мен ўйлаган? — Омонуллонинг тиши зирқи-раб, жағини ушлади. — Мен ҳали бунақа ўйга келмадим.

— Саволларингиз ғалати-ку? Суриштиришингиз ҳам... Қизимнинг чиройли бўлгани билан нима ишингиз бор?

— Билиб қўйинг, — деди Омонулло унга қўлини бигиз қилиб, — қизингизга алоқадор гап — каттами, майдами фарқи йўқ — ишимиз бўлади. Сизнинг ишингиз эса, менинг саволларимга тўғри жавоб қайтариш, менга танбеҳ бериш эмас. Тушундингизми? Аввал камалган бўлсангиз бунақа гапларни яхши билишингиз керак. Ана энди айтинг: куёвингиз билан қизингиз қаерда, қай тарзда танишишган?

— Билмайман. Қизимни қаердадир кўриб ёқтириб қолган экан. Совчи қўйди. Ўртада нозик одам турган эди, хўп, дедик.

— Совчи ким эди?

— Совчими?... У ҳозир йўқ.

— Ўлганми?

— Нега ўларкан? Қамоқда у. Совхозимизнинг директори эди, тухмат билан кетди.

Омонулло Турсуналининг исми-насабини ёзиб олиш чоғида кўз қири билан Тошболтага қараб унда енгил саросима сезди. «Ҳарҳолда буларнинг никоҳида бир сир бор, — деб ўйлади у. — Ёш, гўзал қизнинг бунақа тавияга иккинчи хотин бўлиб тегиши қизиқ...»

Омонулло Турсуналини суриштира бошлаганида Тошболтанинг овозида ҳадик сезилди, бармоқлари эса енгил титради. «Ҳали бу «бечора ота» билан кўп отамлашамиз, бугунга шу ҳам етар», деган фикрда дафтарчасини ёпиб чўнтагига солди-да, «Енди бардам бўлаверасиз, Худо сизга сабр берсин», деб яна бир марта таъзия билдирди. Сўнг доктолоскопистнинг¹⁹ ишини бирпас кузатган бўлиб, ташқарига чиқди. Зина панжарасига суяниб пичирлашиб турган уч аёл билан қайтадан саломлашди.

Омонулло «хотинлар бор жойда бизга ҳам, судга ҳам ҳожат йўқ», деб ҳазиллашарди. Бу ҳазил бежиз эмас. Жиноят юз берган ерда ким биринчи пайдо бўлади? Милитсиями ёки хотинларми? Милитсия жиноятчини ҳафталаб ёки ойлаб қидириб топади. Суд ишни ҳафталаб ўрганadi. Хотинлар эса бу юмушларни бир неча дақиқада, нари борса бир соатда оғизлари билан бошлаб бажариб қўйишади. Ҳамиша қош-қовоққа қараб яшовчи маъсума аёл ҳам бунақа

¹⁹ Barmoq izlarini aniqlovchi mutaxassis.

пайтда «сиз аралашманг!» деб эрини уйига киритиб юборади. Ўзи эса норасмий суд ҳайъати аъзоси сифатида фаолиятини бошлайди. Бу сафар ҳам ёзилмаган қоида амал қилган, гувоҳ сифатида фақат хотинлар тўпланишган эди.

Омонулло остонада пайдо бўлиши билан кўриниши Кинг Конгнинг узоқ қариндошларини эслатувчи хотин овозини сал баландлатиб «Отиш керак, — деди. Сўнг қандай отиш лозимлигини ҳам аниқлаб берди: — Стадионга юз минг одамни тўплаб, пешонасидан отиш керак. Телевизорга ҳам олиб бериш керак».

Омонулло суҳбатни ана шу оғзи ботир хотин билан бошлади:

- Қайси хонадонда яшайсиз, опа? — деб сўради у чўнтагидан дафтарча чиқариб.
- Менинг уйим бу ерда эмас, магазиннинг тепасидаги дўмда тураман, — деди аёл.
- Ўлганларни танирмидингиз?
- Йўқ-а, мен нонга чиқувдим. Хотинлар гапи-раётган экан, келавердим-да.
- Ўлдирган одамни кўрдингизми?
- Вой, нега мен кўрар эканман?
- Кимни пешонасидан отмоқчисиз?
- Ўша ўлдирган одамни-да.
- Ким у?
- Билмайман.
- Нон олдингизми?
- Нон? Нимагайди?
- Эрингиз нонсиз оч ўтирибди. Борақолинг.

— Вой, савил, мени тергайдиган ҳам, оч ўтирадиган ҳам эрим йўқ, Худога шукр. Ҳайдамасангиз ҳам кетаман. Сассиғини ҳидлаб туришга кўзим учаётгани йўқ! — Шундай деб минғирлаганича зинадан пастга туша бошлади.

- Биз билганларимизни ёрдамчингизга айтдик, — деди аёллардан бири.
- Биз гувоҳ эканмиз, исмларимизни ҳам ёзиб олдилар, — деди иккинчиси.
- Нималарни биласиз? Нималарни айтдингиз?

Уларнинг билганлари: Нафиса қўни-қўшниларга унча аралашмайдиган «ёввойироқми» ёки «кибри- ми» аёл. Ишга бориш-келишида йўлакда ёки кўчада кўришса кўришарди, бўлмаса йўқ. Бозор-ўчар қилганини, қўллари толиб сабзи-пиёз кўтариб келганини ёки дўкондан нон олганини биров кўрмаган. Эр-хотиннинг уришганлари у ёқда турсин, гап таллашишганини ҳам эшитишмаган. Фақат икки ойми, уч ойми аввал битта хотин келиб жанжал қилгандай бўлибди. Мана шу сўнгги хабарда, Омонуллонинг назарида, жон бордай сезилди.

— Қанақа хотин эди? — деб аниқламоқчи бўлди.

— Биз тенги, ўрта ёш,— деди Омонуллога яқин турган аёл. Сўнг «чиройликкина» деб алоҳида изоҳ берди.

— Кимлигини билмайсизми?

— Йў-ўқ, танимаймиз у хотинни. Ўша куни мен қизимни кузатгани чиқувдим. Шу ерда рўпара бўлиб қолдим. Ёнида бир эркак ҳам бор эди. Эркагини сал танидим. Олдинги эри билан келиб турарди.

Кейинги гап Омонулло учун қутилмаган бўлди:

— Олдинги эри? — деб ҳар икки аёлга бир-бир қараб олди. — Самандар Очилов иккинчи эрими?

— Олдингисини эримас, девдингиз? — деди гапга қўшилмай турган аёл.

— Бир пас жим туринг, энди, — деб жеркиди Омонулло билан гаплашаётгани. — Ўлган одамлар ҳақида ёмон сўз айтилса гуноҳ бўларкан. Эрими ё бошқасими, кимлигини укамнинг ўзлари ажратиб оладилар. Бу уйни олишганига анча бўлган. Аввал муқим яшашмас эди. Биринчи эри билан келиб-кетиб юришарди. Бир марта сув тошириб юбориб, пастдагиларнинг расвосини чиқаришган. Биринчи эри мард экан, чиройли қилиб тузатиб берди.

- Биринчи эрининг отини билмайсизми?
- Ким сўрабди, дейсиз. Иккинчиси билан муқим яшаётгани учун сал-пал таниймиз. Лекин бу иккинчи эрининг ҳам йўқ бўлиб кетадиган одати бор.
- Жанжал қилган хотинни кундоши девдингиз, а? — деб гапга қўшилди нарироқда турган аёл.
- Унақа демаганман.
- Вой, девдингиз-ку...
- Демадим, ўхшатувдим. Нафисанинг анави бақироқ отаси гапириб қолди-да, «Бу ерда эринг йўқ, эринг Сибирда», деди. Қизимни кузатиб келаётсам яна шу хотинга рўпара бўлдим. «Мен тиланчи эмасман!» деб эшикни қарсиллатиб ёпди. Юрагим чиқиб кетай деди.
- Шериги-чи? — деб сўради Омонулло.
- Қайси шериги? Ҳа, анави эркакми? Уни кўчада кўрдим. У уйга кирмаган шекилли.
- Кейинги бир ҳафтами, ўн кундами нотаниш одамлар келиб-кетишмадими?
- Буни биз билмаймиз, опоси. Бизнинг гап пойлайдиган одатимиз ҳам, вақтимиз ҳам йўқ. Бу дўмга, рўпарадаги дўмга ким келиб-кетаётганини билса, Абдуқаюм билади.
- Ким у?
- Тепадаги қаватда битта бола бор. Белидан пасти ишламайди. Уззу-кун аравачасида ўтириб олиб, кўчага қарагани қараган. Бир хил пайтда суратга ҳам олади.
- Самандар Очиловни охирги марта қачон кўрдингиз? Ўн кун бўлдими ё йигирма кунми?
- Вой, нега ўн кун бўларкан? Уч кун ёки... икки кун бўлди. Йўлақдан чиқаверишда рўпара келиб қолдим. Салом берсам алик олмади. Мен ранжимадим. Шунақа телба-тескари одати бор одам-да у. Бир хил пайтда ўзи салом беради, бир хил пайтда хўмрайиб ўтиб кетади.
- Ўша кун Нафисаними ё ўлдирилган йигитними кўрмадингизми?
- Йў-ўқ кўрмадим...
- Нарида турган аёлнинг ерга қараганини сезган Омонулло ундан алоҳида сўради:
- Сиз ҳам кўрмадингизми?
- Аёл унга қарамаган ҳолда паст овозда «йўқ», деб қўйди. Ундаги ўзгариш Омонуллонинг диққатидан четда қолмади. «Вақти келганда ойдинлаштираман», деган мақсадда сир бой бермади.
- Унинг сезгиси алдамаган эди: аёл уч кун олдин Нафисани бу йигит билан кўрган, «жувон ўлгур эри йўғида ўйнашини бошлаб келди», деб сирдош қўшнисига айтганди. Ҳамма гапни айтавериш кейин балоларга қолмаслик учун иккови ҳам жим қолишни маъқул кўришди.
- Ўлдирган одамни топсангиз отиладими? — деб сўради Омонуллонинг саволларига жавоб бераётган гапдон аёл.
- Сиз отилсин, десангиз, отилдаи.
- Вой, менга нима, баттар бўлмайдими! Энди кетаверайликми?
- Яна озгина туринг, илтимос. Экспертларнинг иши чиқиб қолиши мумкин.
- Омонулло шундай деб аёллар айтган бола билан учрашиш ниятида юқорига кўтарилди. Эшик қўнғироғи тугмасини босишга улгурмай ичкаридан:
- Кираверинг, эшик очик, — деган ингичка, аммо жарангли овоз эшитилди.
- Омонулло бу таклифга биноан эшикни очиб, остона ҳатлаши билан ўша овоз «поябзални ечиш лозимлигини» эслатди. Бир неча нафаслик сукутдан сўнг эса, «Енди тўғридаги хонага кираверинг», деб таклиф этди.
- Тўғридаги хона эшиги ланг очик эди. Омонулло остона ҳатлай туриб беихиёр ўнг томонга қаради: энли дераза ёнидаги кичкина каравотда боши катта одамларники каби, бўйнидан бошлаб то оёғининг бармоқларигача тўрт яшар гўдакни эслатувчи, бола деса боламас, йигит деса йигит дейиш мушкул бўлган, қўлларию елкалари чандиб боғланган бир одам ёстиғига суяниб, чордона қуриб ўтирарди. У салом бергач, кўз ишораси билан стулни кўрсатиб «Марҳамат, ўтиринг», деб илтифот қилди. Сўнг:

— Абдуқаюм Маҳкам, — деб ўзини танитди. — Узр, сиз билан қўл бериб кўришолмадим. Фалокатни қаранг, суякларим сал эзилибди. Чиқиб келаётганингизни оёқ товушларидан билдим. Худо менга гавда бермагани билан қулоқ берган. — У шундай деб кулди. Унинг кулгиси беғубор, кўз боқишларида эса масъудлик бор эди. Қорачадан келган бу йигитчанинг юзларида Омонулло ажаблантирган бир нур зоҳир эди. «Ажаблантирган» дейилишининг боиси — бу нур «иймон нури» дейиларки, бу марҳаматга, бу ажрга қандай амаллар эвазига етишмоқ мумкинлигини Омонулло ҳали билмас эди. Шу боис ҳам «бунақа аҳволдаги одам ҳам бахтиёр бўлуви мумкинми?» деган фикр хаёлини бир ёритиб ўтди.

— Ўтган куни фотоаппаратни созлайман, деб йиқилиб тушдим. Фалокатни қаранг-а!

Омонулло дераза тоқчасидаги телеобъективли фото-аппаратга назар ташлаб қўйди. Буни сезган Абдуқаюм:

— Бу менинг овунчоғим, — деб изоҳ берди. Сўнг меҳмондан нигоҳини узмаган тарзда: — келишингизни билардим, — деди.

— Қизиқ... қандай била қолдингиз? Фолбинлик ҳам қўлдан келадими?

— Йў-ўқ, — Абдуқаюм яна кулди. — Бунақа гуноҳ ишлардан Худо асрасин. Диққат қилинг-а, атрофимизда содир бўлаётган ёки энди бўлувчи ҳар бир воқеа бир-бири билан мантиқан боғланган. Биз фақат бунга эътиборсиз юрамиз. Мантиқан боғланувчи воқеани биз кўпинча тасодиф деб биламиз. Сизнинг бу уйга киришингиз тасодифми ёки мантиқан боғланган воқеалар занжирининг бир ҳалқасими? Ёки: сиз текшираётган қотиллик тасодифми ёки бир умрнинг мантиқий якуними? Сиз билан мен учун бу фожиа кутилмаган туюлади. Аслида-чи? Оллоҳ ҳамма нарсани мантиқ иплари билан боғлаб ташлаган.

Омонулло бу гапларни эшитиб лол қолди. «Гавданинг ўрнига қулоқ берган, дейди. Қулоқ эмас, ақл берган экан-ку», деб ўйлаб, унинг гапларини жимгина тинглайверди. Абдуқаюм эса жиддийлашиб бораётганини англаб, ширин жилмайди:

— Мана, қаранг, ажал тиғи икки кишини ўт ўргандай олди-кетди. Касаллик билан жон беришса бировнинг, айниқса, сизнинг ишингиз бўлмас эди. Улар ўлдирилибди. Аслида уларнинг ризқи тугаган. Оллоҳ уларнинг жонини алоҳида, алоҳида, бирон хасталик билан олинишини ихтиёр этиши мумкин эди. Йўқ, Яратганининг хоҳиши айнан шу бўлди. Балки улар шунга яраша гуноҳ қилгандирлар. Балки Роббимиз уларнинг бу ҳолатини бошқаларга ўрناق қилиб кўрсатмоқчи бўлгандир. Буни билмаймиз. Билганимиз — зулм содир бўлди. Зулм бўлгач, милитсия келади. Милитсия келгач, албатта, қўшнилари билан гаплашади. Қўшнилари ким? Албатта, ҳамма нарсдан хабардор бўлишни истайдиган менинг меҳрибон опоқиларим. Улар эса, билган-билмаганларни қалаштириб айтиб ташлашгач, охирида менинг исмимни тилга олишади. «Билса шу бола билади», дейишади. Опоқиларим тушмагурлар мени кўчани кузатишдан бошқа ташвиши йўқ, деб ўйлашади. Бозор-позорга тушиб чиқишгандан сўнг «Бизникига ҳеч ким келмадими?» деб сўрайдиган одатлари бор. Милитсияга ҳам менга ўхшаган одам керак. Тўғрими? Ана энди сиз «уч кун олдин бегона одам кўринмадими?» деб сўрайсиз.

Омонулло «Ҳозирги ёшлар урди-сурди киноларни кўравериб, китобларни ўқийвериб, ҳаммалари изқувар бўлиб кетишган», деб ўйлаб, жилмайиб қўйди.

— Ҳа, сўрамайсизми? — деди Абдуқаюм унинг жим турганидан ажабланиб.

— Сўрамасам-чи? — деди Омонулло кулимсираган ҳолда.

— Унда мантиқ занжири узилади: сўрамасангиз бу уйга кирмас эдингиз. Сиз менинг қошу кўзимни кўргани кирмагансиз, тўғрими?

— Тўғри. Лекин мен сиздан бошқа нарсани сўрайман: уч кун олдин пастдан шовқин эшитилмадими?

— Қанақа шовқин?

— Масалан, эркак-аёлнинг жанжалими...

— Йўқ.

— Аввалроқ-чи?

— Аввал?.. Йўқ. Қотиллик эр-хотиннинг жанжали оқибати десангиз янглишасиз. У ер сокин хонадон эди.

— Лекин бегона одамлар келиб туришган экан?

— Сизникига келишмайдими? Мантиқнинг илдизи қаерда? Гап бегоналарнинг келишида эмас, қандай мақсадда келишида!

— Айтайлик... мақсад фаҳш бўлсин.

— Фаҳш? Ошириб юбордингиз. Нафиса опа фоҳиша бўлганида опоқилар адабини бериб қўйишарди.

— Лекин улар гапларида шунга шамаъ қилишди.

— Биринчи эри бор, дейишгандир ёки ўйнаши де-йишгандир? Биламан бу гапларни. Ўша одамни танийман. Лекин у анчадан бери кўринмай қолди. Уч кун олдин келган йигит ўйнаш бўлмаса керак.

— Демак, уларни кўргансиз? Бу одамни танирмидингиз?

Бу саволни эшитиб Абдуқаюмнинг чехраси ёришди:

— Барибир сўрайсиз, дедим-а! — Шундай деб кулди. Сўнг жиддийлашиб бош чайқади: — Йўқ, уни танимадим.

— Унда нимага асосланиб ўйнаш эмас, деяпсиз?

— Юришлари хотиржам эди. Ҳеч қаёққа алангламай тўғри юриб келишди. Ўйнаш бўлса, «бирова кузатмаяптими, танишларим кўриб қолмасин ишқилиб», деб хавотирланади. У ёқ-бу ёққа қарайверади. Ҳеч бўлмаса, йўлакка киришдан олдин орқасига ўгирилади. Ё бўлмаса, аёл кириб кетади, сал ўтмай ўйнаш киради.

— Сиз бу гапларни қаердан биласиз? Худди бутун умр ўйнашларни кузатиб юрган изқуварга ўхшаб гапиряпсиз?

— Буларни билиш учун унчалик кўп ақл зарур эмас.

— Бошқачароқ ҳолат ҳам бўлиши мумкинми?

— Албатта-да! Сиз билан биз бегона кўзларни чалғитишнинг мингта усулини санаб ўтирганимизда қайси бир уйда ўйнашлар бизнинг хаёлимизга ҳам келмаган минг биринчи усулда ишларини бошлаётгандирлар.

— Ҳа, фикрингиз мантиқан тўғри. У ҳолда, аёл эри йўқ пайтда бегона эркак билан нима мақсадда келиши мумкин?

— Бунисини билмадим. Бу фақат ўзларига маълум эди. Афсус шуки, ўликлар гапиришмайди.

— Ҳа, айниқса, биз учун афсус айнан шунда, — деб Абдуқаюмнинг фикрини тасдиқлади. Омонулло. — Улар ўзлари билан жуда кўп сирларин олиб кетадилар.

— «Қабр — дунё манзилининг охири. Охират эса, манзилнинг бошидир. Модомики, барчамиз қабрга кирар эканмиз, қандай қилиб кайфу сафога берилиб, роҳат-фароғатда юрибмиз?»

Омонулло «Бунчалар ақлли экан, бу йигитча», деб ўйлади. Абдуқаюм униг фикрнии ўқигандай кулимсиради:

— Ака, бу менинг гапларим эмас. Бир валиуллоҳ айтиб ўтган эканлар. Шошилмаётган бўлсангиз, яна бир фикримни айтаман. Фақат бекорчи гап деб ўйламанг. Шу ишингизга алоқадор бўлгани учун айтмоқчиман. Демак, гап бундай: дунё нимадир? Дунё — ўткинчи бир меҳмонхонадир. Дунёдаги энг улуғ бойлик нимадир? Дунёга берилмасликдир. Дунё бойлигини афзал билган киши зиллатга, хорликка, мол-дунё тўплаган киши эса қашшоқликка гирифтор бўлади. Дунё нимага ўхшайди? Дунё — ясатилган келинчакка ўхшайди. Кўзлар унга термулган, қалблар эса муштоқдир. Ясатилмиш келинчакка кимлар ошиқ? Шуб-ҳасиз НАФС ошиқдир. Бу келинчак ошиқларнинг барчасини ҳалок этади. Ҳаётдаги тириклар ўликлардан, кейингилари олдингиларидан ибрат олмаяптилар. Уч хусусни унутмаслик керак: дунёнинг ўткинчи эканини, неъматларнинг ҳам ўткинчи эканини, муқаррар ўлимнинг ҳақ эканини.

Абдуқаюм «бу гаплар таъсир қилдими, мақбул бўлдими?» деган савол назари билан Омонуллога тикилиб қаради. Унинг гапларига мос равишда назари ҳам ўткир эди. Омонулло унга тик қарай олмади.

— Яхши гапларни айтган экан.

— Лекин... — Абдуқаюм кулимсиради. — Ҳозир бу гапларни эшитишга фурсатингиз йўқ. Кўнглимни оғритмаслик учун индамай тинглаяпсиз. Балки менга раҳмингиз келаётгандир? Сиздан илтимос, раҳмингиз келмасин. Мен ўзимнинг шу тақдиримдан ҳам розиман. Ҳарҳолда кўряпман, эшитяпман, гаплашяпман. Ахир кўрмайдиган, эшитмайдиган, тили айланмайдиганлар ҳам кўп-ку, тўғрими? Тан оламан, бир оз эзмароқман. Лекин лақма эмасман. Сўранг, сўрайверинг.

— Ўша куними, олдинми ё кейинми Самандар Очилов келмадими?

— Келдилар. Ўша куннинг ўзида бир кўриндилар. Новвотранг «Волга»да келдилар. Шошиб тушиб, шошилиб йўлакка кирдилар. Машинада битта ҳарбий одам ҳам бор эди. Погони кўк, полковник. Улар ҳам шошиб туришган экан.

— Буни қаердан билдингиз?

— Ҳайдовчи уч марта сигнал берди. Учинчисида полковник эшикни очиб пастга тушди.

— Очилов тахминан қанча вақт қолиб кетди?

— Тахминан ярим соатча.

— Болтаева билан Иброҳимов бу пайтда уйда бўлганлар, шундайми?

— Шундайга ўхшаб қолди.

— Очилов шошиб кирган экан, қайтишда-чи? Қанақа аҳволда қайтди, кийим-бошларида ўзгариш бормиди?

— Кийимларида ўзгариш сезмадим. Лекин секин-секин юриб чиқдилар. Қўлларида дипломат бор эди. Полковник бир нима девди, унга жавоб қайтармасдан индамай машинага ўтирдилар. Машина юришидан олдин деразаларига бир қараб олдилар. Лекин сиз бундан дарров бир хулоса чиқарманг.

Абдуқаюмнинг кейинги гапи Омонуллога малол келди.

«Қимматли маслаҳатингиз учун раҳмат, ука», деб пичинг қилмоқчи эди, тиши зирқираб, гапиртирмай қўйди. Меҳмоннинг афти буришганини кўрган Абдуқаюм чегарадан чиққанини фаҳмлаб, узр сўради:

— Гапларимдан хафа бўлманг, ака, мантиқан олиб қаралса, «ер қотил» деган хулоса келиб чиқади. Лекин бунақа олим одамларда рашк кучли бўлмайди. Улар одам ўлдира олишмайди. Наридан борса бир шапалоқ уриб, тўнни елкага ташлаб чиқиб кетишади.

Абдуқаюмнинг гапларида жон бўлса ҳам Омонуллога малол келди. Бир йигитчанинг ёши улуғ одам каби фикр юритиши, унга ақл ўргатиши ғашини келтирди. Абдуқаюмнинг туғилиб, тилга кирганидан бери ўз тенгдошлари билан ўйнаб-кулломай, ётган ерида фақат катталар билан суҳбатлашиши оқибатида шундай сергап, шундай маслаҳатгўй бўлиб қолганининг фаҳмига етмади. Бу хонадонга кириб Абдуқаюм билан суҳбатлашган ҳар бир одам истаса-истамаса унинг кўнглига қарашга мажбур бўлар эди. Омонулло гарчи ғаш келган бўлса-да, бу ёзилмаган қоидага беихтиёр бўйсунди. Узини кулимсирашга мажбур этиб:

— Сиздан хафа бўлган — ўғри, — деб ҳазил қилди. Сўнг жағини ушлаб, изоҳ берди: — Тишим оғрияпти.

— Тишингиз оғриси дўхтурга борманг. Мен сизга даволашнинг осонгина йўлини ўргатаман. Тиш нимага оғрийди? Совуқ теккани учун. Совуқни қандай ҳайдайсиз? Битта пиёлани олиб, ичига ёғ сурасиз-да сўнг қиздирасиз...

Ҳозиргина йигитчанинг ўта доно эканлигидан ғашлана бошлаган одам энди бу гапларни жон қулоғи билан эшитди. Маслаҳат сўнгига етгунига қадар нима мақсадда бу ерга кирганини унутди. Йигитчанинг маслаҳати бу сафар мойдеккина ёқди. Афсуски, ҳозирги ташвиш билан яқин соатларда уйига боролмайди. Кечаси ҳам бориш насиб этадими ё йўқми — Худо билади.

Ишдан ҳоли бўлганида ҳозироқ бориб шу йигитча айтгандай пиёлани қиздириб, чап қулоғини қўйиб ётармиди, оғриқ қайтиб кўзлари мошдек очилармиди...

Омонулло маслаҳатлар учун раҳмат айтиб, ўрнидан турди.

— Телефонингизни айтинг, қўлим тузалса қўн-ғироқ қиламан. Балки янги гаплар эсимга тушиб қо-лар?

Омонулло ён дафтарчага телефон рақамларини ёза-ётганида Абдуқажом яна донолигини бошлади:

— Америкада шунақа жиноят юз берса «қотилни топган одамга ёки хабар берган одамга шунча минг доллар мукофот» деб телевизорларида эълон қилинади. Шунинг учун уларда жиноятчи тез топилади.

«Худди Америкада яшайдиган одамдай гапиради-я!» деб ўйлади Омонулло. Абдуқажом эса давом этди:

— Сизлар эса ҳаммасини теп-текинга бажармоқчи бўласизлар. Шунинг учун одамлар сизлардан қочади. Иш ёлғиз ўзларингизга қолиб кетади. Бунақа ишда сизга нисбатан гувоҳларга қийин. Гувоҳ жонини гаровга қўйиб айтади айтадиган гапларини. Ё нотўғрими?

—Тўғри, — деди Омонулло дафтарчасидан саҳифани йиртиб олиб унга узатар экан. — Мана шу ишни юмалоқ-ёстиқ қилайлик, кейин иккаламиз Америка политсиясига бориб ишлаймиз. Топганимиз — ўртада, келишдикми?

Бу гапни эшитиб Абдуқажом кулиб юборди. Унинг кулгиси ёш боланинг кулгисидай жарангдор ва самимий эди.

Омонулло бу хонадондан дастлабки гумонига қувват олган ҳолда чиқди. Қотил қизниг отаси бўлиши ҳам мумкин, деган яна бир гумони олинажак маълумотлардан сўнг ҳақиқатга яқинлашгандай бўлади. Бугун эса қора рўйхатга биринчи бўлиб Нафисанинг эри Самандар Очилов ёзилди.

Одатда бирон аёл қоқилиб тушиб жон берса ҳам «ери уриб ўлдиргандир» деб гумон қилинади. Шундай экан, Самандарнинг гумон ўқига нишон бўлмоғи табиий ҳол. Агар тиббий эксперт қотиллик икки ёки тўрт эмас, айнан уч кун олдин юз берган деб тасдиқласа, унда Самандарнинг бошига бало тошлари ёғилиши тайин.

ҚОНЛИ ГИРДОБ

Абдуқажом янглишмади: Самандар ўша куни уйига келганди. Аслида унинг уйга келиш нияти йўқ эди. Режаси бўйича, Нафиса таътилга чиқмоғи, у эса вертолётни шаҳарга жўнатмоғи лозим эди. Одам етиб келиши мушкул бўлган, аммо табиатнинг мавжуд гўзалликларини ўзида мужассам этган бу дарада Нафиса узоғи билан бир ҳафта чидаб яшай оларди. Чўлда ўсган бу жувонни гўзал манзаралар ҳам, тонгда булбулларнинг сайраши ҳам, покиза булоқ сувлари ҳам мафтун қила олмасди. Бир неча олим у хизматкорлардан иборат бу «шаҳарча»га дастлаб келганидаёқ «зиндоннинг ўзи-ку, бу ер» деб баҳо берган, уч кунга аранг чидаган эди. Самандарнинг биринчи хотини ҳам тоққа тоқат қила олмасди. У чодир атрофида ўрмалаб юрган илонни кўрганидаёқ чинқириб оламни бузган, шу-шу бу ёққа қадам босмай қўйган эди. Самандар Нафисада ҳам биринчи хотинининг қилиқларидан бор эканлигини сезиб ғашланди-ю, кейин ўз ишлари билан андармон бўлиб эътибор бермай қўйди.

Турсунали қамалгач, Нафиса бир неча ҳафта гарангсиб юрди. Ҳатто эрига қарамай ҳам қўйди. Самандар «жуда яхши кўрар экан-да», деб ўйлади-ю, аммо хаёлига келган гапларни тилига чиқармади. Аксар одамлар тиш фақат овқат чайнаш учун мавжуддир, деб ҳисоблайдилар. Самандарнинг тишлари эса, иккинчи вазифасини — тилга қўриқчилик юмушини ҳам бажаради. Унинг тили бекордан бекорга тиш ҳатламайди. Самандарнинг феълини яхши билган киши «бу малла одамни ташқарига сочилмай, ичига ютилган дардлари сарфайтириб юборган», деган хулосага келуви тайин эди.

Самандар индамай қўя қолгани билан қайнотаси жим турмади: қизи Нафисани обдон сиқувга олди. Отасининг гаплари таъсир қилдими ёки соғинч дарди қариб, кучдан қолдими, ҳарҳолда Нафисанинг эрига бўлган муносабати яхши томонга ўзгарди. Икковлари чинакам эр-хотин мартабасига етишгандай эдилар. Самандар учун кутилмаганда Нафиса бу ерга келиш ихтиёрини билдириб, соғинганини маълум қилди.

Ерталаб нонуштада Самандар вертолет учувчисига «тайёрлан, шаҳарга тушиб, янгангни олиб келасан», деб тайинлади. Вертолет учишга улгурмай унинг ўзини марказ чақиртирди. Буйруқ қисқа, айна чоқда тушунарсиз эди: «Сўнгги маълумотлар масаласида тезда Москвага етиб келинг».

Вертолет ҳарбий аэродромдаги ўз майдончасига қўнғач, новотранг «Волга» ёнида турган полковник уни қаршилаб, ўзини таништирди-да, «Сизни кузатиб бориш менга топширилган», деб вазифасини баён қилди. Сўнг марказни нима қизиқтираётганини айтди.

— Мен уйга кириб-чиқишим керак, баъзи ҳисоб-китобларим уйда, — деди Самандар.

Полковник аввалига норози бўлди. Самандар бу қоғозларсиз Москвага бориш фойдасиз эканини айтгач, ноилож кўнди.

Самандар уйга кирди-ю, нима учун келганини унутди.

Абдуқаюм янглишмаган эди:

... ярим соатча қолиб кетди...

Тўғри, бунинг орасида ташқарига бир чиқди. Ўша онда қўшни аёлга йўлиқди. Зинадан пастга тушаётиб, нима учун келганини эслади-да, изига қайтди. Унинг бу ҳаракатини кузатган қўшни аёл «жинни-пинни бўлиб қолганми ё мастми?» деб ўйлади. Зийрак нигоҳи «бу телбанинг» панжалари қон эканини ҳам ил-ғади. «Бир бало бўлди» деди-ю, ўзини тезда ичкарига олди.

Самандар уйига қайтиб, гарангсиган бир аҳволда хонасига кирди-да, пўлат жавондан керакли қоғозларини олди. Қўлидаги қон юқини ювиб ташлаш хаёлига ҳам келмади. Фақат машинага ўтирганида полковник «қўлингизга нима қилди?» деб сўрагач, панжаларига қараб ажабланди. Беихтиёр равишда «шиша тилиб кетди», деди. Яхшики полковник «қанақа шиша? Қандай тарзда?» деб эзмаланмади. Бунинг ўрнига ҳайдовчидан «аптечканг борми?» деб сўради. Рад жавобини олгач, чўнтагидан рўмолча чиқариб, Самандарга узатди-да, «Боғлаб олинг, самолётда аптечка бўлиши керак», деди.

Самандар рўмолчани қон теккан панжалари устига ташлаб, ҳолсизланаётганини ҳис қилди. Кўнгли айниди. Ўриндиққа суяниб, кўзларини юмди. Кўз олдини қоплаган қора парда бирдан қизил ранг олди. Самандар гўё қон гирдобиде қолгандай бўлди. Бу қон гирдоби орасидан беҳисоб қонли панжалар кўтарилиб уни бўға бошлади. Нафаси қайтиб, бақариб юборай деди. Шошилиб кўзларини очди.

Учоққа чиққунларича кўнгли беҳузур бўлиб анча тоқатсизланди. Учоқ ўрнидан қўзғолмай туриб полковник энсиз дока, дори кўтариб келиб, «ярангизни боғлаб қўяй», деди. Гаранг бўлиб ўтирган Самандар «қанақа яра?» деб юборишига сал қолди. Яхшики қўлини «шиша тилиб юборгани» эсига тушди. «Ўзим ювиб, боғлайман», деб дока, дорини олиб ҳожатхонага ўтди, Қўлини ювди. Учоқ чайқала бошлагач, ўзини тутолмай қайт қилди. Сўнг юзларини ювиб, кўзгуга қаради. Кўзгуда унинг акси эмас, Нафисанинг «гуноҳим нима?» деб бақрайган кўзларини кўриб, кўрқиб кетди. Беихтиёр орқасига тисарилди. Кўзгудаги бақрайган нигоҳ йўқолиб, ўзининг акси кўринди. Малла ранги оқариб ўлик тусини олгандай туюлди ўзига. Юзларига аста шапатилади. Сўнг панжасини дока билан бетартиб равишда боғлаб жойига қайтди. Полковник унинг боғланган қўлига ажабланиб қаради-ю, «адашдим шекилли», деб ўйлаб индамади. Йўқ, полковник янглишмаганди: Самандар уйдан чиқиб келганда унинг ўн пан-жаси қон эди. Ҳозир эса чап қўлини боғлаб олганди.

Самандар полковник гапга тутмасин, деган мақсадда ўзини иш билан банд қилиб кўрсатиш учун қоғозларни варақлади. Бир оз вақт ўтгач, «иш билан банд» эканини ҳам унутиб, кўзлари

бир нуқтада қотди. Аскар йигит яқинлашиб, қаҳва узатганини ҳам сезмади. Полковник унинг билагига қўлини асталик билан қўйиб:

— Ўртоқ Бош конструктор, — деди.

Самандар енгил сесканиб, унга қаради.

— Қаҳва ичинг, енгил тортасиз, — деди полковник кулимсираб.

«Енгил тортасиз» — деб ажабланди Самандар. — Бир нимани сездими бу одам? Ўзимни тутиб олишим керак. Уйда ҳеч нима бўлгани йўқ, ҳеч нима... Бу туш эди, ваҳимали туш...»

Қаҳва ҳўплаётиб шу тарзда ўзини ўзи овутиб, «туш кўраётгани»га ишонтирмоқчи бўлди.

— Қондан кўрқар экансиз, — деди полковник кулимсираб.

— Йўғ-е, — деди Самандар айби ошкор бўлган боладай.

— Ҳа, рангингиз айтиб турибди. Сиз ҳижолат бўлманг, айрим одамлар шунақа бўлишади. Қонга кўзи тушиши билан ҳушидан кетиб қоладиганлар ҳам бор. Кўнглингиз айниганини машинадаёқ сезган эдим. Тағин ҳам чидадингиз.

Самандар бу лутфни қабул қилгандай ўзини зўрлаб кулимсиради.

— Бир оз дам олинг, ўтиб кетади, — деди полковник, меҳрибонлик билан.

«Ўтиб кетади? Қани эди ўтиб кетса!.. Ўтиб кетадиган манзара эмас бу...» деб ўйлади Самандар. Полковникнинг таклифи унга маъқул келди: бекорчи суҳбатдан қочишнинг яхши йўли — дам олиш. У қаҳвани ичиб бўлгач, суянчиқни туширди-да, ётиб, кўзларини юмди.

Самандар шу бўйи то учоқ Москва яқинидаги ҳарбий аэродромга кўнгунига қадар қаддини кўтармади. Полковник таомга таклиф қилганида кўзларини ярим очиб, «йўқ» ишорасини қилиб, бош чайқаб қўя қолди.

Кўзларини юмиб ётгани билан ухламади. Аслида бу ҳолда ётиш ҳам унинг учун азоб эди. Бироқ, полковник билан суҳбатлашгандан кўра шу алфозда азоб чекиш маъқулроқ туюлди.

У икки тўлқин исканжасида эди. Бири — қон тусида, уйидаги даҳшат манзараси, иккинчиси — бир неча соатдан сўнг бўлажак суҳбатлар. Самандар биринчи тўлқинни енгилга, Нафисанинг бақрайган кўзларини ҳайдашга, гирдобдан кўтарилаётган қонли панжаларни нари суришга интилди. Бир неча муддат бунга эришгандай ҳам бўлди. Бироқ, нари кетган манзаралар яна шиддат билан ўз ўрнига қайтаверди.

Самандар турли ташвишлар наҳрида беармон сузган, аммо бу каби кучли тўлқинларга банди бўлмаган эди. Яратганига банда бўлолмаганларнинг ажри балки шудир — ташвишу аламларга банди бўлишдир...

У кейинги маълумотларга катталарнинг ишонишлари қийин, балки сиёсий тус ҳам берилар, деган таҳминни дилига тугиб юрган эди. Унинг кашфиётига асосланган қурилмалар дунёдаги ядро полигонларининг ҳар биридаги энг кучсиз синовни ҳам аниқлаб, билиб бериши мумкин эди. Аммо ўн икки кун аввал кутилмаган ҳолат юз берди: қурилма заминнинг кучсиз тебранганини хабар қилди. Заминнинг тебраниши янгилик эмас, аммо тебраниш маркази сира кутилмаган ерда эди. Улардаги харита бўйича бу жойда ядро полигони йўқ эди. Самандар ҳисоб-китобларни қайта-қайта текширди, солиштирди. Рақамлар бари- бир ўжарлик билан айнан ўша жойни кўрсатиб тураверди.

Самандар маълумотларни бир кун кечикиб юборди.

Марказ танбеҳ берар, деб ўйлаётган эди. Шошқич чақирилуви у учун кутилмаган бўлди. Айниқса, уйдаги воқеа...

Учоқ ерга қўниб, белгиланган майдончада тўхтагач, Самандар қаддини кўтарди. У гўё учоқда учмади, балки танклар занжири остида эзгиланди. Учоқ уни уйидаги воқеадан узиб олиб, неча минг чақирим нарига олиб келгани билан хаёлига боғланган ташвиш ипларини уза олмаган эди.

Учоқ зинапоясида уларни икки қора «Волга» кутиб турарди. Полковник ҳамкасби билан саломлашиб «вазифа адо этилгани»ни маълум қилгач, Самандар машинага ўтирди.

«Вазифасини бажарган» полковникка «алоҳида буйруқ бўлгунича кутинглар», — дейилгач, машиналар ўрнidan кўзғолди.

Самандар Москва кўчаларини яхши биларди. Шу боис Мудофаа вазирлиги жойлашган кўчага баурилишмаганидан ажабланди-да:

— Қаерга кетяпмиз? — деб сўради. Уни полковникдан «қабул қилиб олган» одам бамайлихотирлик билан:

— Кремлга, — деди.

— Кимнинг олдига? — деб сўради Самандар.

— Сизни ўртоқ Байгилдин кутяпти.

— Базаровчи?

— Виктор Базарович ҳам ўша ерда.

Базаров деганлари вазирлик ҳузуридаги Марказ бошлиғи эди. Одатда Самандар асосан шу одамга йўлиқарди. Байгилдиннинг ҳузурига камдан кам ҳоллардагина боришарди. Самандар бу сафар тўғри ўша ерга борилаётганидан масаланинг жиддий эканини англади. Бир жиҳатдан Байгилдинга рўпара бўлиши яхши. Фаросатли одам. Базаровга ўхшаб ҳуда-беҳуда сўкиниб бақиравермайди. Ҳарҳолда унда ҳарбийликка нисбатан олимлиги устун туради.

Кремлда тўғри Байгилдинга рўпара бўлмади. Бари-бир аввал Базаровга йўлиқди:

— Сен нима қилиб қўйдинг, биласанми? — деди у совуққина саломлашиб.

— Нима қилибман? — деди Самандар ҳам совуқроқ оҳангда.

— Бутун разведка оёққа турган. Агар маълумотинг исботланмаса, биласанми нима бўлади?

— Биламан. Ишларимнинг оёғи осмондан бўлади.

— Фақат ишларинг эмас, ўзинг ҳам. Фақат ўзинг эмас, мен ҳам...

— Шунақа хатар бор экан, маълумотни буларга кўрсатманг эди.

— Сен шунақа вақиллайверасан. Рост бўлса-чи? Унда яна бир бало! «Қаёққа қараяпсанлар?!» деб учириб юборишади. Нима бўлса бўлди — таваккал! Юр.

Байгилдин у қадар ваҳима қилмади. Маълумотнома, ҳисоб-китоблар хулосаси билан танишган бўлса-да, Самандарнинг тушунтиришларини диққат билан тинглади.

— Илмий экспертиза хулосаларингизнинг тўғри эканини тасдиқлади. Лекин ҳозирча узил-кесил тўхтамга кела олмаймиз. Ҳозир орбитал стантсиядагиларга ҳам топшириқ берилган. Самандар Очилович, сиз уч-тўрт кун Москвада дам олинг. Сиз билан Василий Игнатович ҳам кўришмоқчилар. Қурилмаларингизни Ҳиндиқушга ҳам ўрнатсак-чи? Нима дейсиз?

— Афғонистонгами?

— Ҳа.

— Шартми? Ҳозирги жойи ҳам етарли. Қурилма сезгирлигини яна ҳам ошириш мумкин.

— Қандай қилиб?

Самандар уйдан олиб чиққан қоғозлар тахламини унга узатди.

— Ҳаммаси ҳисоб-китоб қилинган. Ҳиндиқушда янгисини қургандан кўра сезгирлик оширилса, юз барабар арзон тушса керак.

— Сен буларни менга айтмовдинг? — деди Базаров норози оҳангда.

— Тўппа-тўғри бу ерга бошлаб келишларини билмабман. Аслида сизга кўрсатаман, деб ўйловдим. Сиз барибир ўртоқ Байгилдинга берардингиз.

— Бу ҳисобингиз ҳам тўғри, — деди Байгилдин жилмайиб. Сўнг қоғоз юзидаги қизил доғга кўзи тушиб, Самандарнинг боғлоғлиқ кўлига қаради: — Қўлга нима қилди?

— Ҳа, шунчаки... шиша тилиб кетди, — деди Самандар ўзини хотиржам тутишга интилиб.

Байгилдин уларни узоқ ушлаб ўтирмади. Самандарни шаҳар четидаги хос меҳмонхонага кузатиб қўйишди. Хонага кириб, биринчи кўргани — Ҳиндиқуш харитаси бўлди. «Мақсадлари жиддийга ўхшай-ди, — деб ўйлади. — Агар Афғонистонга ҳам ўрнатилса, янги ўта сезгир қурилмага ҳожат қолмайди. Йўлни тўсишади». Шу фикр хаёлига келиб, баттар бўғилди. Музжавонни очди: бахтига ароқ бор экан. Катта қадаҳга қуйиб, саҳрода йўл юриб чанқаган

одам каби ютоқиб ичди. Биттага қаноат қилмасдан иккинчисини ҳам тўлдириб ичгач, дастурхон устидаги олмалардан бирини олиб, карсиллатиб тишлади. Назарида ароқнинг қуввати ожиздай туюлиб яна икки марта ичди-да, ши-ша белига ёпиштирилган ёрлиққа қаради. Ароқнинг қирқ даража эканини ўқиб, ажабланганича бош чай-қади.

Ешик тақиллаб, аскар йигит кўринди-да, «Емакхонага чиқасизми ё овқатни шу ерга олиб келайми?» деб сўради. Самандар оч бўлса-да, овқат егиси йўқ эди. Аввалига «керакмас», деб рад этди. Сўнг йигитни чақириб, «шу ерга олиб кел», деб буюрди.

Ароқ таъсир қилиб, бадани қизиди. Боши айланди. Боғланган панжасига қараб ғижинди-да, докани ечиб ташлади. Ўзича бир нималар деб ғўдираниб, ҳаммомга кирди. Ювиниб чиққанида хонани овқатнинг ёқимли иси тутган эди. Шишани бўшатгунича тўрт-беш чўқим овқат ея олди, ҳалос. Томоғидан бошқа ҳеч нарса ўтмади. Яна бир шиша пиво ичгач, тўшакка ҳам етиб бора олмай, гилам устига чўзилди.

...Нафиса кўзларини ярим юмганича тўшакда айшини сурарди. Самандарнинг кириб келганига на у, на-да хуштори эътибор берди. Самандар «Хайвон! Бузук!» деб бақирмоқчи бўлди, аммо овози чиқмади. Сўнг... ошхонадан болта олиб чиқиб, уларни чопаверди, чопаверди. Сўнг... даҳшатга тушди. Болта уларни қийма-қийма қилиб ташлаган бўлса-да, танада бир томчи ҳам қон кўринмади. Сўнг... қиймаланган тана бус-бутун ҳолга келиб, қадлари кўтарилди. «Ей нодон!» деб унга қараб кулдилар, кулавердилар. Сўнг... Самандар уларга пичоқ билан ташланди. Улар қочдилар, қочавердилар. Самандар ғазабга келиб, пичоқни отди. Пичоқ кинодаги мерган қўлидан отилгандай тўғри бориб Нафисанинг чап кўкрагига санчилди. Нафиса йиқилди. Ўлди. Чинакамига ўлди! Ана, кўкрагидан қон сизиб чиқяпти. Қон... иссиқ, қон. Кўзлари эса бақра-йиб қолди: «Гуноҳим нима эди?» деб сўраётганга ўхшади. Самандар кўрқиб кетди: «Нафис, сени ўлдирмоқчи эмасдим. Турсунали билан биргалигини билганимда ҳам кечирган эдим. Бу сафар ҳам кечирардим. Ўлма, Нафис...» Шундай деб турганида хуштор келиб бошига тўқмоқ билан урди, ураверди. Тўқмоқ ҳар урилганида жаранглаб, акс-садо таратди, таратаверди... Нафиси эса бўғилди, бўғилаверди...

То уйқудан уйғонгунига қадар шу туш асоратида азоб чекди. Кўрқувдан уйғондими ё эшикнинг тақиллаганидан уйғондими — фарқлай олмади. Ҳарҳолда эшикнинг тақиллаши бошига урилган тўқмоқ жарангига монанд эди. Бошига урилган тўқмоқ тушида кечган бўлса-да, гардани лўқиллаб оғрирди.

Аввалига қимирлаш у ёқдан турсин, «Ҳа, ким?!» дейишга ҳам мажоли етмади. Аниқроғи қаерда, нима учун ётганини идрок қилолмади. Бир оз гарангсиб ётгач, нонуштадан кейин бўлиб ўтган воқеаларни хира тарзда бўлса-да, эслади. Шундан сўнг кўзларини аранг очди. Эшик яна тақиллагач, «ҳозир!» деб овоз берди-да, инқиллаб ўрнидан турди. Уй худди осма кўприқдай у ён-бу ён тебрангандай бўлиб, чайқалди. Гандираклаб бориб эшикни очди.

Ёнгисиз ич кўйлақда турган гавдали одам уни кўриб жилмайди:

— Хайрият! Бу кимсасиз оролда биттагина инсофли тирик одам бор экан! — деди у. — Ҳамма хоналарни бирма-бир тақиллатиб чиқдим. Тирик одам йўқми, билмайман. Бўлса ҳам очишмайди. Кўрқишадими, билмайман. Мен ёлғизликни ёмон кўраман. Ичгим келяпти, қўшни, нима мен алкашманмики ҳадеб ёлғиз ичаверсам. Кўнглим ширин суҳбатни истаяпти. Сиз менга шерик бўла олмайсизми? — У шундай деб қўлидаги ароқни юқори кўтарди.

Боши айланиб, оғзи қуриб, кўнгли беҳузур бўлаётган Самандарга бу таклиф маъқул келди. Гарчи у чақирилмаган меҳмонга зид ўлароқ ёлғизликни ёқтирса ҳам ҳозир улфат билан ичгиси келди.

— Кириг, — деди у тисарилиб.

Меҳмон остона ҳатлаб қўл узатди-да, ўзини танитди:

— Медведев, Сергей Лаврентевич.

Самандар «Марҳамат қилинг», деб жой кўрсатди. Медведевнинг шими ёнидаги қизил хошияни кўриб «генераллардан экан-да», деб қўйди. Медведев эса ёзув столи устидаги Ҳиндиқуш харитасига кўзи тушиб «ўзимиздан экан», деб ўйлади.

— Исмингиз нима, қўшни? — деди Медведев икки қадахга ароқ қуйиб.

Киев университетида, сўнг Москвадаги аспирантурада ўқиб юрганида Самандарни ҳамма «Саша» деб чақирарди. Шунини эслаб у:

— Саша деяверинг, — деб қўйди.

— Сашоқ, саломатлик учун! Мен сендан хурсандман. Бу ердаги ягона тирик одам сен экансан... — Медведев шундай деб тик турган ҳолида қадахни бир кўтаришдаёқ бўшатди.

Самандар қадахни лабига яқинлаштирганида ароқнинг ҳиди димоғига урилиб, сесканди. Кўнгли баттар айнаиди. Меҳмон қараб тургани учун ҳижолат чекди. Кейин чуқур нафас олди-да, бир зарб билан ичиб юбора қолди. Дам ўтмай ўзини енгил ҳис эта бошлади. Учинчи қадахдан кейин эса пича ўзига келди. Бу ерга киришдан аввал ҳам бўқиб ичган меҳмоннинг «гап халтаси тешилиб», тинмай гапираверди.

— Сашоқ, мен ҳарбий одамман. Менинг касбим жанг қилиш. Қоғоз титиб идорада ўтирадиганларга тоқат қила олмайман. Россияни ким хароб қилди, биласанми? Ана ўша бурнига кўзойнак кўндириб, қоғоз титиб ўтирадиганлар. Биз эса буюк Россия шухратига шухрат қўшамиз. Бу — бизнинг бурчимиз.

Медведев яна қадахларни тўлдирди:

— Буюк Россиямиз учун, унинг шухрати учун! — У шундай деб хитоб қилгач, қадахни одати бўйича бир кўтаришда бўшатиб, кафтига «куф» деб қўйди.

Самандар энди ичишга қийналмади. Оғриқлар уни тарк этган, аммо қулоғи шанғиллаб, меҳмоннинг гапларини дуруст идрок қила олмаётган эди. Медведев эса «сукут ризолик аломати» саналгандай «гапларим Сашоққа маъқул келяпти», деган фикрда жўшиб сўзлайверди.

— Бу ғаламислар Россиянинг Ўрта Шарқдаги сиёсатини ўзгартиришмоқчи. Очиғини айтайми? Михаил Меченнийнинг ишлари менга ёқмаяпти.

Самандар Михаил Меченнийнинг ким эканини дарров англамади. Кейинроқ фаҳмлаб, нимани тасдиқ эта-ётганини ўзи ҳам тушунмай, бош ирғаб қўйди.

— У бизнинг Германияни икки қўллаб топширди. Германия учун руслар қанча қон тўкишган, биласанми? Энди эса Афғонистонни бермоқчи! Горчаков жаноблари 1877 йилда нима қилган биласанми? Билмайсан! Гранвиллни биласанми? У ўша пайтда Англия ташқи ишлар министри эди. Горчаков у билан сулҳ тузди. Ҳозирги Афғонистоннинг шимолий чегарасини ўша аҳмоқ белгилаган. Нега аҳмоқ, деяпсанми? Шунинг учунки, яна бир зарб берилса, Афғонистон тўлалигича бизники эди. Ҳеч бўлмаса ярми бизники бўларди. Бугун бекорга қон тўкиб юрмасдик. Энди Михаил Меченний нима қилмоқчи? Биласанми? Билмайман, дема, биласан. Бу ерда бекорга ўтирганинг йўқдир. Мени ҳам шунинг учун чақиртиришибди. Булар Афғонистонни топширишмоқчи! Қўшинни қайтаришмоқчи! Бунга чидаш мумкинми?! Йўқ! Сен чидасанг чидайвер, аммо мен чидай олмайман! Ахир у ерлар рус қони эвазига олинди. Халқи тамоман қириб ташланса ҳам Афғонистонни қўлдан бермаслик керак. Афғонистон — Покистон калити, Ҳиндистон калити, Ҳинд океани йўли! Ҳиндиқушчи? Бундай стратегик қулай жой яна қаерда бор? Энди сен айт: қайси аҳмоқ калитни ўз ихтиёри билан беради?

У яна бир оз асабийлашган ҳолда ароқ қуйди:

— Россия шухратининг сўнишига сира йўл қўймаймиз!

Самандарнинг кўзларига қадах аввал иккита, сўнг учта бўлиб кўринди, кейин чирпирак бўлиб айлана бошлади. Россиянинг шухрати учун ичишга қурби етмай ёнига шилқ этиб йиқилди.

— О, Сашоқ, ичишни эплай олмас экансан-ку!

Медведев шундай деб уни икки қўлтиғидан олди-да, судраб бориб каравотига ётқизди.

— Бўпти, Сашок, омон бўл! Бир оз кўнглим ёзилди. Аммо сен менинг гапларимни унут!

Шундай деб яримдан озайган шишани кўтариб, бир оз гандираклаган ҳолда хонадан чиқди. Дам ўтмай қўшни хона эшиги тақиллай бошлади. У энди эрталабгача бирга ичиши мумкин бўлган «тирик одам» изларди.

Ҳаммаёқни булғаб ташлаган Самандарни эса эрталаб ҳарбийлар шифохонасига олиб кетишди.

АРМОН

Тиш оғриғининг давоси омбур, деганларидек, Омонулло ўзидаги кўркүвни енгишга куч топиб, тиш табибига кирди-ю, бир неча дақиқада кўзлари мошдек очилди, қоронғу дунёси ёришди. Аввалги кунни эътибор бермаган нарсалар энди муҳим бўлиб кўринаверди.

Ўша кунни Абдуқаюмнинг уйидан чиққач, докtilоскопист уни ичкари хонага чақирди-да, пўлат сандиқдаги қонли доғни кўрсатди:

— Эшик тутқичларида ҳам айни шу из.

Омонулло пўлат сандиқни синчиклаб кўздан кечирди: очишга уринилмаган. Балки ўз калити билан очиб-ёпилгандир? «Ким очиб ёпган? Очиловми? Пуллари олиб қочганми?» Омонуллонинг хаёлига келган биринчи фикр шу бўлди. Самандардан бармоқ изларини олиб, қонли излар билан солиштириб кўрилмагунича аниқ бир қарорга кела олмас эди. Шу сабабли унинг қаердалигини аниқлаш мақсадида ишхонасига йўл олди.

Телефондаги савол-жавобдан сўнг унинг келишини кутишаётган экан. Ташқаридан қараганда кўримсизгина бўлган уч қаватли уй темир панжара билан ўралган эди. Омонулло дарвоза ёнидаги қоровулхонадан нарига ўта олмади. Қоровулхона одатдагидан кўра кенг-роқ, учдан икки қисми бел баробар тахта тўсиқ билан ажратилган эди. Одамлар ўтиши учун мўлжалланган йўлак ўртасига худди метродаги каби очилиб-ёпиладиган тўсиқ қўйилган эди. Худди шу жойда тўхтаган Омонуллонинг гувоҳномасини кўришди. Аввалига тўсиқ ёнида турган йигит ҳарфма-ҳарф ўқиётгандай тикилди. Сўнг бир суратга, бир Омонуллога тикилди-да, гувоҳномани хона тўрида ўтирган ўрта ёш, тепакал кишига олиб бориб берди. Тепакал кўзойнагини тақди, бу ҳам камлик қилиб, тортмасидан тошойна чиқариб гувоҳномани синчиклаб текширди. Кейин ўнг томондаги компьютер тугмаларини босиб, беш-олти дақиқа давомида нигоҳини экрандан олмай ўтирди. Экранда жавоб ёзувлар пайдо бўлганидан кейингина буйруқ оҳангида «ўтинг» деб қўйди.

Омонулло аввал ҳовлига, кейин уч қаватли бинога ўтсам керак, деган фикрда «қаёққа борамиз?» деб сўради. Йигит унга жавобан жилмайиб қўйди-да, тўсиқни очиб, «Бу ёққа», деб тепакал томонга ишора қилди. Омонулло ичкарига ўтиб, тепакалнинг рўпарасидаги стулга ўтирди.

— Очиловда нима ишингиз бор? — деб сўради тепакал унга қаттиқ тикилиб.

— Ундан сўраб-билиб оладиган гапларим бор.

— Қанақа гап?

— Сиз билишингиз шартми?

— Шарт.

— Айтайлик, бир жиноятга оид гаплар бўлиши мумкин.

— Қанақа жиноят?

— Буни ҳам билишингиз шартми?

— Очиловга тегишли бўлса — шарт.

— Унинг хотини ўлдирилган.

— Қачон?

— Тахминан уч кун аввал.

— Очилов бир ойдан бери сафарда.

— Қаерда?

— Керакли жойда.

— Уни кўришим шарт.

— Келганида кўраверасиз.

— Қачон келади?

— Керак бўлганида келади.

— Аниқроғини ҳеч ким билмайдими?

— Очилов билан ишингиз бўлмасин. Жиноят юз бердими, жиноятчини топинг. Сизга маслаҳатим: бу томонларга бошқа келмаганингиз маъқул.

— Хотинининг ўлганини хабар қилиш керакдир? Мурдани кўмиш керакдир? — деди Омонулло бир оз ачкиқланиб.

— Хотинининг ҳеч кими йўқ эканми? — деб сўради тепакал пинагини бузмай.

— Отаси бор.

— Хотиржам бўлинг, отаси кўмаверади. Эри кўмиши шарт эмас.

Тепакал «гап тамом, сизга рухсат», дегандай гувоҳномани узатди. Омонулло бу ердагиларнинг оддий қоровул эмасликларини тушуниб етган бўлса-да, тепакалнинг подполковник унвонида эканидан беҳабар эди. Шунга қарамай унинг кўрслигига жавоб бермади. Ўрнидан туриб хайрлашмоқчи бўлганида тепакал ўтирган еридан кўзғолмаган ҳолда қўл узатди:

— Шаштингизга қараганда Очиловга бошқа кўз билан қарамоқчига ўхшайсиз, — деди у. — Сизга маслаҳатим: Очиловни тинч қўйинг. Унга тишингиз ўтмайди.

— Қонун олдида ҳамма тенг, — деди Омонулло бу сафар қатъийроқ оҳангда.

— Сиз ўқиган китобда шунақа ёзилганми? Ҳаётда эса, азизим, бутунлай бошқа. Шуни ҳали ҳам тушуниб етмадингизми?

...Тиш оғриғидан кутулиб, фикри тиниқлашгач, ўша учрашувни, ўша тепакалнинг кейинги гапларини эслаб ўйга толди: «Нима демоқчи? Қотил Очилов бўлган тақдирда ҳам қўлингдан ҳеч нима келмайди», демоқчимми? Шунчалар зирҳи қалинми бу идоранинг? Хўп кунларга қолдим-да! Жиноят иллизини топиб, «бандитизм» десам, «Бунақа гап йўқ, партия съездида СССРда бандитизмга барҳам берилган» дейилган», деб гаранг қилишади. Мана, жиноятчини ушладим, десам, «тўхта, қамамай тур, коммунист экан, аввал партиядан ўчириб олишсин», дейди. Бошқасини «депутат экан», дейди. Энди бунисига нима дейишаркин?..»

Яхши ҳамки Абдуқаюм новвотранг «Волга»нинг рақамларини эслаб қолган экан. Ҳарбий прокуратура орқали машина ҳайдовчиси ҳам, полковник ҳам топилиб, сўралгач, Омонуллодаги гумон ҳақиқат сари янада яқинлашди. Айниқса, Очиловнинг ўнг қўлини «шиша кесиб кетгани», учоқда эса чап қўлини боғлаб олгани унинг аҳволини аён этгандай эди. Унинг назарида Очиловни ҳибсга олиш учун шу далилнинг ўзиёқ кифоя эди. Айни дамда уни бошқа нарсалар ўйлантирарди. Санжар Иброҳимовнинг қисмати оиласига маълум этилгач, улар учун гўё қиёмат бошлангандай бўлди. Яқинлари «жасадни беринглар», деб ўликхонани қамал қилиб олиш даражасига етдилар. Нафисанинг мурдаси эса яна икки кун ўликхонада қолиб кетибди.

Кооператив бошлиғи Омонулло юборган вакилга «Иккови ҳам суюқоёқ эди, энди ҳайдамоқчийдим» дебди. Санжар Иброҳимовнинг укаси эса, Омонулло билан суҳбатда «Бизнинг уруғда ҳаромга юрадиган одам йўқ. Акам ҳаромдан ҳазар қилар эдилар», деб гапни калта қилди. Иброҳимовнинг хотини эса ўтинч билан «адасидан бундай гумон қилманг», деб кўз ёши тўқди. Уларнинг бу зорли гаплари марҳум хотирасини ҳимоя қилиш учунгина айтилмаётганини Омонулло сизди. Бу гапларга ишонди. Аммо «Ери сафарда бўлган чиройли ёш жувон билан унинг уйига нима учун келди?» деган саволга жавоб топа олмани учун, марҳумнинг руҳи чирқираса ҳам, шу гумондан узоқлашмасликка мажбур эди. Эркакнинг ҳаромдан ҳазар қилиб юриши аъло ҳол, бироқ... ўртада шайтони лаъин ҳам бор-да...

Марҳумлар хизмат қилган кооперативнинг бошлиғи ғоятда тез гапирганидан ўзининг ҳам нафаси қайтиб кетувчи, чақчайган кўзларидан маккорлик нури сачраб турувчи одам экан.

Омонулло «Одамнинг тили алдагани билан кўз қараши алдай олмайди, мен ҳар қандай одамнинг кўзига бир қарашдаёқ кимлигини айтиб бера оламан», деб мақтанишни яхши кўрарди. Қайнатма шўрванинг кўпиги бўлгани каби, бу мақтанишнинг чегарадан чиққан ери ҳам бор эди. Аммо Омонулло юздан етмиш ҳолда адашмас эди, дейилса ҳақиқатдан четга чиқилмас. Ўша юздан етмиш ҳолатнинг бири кооператив бошлиғини кўрганида амал қилди. Шу боис ҳам «Сиз марҳумларни яхши билармидингиз?» — деб сўрамай, гапни айлантирди.

— Кооперативда ишлар қалай, гуллаб-яшнаётими? — деб сўраб, бошлиққа тикилди.

— Ҳа, энди, қимирлаб турибмиз. Ҳукуматга раҳмат, ҳамма шароитлар бор.

— Гапингиз тўғри. Шароит зўр. Хоҳлаган қинғирликларга шарт-шароит миҳдай яратилган, буни биз биламиз, — Омонулло «биз» деган сўзни алоҳида урғу билан талаффуз этди. Бу алоҳида оҳанг бошлиқнинг миясига тўқмоқдек урилиб, бир сесканди. Лекин ўзини гўлликка солиб, хи-хилаб кулди:

— Ие, ҳали шунақалар ҳам борми? Қинғирликдан Худо асрасин. Ҳукумат шунча шароит яратиб берганига шукр қилиб тўғри ишлаганга нима етсин!

— Гапларингиз зўр... аммо сизда ҳам озгина бор экан, деб эшитдик.

Бошлиқ «бунинг гапи чинми?» — деган фикрда киприкларини пирпиратиб, Омонуллога бир зум тикилди. Сўнг яна қувлик кўчасига ўтиб, жилмайди. Жилмайганда лабларининг сал титраганини Омонуллонинг зийрак нигоҳи илғади.

— Ҳазилингиз бор бўлсин. Биз «Худо ҳалолдан берсин», деб юрган бандамиз, акахон.

— Шунақами? Иброҳимов билан Болтаева бу қин-ғирликларни очамиз, деб юришган экан-ку?

Омонуллонинг бу тагдор гапи соясида «Улар сирни очмоқчи бўлганлари учун ўлдирилганлар», деган маъно бор эди. Ана шу маъно ўқ каби миясига санчилиб, бутун танасини зирқиратган ҳолда товонидан тешиб чиққандай бўлди. Энди юзидаги қувлик жилмайиши ҳам йўқолди. Бир оз ўйланди-да:

— Ким шундай деган бўлса, ўлган одамнинг гўштини ебди, — деди.

— Ўлган одамнинг гўшти? Гапингизга тушунмадим? — деди Омонулло ажабланиб.

— Гийбат билан тухмат — ўлган одам гўштини ейиш билан баробар экан.

— Шундайми? Унда сиз нима учун бу гўштни едингиз?

— Мен-а? Астаффируллоҳ! Нега бундай деяпсиз?

— «Булар суюқоёқ эди, ҳайдаб юбормоқчийдим» деган ким, сиз эмасми?

— Мен шундай дебманми?

— Хотиранингиз яхши эмасми? Сиз чет элнинг киноларини кўрмаганмисиз? — Омонулло саволни беришга берди-ю, жавоб кутмади: — Тугмачага жойлаштирилган магнитофонлари бор... Бизда шунақаси йўқ деб ўйлайсизми?

— Деган бўлсам дегандирман. Ачомлашиб ётишганда ўлдириб кетганидан кейин яна нима дейишим мумкин?

— Ким сизга «ачомлашиб ётишган» деди?

— Ҳаммининг оғзида шу гап. Ўзим кўрмадим. Эшитганимни айтяпман.

— Сиз шу одамларнинг раҳбари эдингиз. Нега аниғини сўраб-суриштирмадингиз?

— Менга бунинг нима қизиғи бор?

— Сиз уларнинг суюқоёқ эканликларини исботлай оласизми?

— Ўртоқ терговчи, мен сизнинг бундай саволларингизга жавоб бермайман. Мени гўл деб ўйламанг. Мен ҳам юрфакни битирганман. Унча-бунча нарсага ақлим етади.

— Шундайми? — Омонулло киноя аралаш жилмайди. — Унда ўртоқ ҳамкасб, сиз баъзи дарсларга кирмай қочиб юрган экансиз. Сиз кирмаган дарсларнинг бирида «терговчи ишга алоқадор ҳар қандай саволни сўрашга ҳақли», — деб таълим берилган.

— Ҳозирги саволингиз ишга алоқадорми?

— Бўлмасам-чи? Мен уларнинг муносабатларини билишим керакми? Уйга нима учун боришган? Балки кооперативдаги қинғир ишларни ёзиш учун боришгандир? Жаҳлингиз чиқмасин, бу шунчаки гумон холос. Биз сиз билан яна учрашамиз. Истасангиз адвокат ёлланг. Адвокат иштирокида гаплашинг, бу сизнинг ҳуқуқингиз.

Омонулло шундай деб изига қайтди. Аслида «Кооперативдаги қинғир ишларни фош қилмоқчи бўлишганда ўлдирилган», деган гумони заиф эди. Лекин кооператив бошлиғининг саросимаси бу заиф гумонга қувват бериб қўйди. Ён дафтарчасидаги «қотил ким?» саволи остига ёзилган «Ери», «Отаси» деган жавоб ёнига «Бошлиғи?» ёзуви ҳам пайдо бўлди. Айниқса, эртаси куни бошлиқ номидан адвокатнинг келиши уни ажаблантирди. «Олий маълумотли юрист»дан бунақанги ҳаракатни кутмаган эди. «Бир балоси бор. Бўлмаса ҳе йўқ, бе йўқ ҳимоячи ёллайдими?» деб ўйлаб, «бошлиқ?» деган ёзув тагига икки марта чизиб қўйди-да, Бошқарма бошлиғига учраб, кооперативнинг молиявий аҳволи зудлик билан текширилуви лозимлиги ҳақидаги фикрини баён этди. Фикр маъқуллангач, эртасигаёқ кооператив муҳрланиб, текширув ишлари бошланди.

Қотилликка оид текширув қамрови кенгайгани са-йин Омонулло саволлар, жумбоқлар гирдобига банди бўлиб бораверди. Гирдобдан чиқа олиш ёки тамоман муваффақиятсизлик баҳрига фарқ бўлиши ўзининг фаросатига боғлиқ эканини у яхши фаҳмларди. Бу каби гирдоб унинг учун янгилик эмас. Ҳар бир жинойтга доир ишнинг ўзига яраша ўрамаси мавжуд. Шунинг баробарида чўкишдан асраб қолувчи ҳимоя чамбараги топилмаса ҳам ушлаб олишга ярайдиган дарахт илдизими ё хасми, албатта бўлади. Энг муҳими уларни вақтида кўра билиш, маҳкам ушлаб олишда. Чўкаётган одам хасга тирмашганидек, у ҳам бирон бир далилга маҳкам ёпишади. Ҳозирги гирдобда у хас эмас, ҳимоя чамбарани топгандай эди. Назарида уйдаги қонли излар айнан шу чамбаранинг ўзи эди. Қолган далиллар сув ўрами каби уни ўзига тортар, аммо у халоскорликни айнан ўша қонли изларда деб ўзини ишонтирмоқчи бўларди.

Омонулло бошлиғига кооперативда текширув ўтказиш ҳақидаги фикрини баён қилиб, унинг ризолигини олгач, енгил тортди. У Бошлиқ ҳузурига киришда «сиз жинойтчини топиш билан шуғулланинг, кооперативнинг молиявий иши сизга алоқадор эмас», деб қолармикин», деган ҳадикда эди. Яхшики жинойтнинг бир учи шу ишга бориб тақалиши мумкинлигини Бошлиқ ҳам тушунди. Омонулло шундан хурсанд эди. Барча соҳалардаги каби уларнинг ишида ҳам баъзан бошлиқларга гап тушунтириш қийин бўлади. Айнан бир хилда фикрлайдиган, иш юритадиган бошлиқ билан ходимни топиш қийин эмас. Ўз фикри, ўз услуби бўлмаган одамларгина бошлиқ билан бир хилда иш юритадилар. Ақлли бошлиқлар бундай ходимлардан эҳтиёт бўладилар. Бундайларни ўзларига яқинлаштирмайдилар. Айниқса жинойтга дахлдор ишларда бошлиқ чизган чизикдан чиқмай юриш яхши натижага олиб келмаслиги мумкин. Бошлиқ қанчалар тажрибали, билимли бўлмасин, ҳар-ҳолда у идора одамига айланади. Ҳар бир жинойт эса алоҳида олам. Бу оламнинг ўзига яраша, бошқаларга ўхшамайдиган паст-баландликлари бўлади. Идорадаги одам буларни ўтган тажрибаларига суянган ҳолда пайқашни қийин. Бошлиқ шунини тушунса — ходимнинг омади юришгани. Омонуллога бу сафар шундай омад кулиб боққани учун кайфияти кўтарилди. Уйига эртароқ қайтиб ҳордиқ чиқаргиси, фикрларини тиниқлаштириб олгиси келди.

Тўққиз қаватли уйнинг йўлагига киргач, таъби тирриқ бўлди: лифт ишламаётган экан. Еттинчи қаватга пиёда босиб кўтарилиш малол келди. Ҳаллослаб чиқиб борганига яраша уни бир меҳрибон кутаётган бўлса экан, дастурхон тузаса экан, эркалаб, меҳрибонликлар қилса экан...

Хотини Фотимани Ҳиндистонга кузатганидан бери уйи ҳувиллаб, кирган одамни ютаман, дейди. Саккиз йил муқаддам Фотиманинг бармоғига никоҳ узугини таққанида, сўнг суйиб бўса олганида хотинининг нозли илтимосларига, ўжарликларига қул бўлиб қолишини ўйламаган эди. Баъзан Фотиманинг бирон илтимосига «хўп» деб қўйиб кейин ўзи афсусланиб юрар эди. «Шу хотиннинг нимасини яхша кўраман? Нимасига ишқибоз бўлиб олганман? Бир оғиз сўзимга

илҳақ бўлиб юрганлар кўп эди-ку? Бўлди! Энди биронта илтимосини бажармайман!» деб онт ичарди. Аммо бу қасам кўрғони Фотиманинг биргина ширин жилмайишидаёқ вайрон бўлиб кетарди. Фотима узун қора соч-лари билан боғлаб олганмиди, ё ҳамиша кулиб ту-рувчи шахло кўзлари билан ром этганмиди, ё қалдирғоч қаноти каби қоши, қайрилма киприклари билан қалбини ўзига бўйсундирганмиди — Омонулло билмайди. Билгани — Фотимани жондан ортиқ севади. Фотима эса... Омонуллони севадими ё ўзининг илмий ишиними? Мана шу жумбоқ баъзан юзага қалқиб чиқиб қоларди. Ўшанда Омонулло «Мен сизга кимман? Бир қулман. Сизга энг муҳими — илмий иш! Номзод бўлиб олай, дедингиз — бўлдингиз. Энди доктор бўлмоқчисиз — бўласиз. Кейин профессор бўлдингиз келади, кейин академик бўларсиз. Омонкул эса мишиқи боладай атрофингизда гирдикапалак бўлиб, хизматингизни қилиб юраверади», деб аразлайди. Шунда Фотима ёнар эди. Лов этиб эмас, атрофига учқунлар сачратиб, «яқинлашсанг — ютаман!» деб эмас, майингина, роҳатижон бўлиб ёнарди. Ўзининг энг ишончли қуроли — ширин жилмайишни ишга соларди, юзидаги кулгичи эрининг араз ўтларини сўндира қоларди. «Ўттиз ёшимгача чидайсиз, деб шарт қўйганмидим, сиз ўшанда кўнганмидингиз? Ҳозир тўқсон фоиз сизникиман, ўн фоизнигина илмий ишимга берганман. Ёқлаб олай, юз фоиз сизники бўламан. Бошқа унвонларнинг орқасидан югурсам бетимга тупуринг. Мен учун энг муҳими — илм. Одамларга нимадир бериш. Агар ақлим билан илмим етарли бўлса сиз айтган мартабаларнинг ўзи келади. Нима, академикнинг эри бўлсангиз ёмонми? Академик киригингизни ювса, икки букилиб чой узатса... ёмонми?» Шу гаплардан кейин Омонулло араз нарвонидан пастроққа тушарди: «Ҳа... энди сиз ҳам хоним, генералнинг хотини бўлсангиз ярашармиди... Генерал бозорингизни қилиб берса, гиламларингизнинг чангини қоқиб берса, «буюрсинлар хоним!», деб қўл қовуштириб турса...»

Уларнинг биров учун аччиқ, бировга нордон туюлган, ўзлари учун эса ёқимли, ширин бўлган турмушлари шу зайлда давом этарди.

Ҳинд олимлари Бобур салтанатига оид докторлик ишни Ҳиндистонда давом эттиришни таклиф қилишгач, Омонуллонинг юраги бир увишди. Ярим йил ёлғиз яшаш ҳазилакам гапми?! Фотима «Бормасам бўлмайди!» деб икки оёқни бир этикка тиқиб, жанжал қилмади. Одатига хилоф равишда «Сиз нима десангиз шу — астойдил рози бўлсангиз, бораман, кўнглингизга хиралик аралашса — қоламан», деб қўйди. Омонулло нима дерди: «Қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидайман», дейди-да! Бунинг устига Фотима Омонулло учун кутилмаганда тантанали ваъда берди: докторлик диссертациясини ёқлагач, то илмий иш Москвадан тасдиқ этилиб, диплом қўлга теккунича Ҳасан-Ҳусан туғиб берадиган бўлди. Бу гапни худди «Дўконга чиқаману икки қути гугурт ё туз олиб келаман», деган тарзда айтди. Омонулло эса ишонди. Уйи Ҳасан-Ҳусанлар билан тўлиб кетгандай кўнгли ёришди. Тўғри, «Ҳасан-Ҳусан эмас, балки Фотима-Зухра бўлар», деб ҳам ўйлади. Лекин унинг учун бу муҳим эмас, муҳи-ми — хотини туғишга рози! Рози бўлганида ҳам белгиланган муддатдан икки йил аввалроқ туғиб бермоқчи. Матбуотчиларнинг тили билан айтганда «планни муддатидан аввал бажармоқчи!» Бу катта ютук!

Шу пайтгача ўттиз ёшдан кейин, деб белгилаган муддатини астойдил ҳимоя қиларди. Буни фақат ўзининг илмий ишлари билан изоҳламай, тиббий жиҳатдан «илмий исбот» ҳам топган эди. Нима эмиш, ўттиз ёшдан кейин туғса, болалари зехнли, ақлли, ҳам жисмонан бақувват бўлармиш. Бу даъвони эшитиб, Омонулло кулган эди. «Нимага куласиз?» — деган эди Фотима. «Менинг бир танишим бор, — деб жавоб қайтарган эди Омонулло, — у туғилганида отаси йигирма бир ёшда, онаси ўн тўққизда бўлган экан. Мен ўша танишимни кўп кузатганман: зехни паст аҳмоққа ўхшамайди. Ҳар-ҳолда у салкам фан доктори-я! Жисмоний жиҳатдан ҳам унчалик нозик эмас...» Фотима ўзи ҳақида айтилган бу гапга жавоб беролмай, «Бу алоҳида масала», деб қўйган эди.

Ҳиндистонга кетишдан ўн кун аввал Омонулло уйга ярим кечада қайтди. Тунда қайтадими ё саҳардами — Фотиманинг ухламай кутишини яхши билади. Фотима бошқа хотинларга ўхшаб

хавотир олмайди, десак ноинсофлик бўлар. Ҳақиқатга кўчсак, ўлчами йўқ, сиғими мавҳум бу хавотир деганлари ўлчанса, Фотиманики ҳамманикидан кўпроқ чиқар. Фақат у бошқалар каби «Ерим қачон келаркин?» (ёки «Ерим ким билан айшини суриб юрганийкин?») деб жағини дераза токчасига тираб, кўчага тикилиб ўтирмайди. Омонулло қай пайтда келса ҳам уни ёзув столига мук тушганча ўқиб-ёзиб ўтирганини кўради.

Бу сафар ҳам шундай бўлди.

Фотима бу сафар ҳам одатини канда қилмади — «қаёқларда юрибсиз?» демади. Ўрнидан туриб салом бергач, ошхона томон юрмоқчи бўлганида эри тўхтатиб, «қорним тўқ», деди.

— Ҳм, ўғриларингиз тўйдириб юборишдими? — деди Фотима ўзига ярашиқли киноя билан.

Бошқа хотинлар «ўйнашларингиз», жуда маданий тарзда айтса «хушторларингиз тўйдириб юборишдими?» дейишаркан. Фотима эса ҳамиша «ўғриларингиз» дейди, бу сўзни айнан айтади, унинг панасига «ўйнаш», деган маънони яширмайди.

— Қамашдан олдин зиёфатини ейиш керак-да, — деди Омонулло хотинига жавобан, сўнг стол устидаги китобга кўз ташлади. — Нима ўқияпсан? Яна «Бобурнома»ми? Юзинчи мартами?

— Минг марта ўқишим керак. Ҳар ўқиганимда биттадан маъно топсам мингта маъно топган бўламан.

— Жонингга тегмайдими?

— Ўғриларингиз сизнинг жонингизда тегишмайдими?

— Ў... уларсиз яшай олмайман, — деб кулди Омонулло.

— Мен ҳам бу китобсиз яшай олмайман.

— Менсиз-чи?

— Гапни бурманг. Сиз кўчада хуштак чалиб юрадиган оддий милиса эмассиз. Олий маълумотли зиёли одамсиз.

— Бунинг устига бўлажак академикнинг эриман.

— Ҳа, шунақа десак ҳам бўлади. Лекин сиз гапни бурмай туринг. Сиз менга айтинг: Бобурни билмаган, тушунмаган одамни зиёли дейиш мумкинми? Қани, мана бу ерга ўтиринг-чи!

Омонулло кулимсираган ҳолда итоат этди.

— Кулманг, деяпман.

— Хоним, тарих дарси учун туннинг қолган ярми етарли бўлармикин? Балки бошқа тунга қолдирармиз?

— Йўқ, ҳозир айтмасам, ёрилиб кетаман. Эшитинг: — Фотима шундай деб китобнинг керакли варағини очиб, ўқий бошлади: — ...Муҳаммад Ҳумоюн... олти ойгача анда эди: зоҳиран ани ер ва суйи хуш ёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар» Тушундингизми? — Фотима китобдан бош кўтариб, эрига гапира кетди: — Бобурнинг ўғли хаста экан. Уни аввал Дехлига кейин кемага ўтқазиб Аграга олиб келишни буюряпти. Ҳумоюн мирзога табиблар чора топиб беришолмагач, Мир Абулқосим деган киши дейдики, — Фотима энди ёддан айта бошлади: — «Ушмундоқ дардларга даво будурким, яхши нимарсалардан тасаддуқ қилмоқ керак. Тоинки Тенгри-таоло сиҳхат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюннинг мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзга тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳхат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз? Фараз будирким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ўша олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди...» бу ерда дунёга машҳур Кўҳи нур олмоси назарда тутилаётган бўлса керак. Тушуняпсизми? Улар «ўзингизни эмас, шу қимматбаҳо буюмни садақа қилсангиз ҳам етар», дейишибди. Бобур нима дебди: «Тилга келдиким, дунё моли анинг эвазига нечук бўлгай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушкул бўлубдур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтур-ғаймен. Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳар не дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳхат бўлуб кўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим...»

Хўш, бунга нима дейсиз? Қайси подшо ўғлига жонини садақа қилган? Хусайн Бойқароми? Икковини солиштиринг: бири набирасини ўлдиртирди, бири жонини ўғлига ҳадя қилди.

— Мен ҳам гапирсам майлими? — деди Омонулло худди ўқувчи бола каби қўл кўтариб. Фотима сал чегарадан чиққанини фаҳмлади-ю, аммо сир бой бергиси келмай бир оз жилмайган ҳолда амр этди:

— Гапиринг, ўртоқ капитан, сўз сизга!

— Биринчидан, бу сатрларни менга аввал ҳам ўқиб берган эдингиз, хоним. Иккинчи гапим шуки, аввал айтмовдим, энди айтаман: агар менинг ўғлим бўлганида уч марта эмас, уч минг марта атрофини айланардим. Битта эмас, уч мингта жоним бўлса, ҳаммасини садақа қилиб юборардим.

Фотима ярим тундаги суҳбатнинг бу тарзда нозик торларни чертиб юборишини сира кутмаган эди. Шу сабабли таслим бўлишдан ўзга чораси қолмади. Китобни ёпди. Киприклари нигоҳини тўсди. Синиқ овозда:

— Овқат емайсизми? — деб қайта сўради. Сўнг эрига илтижо билан боқди: — Яна озгина сабр қилинг...

Омонулло ҳозир уй йўлагида туриб шуни эслади. Ховлида ўйнаб юрган болаларга қараб ҳаваси келди. «Уйланган йилим туғиб берганида ҳозир етти ёшга тўларди. Қўлидан етаклаб юрардим. Мактабига олиб бориб, олиб келардим. Ўзи Ҳиндистонида юрса юраверарди...»

АЖР

«Қизимни урган қўлларинг акашак бўлсин! Сен менинг қизимни урдинг — сени Худо урсин! Менинг қўлларим сенинг ёқангда! Қиёматгача қарғайман сени!».

Қайнонасининг фарёд билан айтган бу сўзлари хотирасига михланиб қолган.

Ўшанда суд ҳукмини кутиб ўтирган эди. Қайнонаси айюҳаннос солиб кирди. Қарғади. Қарғаб-қарғаб хуморидан чиқмади. Дод солиб йиғлайверди. «Суд ишига халақит беряпти», деб уни қарийб судраб олиб чиқишди. Унинг фарёди ташқарида ҳам тинмади.

У аввалига қайнонасининг қарғишларига тушунмади. Хотинининг ўлганини кейинроқ билди. Билди-ю, қўрқиб кетди. «Агар бу ўлимни ҳам елкамга юклашса, раҳм қилишса ўн беш йил беришади, бўлмаса отишлари тайин», деб ўйлаб юраги орқасига тортди. Ҳар тугур «тракторни маст ҳолда ҳайдагани, «Жигули»га урилгани, ҳайдовчининг жароҳат олгани...» қамалиш учун кифоя қилди. Қўлига кишан уриб, суд хонасидан олиб кетишди. Ўша онларни кейинчалик эсласа «Бахтимдан ўргилай», деб қўядиган бўлди. Хотини ўша куни эмас, икки-уч кун аввалроқ ўлганида отувдан қутулиб қололмаслиги тайин эди.

Судга нима, «урганинга жигари ёрилиб кетган», деб қотиллик жандасини бўйнига илади. Қайнонасиникига бориб жанжал қилгани, хотинини қувиб юриб урганини билишгач, «қасддан ўлдирган», деб ҳукм чиқариб юбораверишади.

Қасддан... Хотинини ўлдириш хаёлига келганмиди ўша дамда? Қайнонасиникига нима учун борган, хотинини нима учун урган — ўзи ҳам билмайди. Эсида қолгани: шийпонда меҳмон кутадиган бўлишди. Раиснинг муовини келиб, унга «Тракторингни тутатма. Бугун нозик меҳмон келадиғон, би-ир пазандалигингни кўрсат», деб кетди. Раиснинг меҳмон кутадиган боғи, ўзининг ошпази бўлса ҳам меҳмоннинг бу ерда кутилиши улар учун тушунарсиз ҳол эди. Унинг пазандалигига кўпчилик қойил қоларди. Ўзи ҳам қозон атрофида яйраб кетарди.

Хуллас, меҳмон келди. Овқат ейишининг тайини йўқ, озғингина одам экан, Жуссаси нозикмиди ёки амали нозикмиди, билишолмади. Билишга қизиқишмади ҳам. Меҳмон кетгач, зиёфатни ўзлари давом эттиришди. Бир томондан куннинг иссиғи, яна бир томондан халқумларини қиздириб ўтган шайтон суви таъсир қилиб, шомга қолмай юмалаб қолишди.

У шом салқинида бир оз ўзига келиб, кўзини очди. Шисаларда, пиёлаларда қолган-қутганини тўплаб, нафсини ором олдиртиргач, бир амаллаб тракторига чиқиб олди. Уйга боргани эсида. Онаси нимадир деди. Нима деганини кейин ҳеч эслай олмади. Сўнг қайнонасиникига борди... Қайтишда бир машина рўпарасидан чиқди. Кейин билса, унинг ўзи трактори билан машина рўпарасидан чиққан экан.

«Шунга ёш умрини жувонмарг қилиб қамаш шартмиди?..»

Унинг хулосаси шу эди.

Кўп нарсалар эсидан чиқиб кетди. Лекин қайнонасининг фарёдини унута олмади. Қамокда юрганида ҳам, кейин ҳам вақти-вақти билан қулоғи остида жаранглайверди. Ҳар жаранглаганда бир чўчиб тушади. «...Сени Худо урсин!..» Ибодатсиз бўлса ҳам қўрқарди бу қарғишдан. «Худо қанақасига урар экан?» — деб кўп ўйларди.

Тошболта Худонинг қанақасига уришини мана энди билгандай бўлди.

Бу ожиз банда, бу нодон банда, бу шайтон измидаги банда фоний дунёдаги ҳар бир ҳаракати, ҳар бир айтган гапи учун ажр мавжуд эканини, ҳатто қизининг ўлими ҳам ўзига яраша мукофот эканини англаб етмаган эди.

У «норасмий куёви», бир вақтлардаги ўзининг таъбири билан айтганда «валинеъмати» бўлмиш Турсуналининг кўлига кишан урилганида кўп ҳам қайғурмади. Топар-тутари яхши, обрў-еътибори ҳам баланд чин куёвга ёлчиганидан сўнг Турсунали кўзига шумқадам бўлиб кўринаётган эди. Шилқимлиги бир кунмас бир кун қизининг оиласини бузиши мумкинлигини ўйлай бошлаган, аввалги фикрларидан қайтган, бой амалдорга ўйнаш бўлишнинг қисқа умрли бахт эканига тушуниб қолган эди. «Ерта-индин урилиб кетиш эҳтимолидаги амалдорга ўйнаш бўлишдан, тагида вертолёти бор олимга хотин бўлиш минг карра афзал», деган тўхтама келганида унинг мушкулотини Худонинг ўзи енгиллатиб берди — ўйнашни йўлдан олиб ташлади. Унга қадар «норасмий куёви»нинг марҳамати билан Сибирия шаҳарларига мева-чева олиб бориб сотишни касб қилаётган эди. Бу иш билан шу пайтгача шуғулланиб келган одамлари Турсуналининг назарида фирромлик йўлига ўтишган, унча-бунча пулни ўмариб қоладиган бўлишган эди. Гулдай қизининг номусини ҳадя этишдан қайтмаган Тошболтанинг садоқатига ишониб, Магаданга олиб бориладиган бир вагон помидорни унга топширди. Тошболта пулга кўшиб, бу ерларда топилиши қийин бўлган тилла-жавҳар буюмларни олиб келиб бергач, мўлжални бехато олганидан ўзича қувонди. «Мен буни бир лақма ошпаз деб юрсам, балонинг ўқи экан-ку!» деб ишонч дарвозаларини кенгроқ очди.

Тошболтага айнан шу — ишонч дарвозасидан ўтиб, ичкарироқ кириб, яхшироқ ўрнашиб олиш керак эди. Аслида у юлдузни бенарвон урадиган тоифадан эмасди. Турсунали гумон қилганидек, озгина лақмалиги ҳам бор эди. Аммо каттароқ даромаднинг ҳиди димоққа урилса ҳийла бош кўтариб, лақмаликни қувар экан. Вагон Магаданга етиб боргунича шерикларининг суҳбатларига зеҳн солиб, пулни пулга уриштириб тилла «ясаш»ни ўрганди. Магадандаги миждозлар эса «директорга яқин одам»ни ўзларига оғдириб олиш учун бу касбнинг сир-саноатларини ўргатдилар. Пулнинг бир қисмига жавҳар кўзли тилла узук олиб бориш ҳам ана ўшаларнинг маслаҳати билан бўлган эди. Биринчи сафардаёқ киши билмас тарзда пулдан ўмариб қолди. Турсунали унинг «садоқати»дан, «виждонан ишлаши»дан мамнун бўлган ҳолда фойдадан тузукроқ улуш ажратди. Чўнтак пулга тўлгач, юриш-туриш ҳам бўлакча бўлди. «Кўрмаганнинг кўргани қурсин», деганлари шу-да!

Турсунали қамалди-ю, «норасмий қайнота» икки жумбоқ қафасида қолди. Биринчи жумбоқ — тилла безакларга оид эди. У Сибирия томонлардан ҳар сафар тилла-жавҳар безак олиб келарди. Турсунали қамалиб, уйи тинтув қилинганда «бойлик чиқмаган» эмиш. «Бойлик топишни билган яширишни ҳам билгандир, аммо қаерга яширган?» Тошболтанинг тинчини олган жумбоқнинг асосийси шу эди. Қизидан бир неча марта сўради, Нафиса «билмайман», деб елка қисиб тураверди. Иккинчи жумбоқ Сибирга қатнашнинг тўхташи ёки тўхтамаслигига боғлиқ эди. Унинг бахтига янги директор бегоналардан бўлмади. Ўзининг кўлидан таом еб

юрган, Турсуналининг маишатиға шерик бош муҳандис йигит директорнинг курсисига ўтирди. Бир ой мобайнида боғдаги меҳмонхонаға қадам босмади. Келган меҳмонларни ҳам идорадан нари кузатаверди. Янги «ҳалол» раҳбарнинг ибратли ишлари ҳақида гап-сўзлар бошлангач, устозининг йўлига пинҳона тарзда ўта қолди. Мева-чевалар пишиши арафасида Тошболтани чақириб, Сибирия сафари ҳақида суриштириб, ишни аввалгидай давом эттириши лозимлигини айтди. Сўнг:

— Нафисахон соғ-саломатмилар? Бу томонларға бир келаман ҳам демайдилар-а? Келсалар беҳабар қолмайлик, — деб қўйди.

Бу билан устозининг меросхўри сифатида ўйнашға ҳам эга чиқажагини шипшитган бўлди.

«Оббо хунаса-ей, сенинг ҳам дардинг борми?! — деб ўйлади Тошболта ғашланиб. «Е, бола, менинг қизим фоҳиша эмас, эри бор, уй-жойи бор!» — деб силтамоқчи бўлди-ю, ўзини тийди. «Гапираверади-да, кўз тиккани билан қизим келиб тўшагига ётиб оларми-ди», — деб ўзини овутди.

Ел оғзида «От босган жойни той босади», деган нақл юради. Шунга кўра Турсунали от бўлса, шогирди той мисол эди. Қўполроқ тарзда тавсиф берилса, Турсунали тупиргану у ялаган эди. Устози қамалганида унинг ҳам пайтавасига қурт тушди. Ҳарҳолда устози ошни ўзи ошалагани билан унга ялатиб турарди. Янги директор Яратганға эмас, раҳбарларига шукр қилади: ҳар тугул ошалаганларни олишди-ю, ялаганларға мар-ҳамат дарвозаларини очишди. Улар англашмадики, ялоқхўрларнинг нафси ошалаганлардан ҳам бузукроқ бўлади. Ошалаган қорни тўйғунича ейди. Ялоқхўр эса кўзи тўйғунича. Кўзнинг ҳеч қачон тўймаслиги эса барчаға аён. Хусусан, катталарнинг хизматини қилиб юриб феъл-атворларини билиб олган Тошболтаға ҳам маълум бу. Шу сабабли қизи тилға олинганда унинг кўзларини ўйиб олгиси келган бўлса-да, ўз аравасини ўзи тортиб кетишға қурби етмаслигини билгани учун ўзини тийди. «Ялоқхўр» деб янги директордан нафратлангани билан тиржайиб, унга қуллуқ қилиб туришға мажбур эди.

Янги директор ҳам Тошболтани суймас эди. «Белида белбоғи бўлса гулдай қизини хўжайинға ўйнаш қилиб қўярмиди», деб ғижиниб юрарди. Бу ғижиниш покизалик аломати эмас, балки рашк оловининг меваси эди. Турсуналининг қилмиши ҳаромнинг ўзи бўлгани каби бунинг ғашлиги ҳалоллик эмас эди. Баъзан бу гўзалнинг бир кечалик оғуши учун дунёсини беришға рози бўлиб кетарди. Омадини қарангки, дунёсини бермаса ҳам жонон нақд бўлиб қолди. «Бу Ошболта деганлари ҳозирча хизматимни қилиб юраверсин. Вақти келганда бир тепсам энасиникиға кириб кетади» — янги директорнинг мўлжали шу эди.

Бир-бирларини ёмон кўрганлари билан уларни нафс деб номланган кўринмас занжир маҳкам боғлаган эди. Нафснинг миқдорини ўлчайдиган тарози бўлганда ҳам қайси бириники бузукроқ эканини аниқлаб бера олмас эди. Нафсға банди бандалар шу ҳолатларида бир-бирлари билан мураса қила оладилар. Покиза ҳаётни афзал билувчилар эса арзимаган масалалар бўйича гап талашиб, оқибатда иттифоқ қила олмайдилар ва оқибатда нафсға банди бандалар етказган зулмдан азоб чекиб нолий бошлайдилар.

Тошболта ҳам, янги директор ҳам қиморбознинг «гардкам!» дейиши каби таваккал қилган эдилар. Даст-лабки иттифоқ икковлари учун ҳам манфаатли эди. Айни чоқда иккови ҳам ажралиш онларига тайёргарлик кўрардилар. Янги директор Тошболтанинг аввалги каби садоқат билан ишлашиға ишонмагани сабабли унинг ўрниға «ўз одами»ни тайёрларди. Тошболта ҳам янги хўжайин эскиси каби марҳаматли бўла олмаслигини англаб мустақил иш юритишни, ҳатто бошқа ерга кўчиб кетишни кўзларди. Шу боришида Сибирияда орттирган ошналари билан маслаҳат қилиб айрим ишларни пишитди. Янги директорға топширадиган пулдан кўпроқ уриб қолиб, ноёб моллар харид қилди. Сафардан кўнгли тўлиб, яхши ниятлар билан келиб қизи яшайдиган уй эшигини очди-ю...

Яратган тайёрлаб қўйган мукофотлардан бири — шу эди...

Кўзларига ишонмади. Худди туш кўраётгандай бўлди. Эшикни очиши билан димоғига сассиқ ҳид урилганида «Ери билан кетган бўлса, овқат-повқати ҳидланибди», деб ўйлади.

Кейин... аввал нотаниш эркакнинг жасадини кўриб бир сесканди. Сўнг қизининг аҳволини кўриб танасидан жон чиқиб кетгандай бўлди. «Қизим! Нафис!» — деб бақирмоқчи эди, овози пичирлаб чиқди. Кўз олди қоронғилашиб, ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Ана шу қоронғулик қаъридан қайнонасининг ҳайқириғи отилиб чиқди: «Сени Худоурсин!!».

Милитсияга хабар қилгач, юкларни ичкари олиб кирди-да, жомадон устига ҳолсизланиб ўтирди. Бошини чангаллаб, тебрланди. Йиғлаши керак эди — йиғлай олмади. Йиғи ҳам Оллоҳнинг неъматни экан, раҳм қилганига берар экан бу неъматни. Яратган Тошболтага бу онда йиғисиз руҳ азобини раво кўрди.

Поездда келаётганида юраги ғаш эди. Ғашликни ёйиш учун шериклари узатган ароқни қайтармай ичаверди. Икки тун кетма-кет биринчи хотинини тушида кўрди. Хотини озиб кетган, эти устихонига ёпишган ҳолда эмиш. Ҳолсиз эмиш, хаста эмиш. «Мени қарайдиганим йўқ, меҳрибоним йўқ», деб йиғлар эмиш. Кўзларидан оққан ёш муз доналарига айланиб қолармиш. Тошболта «Сени бу ердан олиб кетаман», деб опичиб олганмиш. Хотини эса йиғлаб, ялиниб «йўқ, олиб кетманг, ўзингиз келинг», дер эмиш.

Тошболта эрталаб уйғониб, бу тушидан ажабланди. У туш йўйишни билмас эди. Ҳарҳолда бу туш яхшиликка ишора эмаслигига ақли етди. Кейинги уйқусида хотинини яна кўрди. Хотини жулдур кийимда эмиш. Кейин қайнонаси пайдо бўлди. У қарғади, қарғайверди, хотини эса кулди, кулаверди...

Жомадон устида бошини чангаллаганича тебраниб ўтирган Тошболта шуларни эслади.

Кейин... одамлар келишди.

Кейин... терговчи сўроқ қилди...

Буларнинг ҳаммаси туш каби эди. Гўё ҳозир уйғонадигандай, даҳшатли туш барҳам топадигандай эди.

Текширувчилар текширадиганларини текшириб бўлишгач (Сибириядан келтирган моллари ҳам эътибордан четда қолмади — хатга туширилди), «уйни беркитиб, муҳрлаймиз», дейишди. Қалби муҳрланган банда уйни муҳрламоқчи бўлганларга нима ҳам дея оларди? Бошини ҳам қилиб уйдан чиқди. Қизининг номуси сотилганда эгилиши лозим бўлган бош ажал тиғи қўзғолгач, биратўла эгилди.

Тошболта уйига анчагина мол-дунё кўтариб келишни режа қилган эди. Бу сафар адоқсиз алам-ғам дунёсини елкасига ортмоқлаб кириб келди. Эрини ғамнок аҳволда кўрган Адолат аввалига ажабланиб қараб турди. Кейин уч-тўрт қадам қўйиб пешвоз чиқди-да. «Саломайкум», деб савол муҳрланган назарини эридан узмай қараб турди. Савол сўралмаган бўлса ҳам Тошболта бу қарашда «Ҳа, нима бўлди, юкларингиз қани?» деган маънони уқиб фикрини-да, ичида «Ҳе, саломинг бошингни есин!» — деб қўйди.

...Тошболта қамоқдан чиқиб қишлоғида узоқ яшай олмаган эди. Худди биров атайин уюштираётгандай қайнотасига, қайноғаси, қайниларига дуч келаверди. Улар, айниқса қайнонаси, тилда гапирмасалар ҳам кўз қарашлари билан қарғардилар. Тракторчиликка бирга ўқиган ошнаси чўлдаги янги совхозда бригада бошлиғи экан, онасининг зиёратига келганда Тошболтани учратиб, ишга таклиф қилди. Тасодифни қарангки, ўша йили Адолат ҳам «қалб даъвати» ва комсомол йўлланмаси билан «чўл қувгани» келган экан. Унинг шаҳардаги қилиқларидан беҳабар Тошболта жилмайиб қўйишларига хуштор бўлиб, «ўқитувчи халқи яхши бўлади», деган фикрда одам қўйди. Адолат «қамалиб чиққан тракторчига тегаманми», деб нозланиб ўтирмади. Зеро, бу ерга келишдан мақсади чўл қувиш эмас, бирон лақмани топиб эр қилиб олиш эди. Унга номи учун эр бўлса бас эди. Шунга биноан унинг мақсади шоирларнинг тили билан айтилувчи «чўлқуварлик» эмас, балки «ерқуварлик» эди. Тошболта уйлангач, «хотинимнинг исми ўзига мос экан», деб қизини олиб келди. Дастлаб турмушидан рози эди. Адолат кўп жиҳатлари билан биринчи хотинидан аълороқ туюлди. Кейин-кейин асал ойлари тугаб, заҳар кунлари бошлангач, «Агар Адолат дегани шу бўлса, адолатига минг лаънат!» деб пешонасига шапати урди. «Қўшнинг ёмон бўлса, кўчиб қутулсан, хотининг ёмон бўлса қўйиб

қутулсан», дейишади. Тошболта бу мақолни биринчи ким тўқиганини билмайди. Билганида эди, ўша айтган одам ҳаёт бўлганида эди, унга тик боқиб: «Бекор айтибсан! — дерди. — Гапимга ишонмасанг, ана, Адолат деган шайтоннинг урғочисига уйланиб кўр-чи, қўйиб қутула олармикансан!»

*Ёмон хотун шаётун қамчисидур,
Қўлунг боғлагувчи арғамчисидур.
Ушал хотунки номахрам назардур,
Агар у шамсу қамардур мочахардур.
Агар чандики бузрукзодадур ул,
Яқин бил, тўрт оёқлик модадир ул...²⁰*

Айни чилла пайтида бригадаларига бир мухбир келиб, қамиш чайлада ошхўрлик қилиб, «юзта-юзта отиб» ўтиришганда ёмон хотиндан гап чиқди-ю, меҳмон шу сатрларни ўқиб берди. Айрим сўзларига яхши тушунмаса ҳам шеър Тошболтага маъқул келиб, уч марта қайта ўқиттирди. Мухбир йигит «хотин ойдек бўлса ҳам, қуёшдек бўлса ҳам, агар у ёмон бўлса урғочи эшакнинг ўзидур», деб изоҳ бергач, тўлқинланиб, кўзлари ёшланиб «акам бўласиз!» деб чўлпиллатиб ўпиб кетди. Сўнг сатрларни бир парча қоғозга ёздириб ҳам олди. Кайфи тарқагач, шеърни ҳам, сатрлар ёзилган қоғозни ҳам унутди. Кўйлаги ювиладиган бўлганда Адолатнинг қўлига тушиб, у лабини бурди. Шеърни ўша мухбир ёзган деб ўйлаб, эрига дашном берди-да: «ўшанингиз бекорларнинг бештасини айтибди, шайтон урғочи бўлмайди, эркак бўлади, шеър ҳам «ёмон хотун эмас, ёмон эркак дейилган», деб донолик қилди. Унинг ишонч билан айтган гапларини тинглаган киши «шайтонни шу туққанга ўхшайди, шайтоннинг эркаклигини аниқ билипти-ку» дейиши мумкин.

Ер-хотин орасида биринчи жанжал чиққанида Адолатнинг ўзи унга «овора бўлманг, мени қўя олмайсиз. Мендан фақат ўлибгина қутуласиз», деб дангал айтган эди. Тошболта нима қилсин, тақдирга тан бериб яшайверди. Фақат ичиб олган кезлари дўстига ҳасрат қилиб «е, ошнам, сен менинг дардимни билмайсан, пешонамнинг шўрини ўлчаш учун трактор тортадиган тарозининг ҳам кучи етмайди», деб нолирди. Адолат эса меҳрибонлик қилиб унга яна учта қиз туғиб берди. Қизлари туғилгунича бир нави эди. Ана ундан кейин Нафисанинг ҳам қора кунлари бошланди. Ўгай она қандай бўлмоғини билмоқ истаганлар Нафисадан сўрасалар эди, у айтиб берарди. Ўгай оналарнинг зулми ҳақида ҳикоялар кўп. Адолат улардан ўтса ўтардики, кам эмас эди. Нафисани Турсуналига рўпара қилиш фикри дастлаб айнан шу хотиндан чиққани инобатга олинса, макр бобида тенгсиз эканини англамоқ мумкин.

... Тошболта ўликхонага олиб кетилган қизининг мурдасини қачон олиши мумкинлигини сўрашни ҳам унутиб, қишлоғи сари йўл олганида Адолатнинг ўша фикрини эслади. Эслади-ю, бўғилди. Шунда ҳам «Аҳмоқ хотиннинг гапига кирган — мен аҳмоқ!» демади. Унинг ақлсиз ақлига бундай гапнинг келиши мумкин ҳам эмасди. Бунинг ўрнига «Нафисани директорга қўшингу кейин Турсуналини соғин сигирдай соғиб юраверинг», деган тилларини узиб олгиси келди. Қандай қилиб қўшишни ўргатган бу хотинни ўша пайт-да ўлдирмаганига ачинди. «Ўлдирганимда мени ҳам отишарди, бу азобларга дуч бўлмас эдим...».

Тошболта қизининг шу йўл билан бахтли бўлишига ишонган эди. Дастлаб бахт қуёши чарақлаган ҳам эди. Бу нурдан унинг хонадони баҳраманд эди. Уйларига гиламлар... рангли телевизорлар кирган эди. Сибирияга қатнай бошлагач, у эртақдаги балиқчи чолга, Адолат эса кампирга айланди-қолди: тешик тоғорага қаноат қилмади, саройга ҳам... Уйлари директорниқидан кам эмасди... Навбат «Жигули»га етганда...

Бахт қуёши бирдан сўнди. Бахт қуёши деб ўйлаб юрганлари алдамчи кўриниш экан. Бу қуёш деб ўйлаганлари нур эмас, қон сачратаётган экан.

²⁰ Hazrat So'fiy Oллоhyordan.

Тошболтанинг назарида буларнинг барчасига Адолат айбдор эди. Уйига кела келгунича бу фикр қатъий қарор қувватини олди. Шу боис ҳам саломга алик олмай «саломинг бошингни есин», деб қўйган эди.

Тошболта айвонга тўшалган кўрпачага омонат ўтирди. У аслида уйга кирмай қишлоқдаги ошналариникига бориб, бошига тушган кулфатдан огоҳ қилмоқчи, «қаерга кўмганимиз маъқул, шу ергами ё қишлоққами? Тоғаларига хабар берайинми ё йўқми?» деб маслаҳатлашмоқчи эди. Кейин фикрини ўзгартириб, хотинга хабар бериб қўяй, деб йўлни уйга бурганди. Кўрпачага ўтиргач, бир хўплам чой умидида хотинига қаради. Хотин эса унинг рўпарасига ўтириб олди. Тошболта чой сўрашни ҳам, кулфат хабарини айтишни ҳам билмай гаранг, Адолат эса эрининг аҳволига тушунмай ҳайрон эди. Хотин кишининг сабр косаси эркакникига нисбатан саёзроқ бўлади. Шу боис ҳам биринчи бўлиб Адолат тилга кирди.

— Ҳа, мунча, мен еб сиз қуруқ қолгандай тумтайяпсиз? Нима бўлди, ёрила қолинг!

Тошболта учун бу гаплар янгилик эмасди. Авваллари эшитганида «е, ўчир!» — деб қўя қоларди. Ҳозиргиси гўё ўқ бўлди-ю, азоб исқанжасидаги юрагига қадалди.

— Унингни ўчир, қанжиқ! — деб бақариб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

Кучли, айна дамда аламли ҳайқириқ билан отилиб чиққан бу ҳақорат Адолатнинг ҳушини олди. Унча-бунчага гап бермайдиган, бўйин эгмайдиган бу хотин чиндан ҳам «унини ўчиргани» маъқулроқ эканини анг-лаб, чаққон ўрнидан турди-да, ошхонага қараб юрди. Бир оздан сўнг чойнак-пиёлани кўтариб келиб, эрига чой куйиб узатди:

— Дадаси ичинг, ҳовурингиз босилади.

Илиқ лафз билан айтилган бу гап ҳам Тошболтага малол келди.

— Ҳовурим босилсинми? Ҳовурим босилишини истаб қолдингми?! Ҳе, энангди... Ҳе, сени менга рўпара қилганди... — деб туриб туйқусдан пиёлани отди. Адолат чаққонлик қилиб бошини эгиб қолмаганида пиёла нақ пешонасига тегарди. Эрининг феълини яхши билган Адолат ғазаб ўтининг аланга олишига йўл қўймаслик мақсадида чаққон ўрнидан турди. Бундай ҳолатда кўп аёллар қочишга, беркинишга ҳаракат қилишади. Адолат эса ўзини танк остига ташлайдиган жасур аскар каби эрига яқин келиб, елкасидан кучиб олди.

— Вой, дадаси сизга нима бўлди? Сизни қайси уйинг куйгур хафа қилди? — деб овута бошлади.

Адолатнинг макри амал қилиб Тошболта пича ҳовуридан тушди. Бўғзига йиғи келиб, кўзлари пирпиради.

— Айтинг, айта қолинг, енгил тортасиз, нима бўлди?

— Нафис... Нафисни ўлдириб кетишибди... — Шундай деб йиғлаши лозим эди, аммо бўғзига қадар келган йиғи зоҳирга чиқа олмади.

— Ўлдирибди? Қайси уйинг куйгур ўлдирибди? Нима қасди бор экан?

Тошболта «билмайман», деб бош чайқади.

Адолат бир зум жим қолди. Кейин паст овозда:

— Бир кунмас бир кун шундай бўлишини билардим, — деди.

— Нимани билардинг? — деди Тошболта сергак тортиб.

— Жаҳлингиз чиқмасину, ғар бўл, ўғри бўл, инсоф билан бўл, дейишади.

— Нима?! — Хотинининг бу гапини эшитиб, Тошболтанинг кўзлари косасидан чиқар даражада олай-ди: — Нима дединг, қанжиқ?! Ҳали менинг қизим сенга ғар бўлдими?!

Тошболта шундай деб хотинини тирсаги билан туртиб юборди. Адолат кутилмаган зарбдан йиқилди. Астойдил дўппослашга ҳезланиб ўрнидан тураётган эрининг вазоҳатини кўриб, кураш қуролини ўзгартириши лозимлигини англади. Ҳарбийларда «енг маъқул мудофаа усули — ҳужумдир», деган ҳақиқат бор. Адолат ҳарбий эмас, бу қондани билмайди. Аммо халқда мавжуд «қўрққан олдин мушт кўтарар», деган мақолдан хабардор бўлгани сабабли эридан аввалроқ ўрнидан туриб, унга чекчайди:

— Ҳа, ғар бўлмай гўрмиди? Ғарлигини билмасмидинг?!

Аввалги жанжалларда Адолат бақириб, сенсирай бошлаганида Тошболта «Сен ит билан тенг келаманми», — деб чекиниб қўя қоларди. Адолат бу сафар ҳам шундай бўлишига умид қилиб янглишди: бу шунчаки «ер-хотиннинг уруши — дока рўмолнинг қуриши» эмас, ўртада фожиали ўлим топган фарзанднинг руҳи бор эди. Тошболта унинг сенсирашига ҳам, бақиршига ҳам парво қилмай Адолатни уриб қолди. Адолат «Вой-дод!» деганича ҳовлига қочди. Тошболта уни қувламоқчи бўлганида оёғи зинада тойиб кет-ди-ю, ёнбошига гурсиллаб йиқилди. Чаккаси айвон устунига урилди.

Адолат бу ҳолатни кўриб, аввалига «Ажаб бўлсин, баттаргина бўл-а!» — деб ўйлади. Сўнг эрининг қимирламай қолганини кўриб «вой ўлайин, вой дадаси!» — деб югурганича яқинлашди. Тошболта ҳадеганда хушига келавермагач «Вой-дод, эрим ўлиб қолди! Вой-дод, шунқоримдан айрилиб қолдим!» деб фарёд кўтарди. Унинг овозини эшитган қўшнилари чиқиб, Тошболтани кўтариб айвонга ётқизишди, врач чақирди. Врач «Шу ерда қимирламай ётсинлар, қимирлатсанглар узилишлари мумкин», деди.

— Тузалиб кетадиларми, ахир? — деб сўради Адолат.

— Умид қилаверинг.

Адолат бу жавобни эшитиб «Дўхтур бўлмай ўла-а, тузатиш қўлингдан келмаса, нимага умид қиламан», — деб минғирлади.

Ертасига Тошболтанинг хасталигидан хабар топган ошналари келишди. Енгил хуррак отиб, ҳаракатсиз ётган дўстларига ачиниб қараб ўтиришди. «Йўлда уриниб қолгандир?» — деб хулоса чиқаришди. Шунда Адолат:

— Йўл ҳам бир гўр, қизларини ўлдириб кетишибди. Шундан куйиб кетдилар, — деди.

Ошналар бу кутилмаган фожеа хабаридан ажабланиб: «Қачон? Қаерда?» деб сўрашди. Адолат «айтишга ҳам улгурмай шунақа бўлиб қолдилар», — деб безрайиб ўтираверди. «Дафн этишибдими?» деган савол ҳам жавобсиз қолди. Шунда улар «Дафн этадағон бўлса ўша ердан телпон қилиб хабар берарди, уч кун ўтирарди», деган тўхтамга келишди.

Бир оз жимликдан сўнг ошналардан бири:

— Унда бориб майитни олиб келиш керак, дафн этиш керак, — деган таклифни айтди.

Айвоннинг бир четида ўтирган Адолатга бу таклиф маъқул келмади.

— Кўмадиган эри бор-ку? — деб танбеҳ берди.

Ошналар бу хотин олдида маслаҳатлашиш ортиқчалигини билиб, ўринларидан туришди. Бу хонадондан чиқиб тўғри самоворхонага бордилар-да, маслаҳатларини давом эттирдилар. Орадан бир соат ўтмай уч киши шаҳарга йўл олди. Бир киши Тошболтанинг қишлоғига, Нафисанинг тоғаларига хабар бериш учун жўнади.

Майитни олиб кетамиз, деб келган уч киши кун бўйи овораи-сарсон бўлдилар. Маслаҳатни хом-хатала пишириб йўлга чиқаверганларидан афсусландилар. Марҳуманинг уйини билишмаса, насабини билишмаса, эрининг кимлигини билишмаса бу катта шаҳарда улар сарсон бўлмай яна ким бўлсин? Улар йўлга чиқишганда «ўликхонага борамизу» оғайнимиз Тошболта касал бўлиб қолди, қизининг жасадини беринглар», деймизу жасадни мошинга юклаб шомгача етиб келамиз, бомдодга чиқарамиз», деб мўлжал қилишган эди. Автобусдан тушишгач, бир таксини кира қилишиб, «бизларни ўликхонага бошлаб боринг, ука», дейишди.

— Қайси бирига? — деди таксичи.

— Ие, ўликхона кўпми бағда? — деб ажабланишди ошналар.

— Катта касалхоналарнинг ҳар бирида бор-да, — деди таксичи.

— Унда энг каттасига бошланг, — дейишди ошналар.

Касалхонада «қачон ўлган, фамилияси нима?» деган саволга елка қисиш билан жавоб беришди. Иккинчи жойга боришганида ҳам шу саволга дуч келишиб «егасиз мурдалар бўлса, кўрсатинг», дейишди. Кўришди ҳам. Учинчи ерга боришганида «қачонлигини билмаймиз-у, аммо бир-икки кун ичида ўлдириб кетишган шекилли», — дейишди. Ана шунда масала сал

ойдинлашиб «касалхоналардан ахтарманглар, ўлдирилгани аниқ бўлса бошқа ерга боринглар», деб қаерга бориш лозимлигини тушунтиришди. У ерда ҳам «фамилияси?» деган саволни эшитиб хуноб бўлишди.

— Ҳой, ука, тушуняпсизми, жувонни ўлдириб кетишган, — дейишди.

— Акахонлар, йилда битта жувонни ўлдириб кетишган бўлса, гапларингга тушунардим. Ўнтами-ўн бештами эгасиз ўлик ётибди...

Ошналардан бири таранг қилаётган йигитнинг чўнтагига пул қистиргач, ичкари кириб Нафисани таниди.

— Шу жувон, ўраб беринг, ука, олиб кетайлик, — деди.

— Сизлар кими бўласиз, рухсат олдиларингиз-ми? — деган саволга жавоб бўлмагач, пул ҳам ёрдам бермади. Учовлари шомга яқин изларига қайтишди. Эртасига етиб келган Нафисанинг тоғаси билан яна шаҳарга тушиб, майитни олдилар. Нафисанинг тоғаси жаноза қишлоғида бўлажани айтгач, ноилож унга эргашдилар.

Дафн маросимида куйиб йиғлагувчи бўлмади.

Фақат ачиндилар:

«Ёш кетди, бечора...»

Отага фарзандининг қабрига бир сиқим тупроқ ташлаш насиб этмади. Худо ҳаттоки шуни ҳам кўп кўрди унга...

Омонулло бу гаплардан беҳабар бўлгани учун ма-йитнинг кечикиб олиб кетилишидан ажабланган эди. Ўликхонадагилар билан гаплашиб дастлаб уч нотаниш одамнинг, сўнг эртасига марҳуманинг тоғаси келганини билгач, Тошболтанинг қишлоғига бориш эҳтиёжи туғилди. Унинг назарида бу ҳолатда ҳам қандайдир сир яширин эди.

Омонуллони депара ички ишлар бўлимининг вакили Тошболта яшайдиган қишлоққа бошлади. Вакил ҳеч бир лутфсиз, манзиратсиз эшикни очиб, ҳовлига кириб борди. Омонулло эса унга эргашди. Тошболта айвонда, бир неча кун аввал қўшнилар ётқизиб қўйган жойдан жилдирилмаган эди. Беморнинг бош томонида ўтирган оқ дўппили қария қуръондан оятлар ўқиб вақти-вақти билан дам солиб қўярди. Кир чаяётган Адолат ҳовлига бостириб кирган нотаниш эркакларни кўриб, қўлларини пешбандига артганича ўрнидан турди-да, уларга рўбарў бўлди.

— Биз милитсияданмиз, — деди вакил, сўнг эътиборсизлик билан қўшиб қўйди: — сиз ишингизни қилаверинг. Домла ўқиб бўлгунича кута турамыз.

— Ўқимай ўла қолсин, бу домла, бир фойдаси бўлса экан, — деди Адолат минғирлаб.

Бу гаплар минғирлаб айтилган бўлса-да, Омонулло эшитиб ажабланди. «Бу хотиннинг эси жойидами ўзи?» деб ўйлаб, айвонга яқинлашди. Оқ дўппили қария унга бир қараб олди-ю, ўқишини, дам солишини давом эттирди. Тошболтанинг очиқ кўзлари шифтга қадалган, фақат дам солинган пайтда беҳаловат тарзда, ниманидир излагандай аланг-жаланг бўлиб кетарди. Қария фақат ўзи эшитадиган тарзда пичирлаб дуо ўқиди-да, беморнинг елкалари, бошини уқалагач ўрнидан турди. Омонулло билан ҳилмлик ила сўрашди. Шунда Омонулло қария юзида ажиб покизалик, ажиб нурни ил-ғади.

Адолат айвонга яқинлашиб, шолчанинг бир четини кўтарди-да, пул олиб «манг, ота», деб узатди.

— Ҳожати йўқ, синглим, — деди оқ дўппили қария.— Мен Оллоҳнинг розилиги учун холис хизмат қилдим. Яратгандан шифо тиланг, аммо сергак турунг. Умид — ёлғиз Оллоҳдан, — қария шундай деб бир-икки қадам босди-да, тўхтаб, орқасига қаради: — Ҳа, дарвоқе, синглим, Худо хайрингизни берсин. Зинҳор ба зинҳор «ўқимай ўла қолсин, бу домла», деманг. Гуноҳлардан ўзингизни асранг. Ажрни бергувчи ёлғиз Оллоҳдир.

Адолат бу танбеҳдан уялиб, қизариб ўтирмади, «шуни ҳам эшитибдимми-я?» деб қўя қолди. Омонулло эса «минғирлаб айтилган бу гап қандай маълум бўлди?» деб ажабланди.

Оқ дўппили қария чиқиб кетгач, Омонулло айвонга кўтарилиб бемор ёнига ўтирди-да, салом берди. Аҳволни кўриб турган бўлса-да, кўнгил учун:

— Саломатлигингиз яхшими энди? — деб сўради.

Тошболта уни кўриб, таниди, кўзлари бежо бўлди.

— Гапиролмайди, тил кетган. Оёқ-қўл ҳам кетган. Тирик ўликнинг ўзгинаси, — деди Адолат.

Бу қўполлик Омонуллога малол келди.

— Кечирасиз опа, сиз бу кишига ким бўласиз? — деди дағалроқ оҳангда.

— Хотиниман, — деди Адолат айвон четига омонат ўтириб. Кейин изоҳ берди: — Иккинчи хотиниман. Ўзингиз кимсиз?

— Мен шаҳар милитсиясиданман. Нафиса Болтаеванинг иши билан шуғулланяпман, — Омонулло шудай деб гувоҳномасини узатди. Адолат гувоҳномани олиб, қизиқиш билан тикилди.

— Ўзи нима бўлган? Қиз ўлгурни нимага ўлдиришибди? — деди у гувоҳномани эгасига узатар экан.

— Эрингиз айтмадиларми?

— Айтолмади. Шу зинадан йиқилди-ю, шунақа адо бўлди. Ўлиб ўлмайди, жонланиб жонланмайди. Бошимга битган бир бало бўлди. Тракторчилигида яғирларини ювавериб қўлим қаварган эди, энди исқиртларини ювиш ҳам пешонамга ёзилган экан. Пешонам шўр бўлмаса шунга тегармидим. Шу савилга тегиб мен бир рўшнолик кўрмадим. Ётишини қаранг. Бу ёқда учта қизи етилиб турибди. Ҳали биттасининг ҳам орзу-ҳавасини кўрганим йўқ. Айтинг, айтинг, ўлиб қолмасин, ўлса бутун йиққан-терганларим соврулади. Ҳали ҳам дорилари ҳамённи ўпириб кетяпти. Арзонроқ дорилар бўлса ҳам гўрга эди. Дўхтур ўлгур нуқул қимматини танлаб ёзиб берибди.

Омонулло хотинларнинг турли тоифасини кўрган, аммо бунақасини энди учратиши эди. «Қани, гапираверсинчи», — деб бир оз қўйиб берди. Лекин узоқ тоқат қила олмади. Адолат «шу айтаётганларим буларга керакми?» — деб фикр қилмай, тилига келганини қайтармай гапираверарди. Телба деса телбага ўхшамасди, соғ деса соғга. Фаши кела бошлаган Омонулло унинг гапини қоқ белида шарт бўлди:

— Эрингиз тракторчимидилар?

— Тракторчи бўлмай гўр бўлармиди? Бошқа ҳунари йўқ.

— Иркутскга нима учун борган эдилар? Трактор олиб келгани эмасми?

— Тракторга бало борми? Озгина мева-чева олиб кетувди.

— Тез-тез бориб турармидилар?

Адолатнинг аҳмоқ ҳам, телба ҳам эмаслиги шу саволдан кейин аниқ билинди. У милитсия ходими бекорга савол бермаслигини англаб, тилини жиловлади. Бир оз ўйлаган бўлиб:

— Бу йил биринчи бориши, — деди.

— Ўтган йилларичи?

— Ўтган йили ҳам бир марта борган.

— Шериклари бормиди?

— Билмайман.

— Болтаеванинг уйида анча мол бор экан. «Шерикларимники» дедилар. Иркутскдан олинган тоза моллар экан.

Адолат эрига ғазабни нигоҳини бир қадаб олди-ю, индамади.

— Бу молларни биз эгаларига қайтаришимиз керак. Эгаси чиқмаса давлат ҳисобига ўтади.

Омонулло мўлжални ниҳоятда аниқ олган эди. Адолат молдан айрилиши мумкинлигини ҳис қилиб бир сесканди-да, Омонуллога ёмон қараш қилди:

— Давлатга ўтади? Нимага ўтаркан? Эгаларига қайтараман, дейсизми, ким экан эгаси?

— Шериклари-да. Эрингизнинг ўзлари менга шундай деганлар.

— Бекор айтибди. Ҳеч қанақа шерик-периги йўқ. Мол ҳаппи ҳалол бизники.

— Иркутска қачон кетиб, қачон келдилар?

— Кетганига анча бўлди, бир ойдан ошди. Келиши... шу, аввалги куни. Келдию шу балога йўлиқа қолди.

— Бизга маълум бўлишича, бир ҳафта олдин келганлар?

Омонулло «отаси ўлдирган бўлиши мумкин», деган гумондан узоқлашган бўлса-да, яна бир қармоқ ташлаб кўрмоқда эди.

— Бир ҳафта олдин келган эканми? Қайси гўрларда юрган экан?

— Бу ерга келмадиларми?

— Келса бир қадам силжитмас эдим.

— Нега?

— Уй-жойга ҳам қараш керакми? Эркак ўлгур қарамаса, ким қарайди? Мен хотин бошим билан югурайми?

— Сиз «иккинчи хотиниман» дедигиз, биринчиси қаерда?

— Гўрда.

Омонулло буни тўғри маънода айтяптими ё пичинг қияптими, фаҳмига етолмай, савол назари билан қаради.

— Ҳа, нимага қарайсиз? Гўрда дедим-ку? Ўлган-да.

— Қачон?

— Билмайман. Қамоқдан чиқиб келганидан кейин текканман мен бу ер ютурга. Аниқ билмайман-у, аммо хотинини уриб ўлдирган экан. Шунақа жиннилиги бор, менга ҳам ташланиб қоларди.

— Уриб ўлдирган? Қамалиш сабаби бошқача-ку?

— Бошқа бўлса бошқадир, мен эшитганимни айтдим.

— Болтаева бу ерга тез-тез келиб турармиди?

— Келарди, лекин тез келармиди йўқми, ҳисобламаганман.

Омонулло портфелидан Санжар Иброҳимовнинг суратини олиб кўрсатди:

— Шу одам билан келганми ҳеч?

Адолат суратга тикилиб туриб, бош чайқади:

— Танимадим. Тўғриси айтмайми, бир-икки марта сариқ-мошак эри билан келган эди. Кейин ўзи келиб-кетиб юрувди. Ўша савил қолгур эр билан бирга юришга уялган-да. У одамни кўргандирсиз? Қандай қилиб кўнгли тортиб эр қилди, ҳайронман. Ундан кўра, эрсиз ўтгани минг марта яхши. Шунақа дейман-у, лекигин бу «шилта»ни ўша тавиядан бошқаси олмас ҳам эди-да.

Адолат шу гапни айтганидан кейин Тошболта ғалати овоз чиқариб ингради. Омонулло овоз чиқиши билан унга қаради. Тошболта киприкларини пирпиратиб, илтижо билан боқарди. Сўнг кўзларида ёш пайдо бўлди. «Хотинининг гапи ёқмай бир нима демоқчи бўляп-ти», — деб ўйлади Омонулло. Кейин тинмай жавраётган хотиннинг гапини бўлиб, сўради:

— «Шилта» дейишга бирор асосингиз борми?

— Вой, асосми? Асос тикилиб ётибди. Бу қиз ўлгурнинг олдинги директорга ўйнаш бўлганини етти ёшдан етмиш ёшгача — ҳамма билади. Энди янги директорнинг тўшагини обод қиятувди.

Бу гапдан кейин ҳам Тошболта ингради.

— Нимага ғингшийсиз? — деди Адолат овозини баландлатиб. — Боққа бориб келганларинг ёлғонми? Фар бўл, ўғри бўл, инсоф билан бўл-да! Бошингда эринг бўлганидан кейин ўтирмайсанми уйингда...

Адолатнинг оғзидан чиққан кейинги гапларни Омонулло бозор йўлида «фолингдан очайинми, молингдан очайинми», деб ўтиргувчи лўли хотинлардан эшитиб, булардан бошқа тузукроқ гап чиқмаслигини билгани учун ҳам аччиқланмаган эди. Аммо эри бу аҳволда ётган аёлдан шу гапни эшитиб ғазаби кўзғади.

- Сиз бирон ерда ишлайсизми? — деб сўради дағаллик билан.
- Ишламай нима, шунга боқиманда бўлиб ўтираманми? Мактабда ишлайман.
- Ким бўлиб, фаррошми?
- Вей, нима деяпсиз? Мен ўқитувчиман. Олий маълумотли ўқитувчиман!
- Ўқитувчи?.. Мактабнинг ҳам, болаларнинг ҳам шўри қуриган экан унда, — Омонулло шундай деб ўрнидан турди.
- Вой, вой, оғзингизга қараб гапиринг, нима деяпсиз?
- Оғзингиздан чиқаётган гапларни қаранг.
- Гапларимга нима бўпти? Вей, сен кимсан ўзинг, менга танбеҳ берадиган? Сен бориб ўзингнинг хотинингга қил дағдағангни, билдингми? Сен йигирма йил шунақа тракторчи билан яша-чи, кўраман аҳволингни!
- Ҳов опа, тилингизни тийинг, бунақа дейишга ҳаққингиз йўқ, — деди шу пайтгача жим турган депара вакили.
- Ўзинг тий тилингни. Қани, бир жўнаб қолларинг-чи, ҳув, қораларинг ўчсин-а...
- Омонулло ўзини хотиннинг шаллақилигига эътибор бермагандай тутиб, кўча эшик томон юрди. Ҳовли ўртасига етганда тўхтаб, вакилга топшириқ берди:
- Лейтенант, бу опангизни раёнга чақириб сўроқ қиласиз. Натижасини ёзма равишда етказасиз.
- Вакил бу топшириқни пўписа учун берилганини англаб, баланд овозда:
- Хўп бўлади, ўртоқ капитан! — деб қўйди.
- Бу пўписадан кейин сал попуги пасаяр деб ўйлашган эди, йўқ, акси бўлиб чиқди:
- Раёнингга десанг, раёнингга бораман. Керак бўлса Масковингга бораман. Мени қўрқитмай қўяқол. Сен ўғрини қўрқит, бандитни қўрқит. Менинг нимами сўроқ қиласан? Ўғрилиқ қилибманми, ғарлик қилибманми?
- Омонулло бу хотинга ҳатто шайтон ҳам бас келолмаслигини англаб, қадамни тезлатган эди, кутилмаганда Адолат:
- Тўхтанг, ҳай тўхтанг, — деб қолди.
- Ҳозиргина сенсираб, қарғаш даражасига етган аёлнинг сизсираши, овозининг мулоиймлашуви ғалати эди. Шунинг учун ҳам вакил беихтиёр:
- Ҳа, опа, тинчликми? — деб юборди.
- Сенда гапим йўқ, сен кетавер, — деди Адолат унга, кейин Омонуллога яқинлашиб сўради:
- Мен молларни олгани қачон борай?
- Қайси молларни? — деди Омонулло худди тушунмагандай.
- Вой, қайси деганингиз нимаси? Эрим олиб келган моллар-чи!
- Моллар сизга берилмайди, эгасига берилади.
- Эгасини кўриб турибсиз-ку?
- Яхшилаб қаранг, тузатинг. Тузалганларида бориб оладилар.
- Вой, савил, вой савил...
- Адолат шундай деб қолаверди.
- Кўчага чиқиб машинага ўтиришгач, Омонулло «уф» тортди:
- Агар шу одам ўлса, тўғри жаннатга боради. Бу одам билан савол-жавоб бўлмайди, — деди, у.
- Нега? — деб сўради вакил кулимсираб.
- Омонулло бу хотиннинг шаллақилигидан безиб Фотима ўқиб берган сатрларни эслаган эди. Мирзо Бобур Ҳусайн Бойқаронинг катта хотини Бека Султонбегимни ёза туриб, «кўп кажҳулқ эди», деб «яхши кишининг хонасидаги ёмон хотун шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир», деган мазмундаги байтни ёзган экан. Ҳозир шу байт мазмуни ёдига келиб айтворди шу гапни. Вакилнинг «нега?» деган саволига эса Бобурдан мисол келтиришни истамай, соддагина қилиб: «Бу хотин билан яшаган эркак дўзах муддатини ўтаб бўлган ҳисобланади», деб қўяқолди.

Улар бу уйдан чиқиб тўғри совхоз идорасига бордилар. Янги директор «Нафиса Болтаева нима учун келган эди?» деган саволга «Мен раҳбар бўлганимдан бери уни кўрганим йўқ. Турсунали акамга келиб турарди», деб жавоб берди. Омонулло гапни ҳар қанча чалғитса ҳам «келмаган, кўрмаганман», деб туриб олди.

Омонулло хайрлашар маҳалида «яна келамиз, учрашамиз», деганида ҳам у «яна келсангиз ҳам гапим шу: кўрмадим», — деди.

Янги директор алдамади: Нафиса келганида у шаҳарда эди. Жувоннинг келиб-кетганини боғ қоровулидан эшитиб, «еҳ аттанг!» деб афсусланганди. Омонуллонинг саволларидан кейин «яхши ҳамки у фалокат келганида йўқ эканман», деб шукр қилди.

ЛУҚМА

(Қотилликдан аввалроқ содир бўлган воқеа)

Турсунали бойлигини қаерга яширганини аниқ айт-ган бўлса ҳам Тенгиз шошилмади. Қиш ўтиб баҳор келса-да, хазина ҳақида гап очмасдан юраверди. Бу орада Турсуналининг яраси тузалди. Лагер ҳузуридаги ҳибсхонада ётиб, терговчи сўроқларига жавоб берди. Турсуналининг бахтига терговчи уни урмади, қийнамади-ю, охир-оқибат «ўзини ҳимоя қилаётганида меёр-ни ошириб юборгани учун» яна қўшиб беришди. Лагер ҳибсхонасидан чиққанида Тенгиз уни йўқлаб, далда берди:

— Умрим қамокда чирир экан, деб афсусланма. Агар айтганинг рост чиқса, сени юртингдаги лагерга жўнаттираман. Муддатинг ярмидан ўтиши билан эркинликка чиқасан. Менинг гапим — гап!

Турсунали бу гапларга бир ишониб, бир ишонмай юрди. Ишонмагани — муддати яримлагунича ким бору ким йўқ. Айниқса, бу ўғрилар оламида бугун бор одамнинг эртага изсиз кетиши ҳеч гап эмас. Бу Тенгиз деганлари ҳам керилиб юргани билан зўрроғига дуч келса, инига кириб кетиши аниқ. Тенгизнинг гапига ишонганининг сабаби эса, ундан бўлак ҳеч ким далда бермади. Ваъда ёлғон бўлган тақдирда ҳам ҳарҳолда далда эди. «Ўғрилар бир сўзли», деб эшитган. Унинг умиди шундан эди.

Баҳор ёмғири эзиб ёғаётган кунларнинг бирида Турсунали Тенгизга дуч келиб:

— Топдиларингми, алдамабманми? — деб сўради. Бу билан «Ваъдангни қачон бажарасан?» демоқчи эди. Тенгиз унинг мақсадини англаб, юзига енгил шапати уриб қўйди:

— Шошилма, ҳар ишнинг вақти-соати бор.

— Топдингларми ўзи? — деди Турсунали, Тенгизнинг жавобидан қониқмай.

— Шошилма, деяпман-ку. Чўмичга айтган жойингга боришибди. У ерда чиндан ҳам йўқ экан.

— Болаларимга тегишмабдимми?

— Ҳа, ана, ақлинг жойида экан-ку! Болаларингни энди эсладингми? Чўмичга ёлғонни айтаётганинга ўйламовмидинг? Боришса, топишолмаса, болаларимни қийнашса... Хотинингни, қизларингни зўрлашлари ҳам мумкин эди, а? Сен биздан қарздорсан. Бизникилар бўлишмаганда қизларинг жувон ҳолида эрга тегарди. Номуссизлик сизларда ҳам азоб, а? Мен оилангни ҳимоя қиламан, деб ваъда берганманми, демак шундай бўлади! — Тенгиз шундай деб унинг юзига яна енгил шапати урди-да, йўлида давом этди.

Тенгизнинг «номуссизлик — сизларда азоб, а?» деб қўйиши Турсуналини ташвишга солди. «Хотинингни, қизларингни зўрлашлари мумкин эди», дегани эса баданини музлатиб юборди. Шу пайтгача «норасида қизларимни биров зўрлаши мумкин», деган гап хаёлига келмаган эди. Тенгизнинг гапидан сўнг эса, шу даҳшат содир бўлгандек, бир неча кунгача эзилиб юрди. Даврони келган пайтларда, айшини сурган кезларида «шулар ҳам бировнинг қизи-ку?» деб ўйламаган эди. Ҳатто Нафисанинг номусига эга чиққанида ҳам «бунинг тақдири нима бўлади?» деб фикр қилмаган эди. Алҳол, Тенгизнинг гапларидан кейин ҳам буларни ўйламади. У фақат ўз қизларининг тақдиридан ташвишда эди.

Тенгиз унинг юзига енгил шапати уриб, ўзини хотиржам кўрсатгани билан ташвиши ўзига етарли эди. У ким билан ўйнашаётганини биларди. Агар бир ит қоқсуякнинг ҳидини олиб, яқинлашса-ю, бу суякни биров босиб, олса, нақ илиқдан тишлаши тайин. Гобелян эса ит эмас, ҳид олгани ҳам қоқсуяк эмас. У итга ўхшаб илиқдан ҳам олмайди, нақ бўғизга ёпишади. Лекин унинг навбатдаги одами қачон пайдо бўлади, қачон ва қанақасига ташланади — ана бу муаммо эди. Яна бир муаммо — бу сафар кимни юборади? Турсуналининг ёлғон маълумоти билан Мурикнинг ўлими орасида боғлиқлик борлигига уларнинг ақллари етади.

Тенгиз шу саволларга жавоб излайди. Унинг лагердаги шериклари эса бетоқат бўлишади. Турсунали бесабрлик билан сўраган куннинг эртасига «Политбюро» йиғилишида Кошак хазина нима бўлганини сўради.

— Ҳозирча хазина йўқ экан, деб тураверайлик, — деди Тенгиз.

Бу гапни эшитиб, Қўтос унга ажабланиб қаради. Кошак эса, жойида бир қимирлаб олиб:

— Ёлғон гапирма, княз, — деди. — Сен бу хабарни телетайпга қўймагансан.

— Тўғри, қўймаганман, — деди Тенгиз хотиржам. — Ақлинг бўлса, ўйлаб кўр-чи? Бу хабарни телетайпга қўйиш мумкинми? Ундан кўра Москва радиосига чиқиб жар сола қолмайсанми?

— Телетайпга қўймаган бўлсанг, ким орқали чиқардинг хабарни?

— Ҳеч ким орқали чиқармадим. Чиқармайман ҳам.

— Княз, гапни бурмай, тўғри тушунтир. Бизга ёлғон гапирма, — деди Қўтос норози оҳангда. — Биласан, менга бойликнинг кераги йўқ. Ўртага ўғрилик номуси тикилган.

— Мен номусини сотадиган одамга ўхшайманми? — деди Тенгиз овозини бир парда баланд кўтариб. — Кошак, сен ҳам шундай ўйдамансан?

— Сенга биров бунақа дегани йўқ. Шунақа ўйласам Мурикнинг ёнида ётган бўлардинг. Сен «хазина йўқ», деяпсан. Биз «ёлғон гапирма», деяпмиз.

— Ёлғон гапирмадим. «Хазина йўқ», ҳам демадим. «Хазина йўқ экан, деб тураверайлик», дедим. Нима, русчага тушунмай қолдиларингми? Озгина пайт пойлашимиз керак. Чўмични юборганларни аҳмақ деб ўйламаларинг. Тузоқларини тайёрлаб туришибди улар. Кошакка ўхшаган бир аҳмақ хабар чиқарар, яна бир аҳмақ хазинани олгани келар, деб пойлашмайдими? Майли, улар бизни аҳмақ деб кутишаверишсин. Кута-кута чарчашади. Шунда биз ишни бошлаймиз. Шунда ҳам лагер телетайпидан чиқармаймиз хабарни.

— Нима қилмоқчисан, айт, — деди Қўтос.

— Ҳозир бошқа одам юборишса-чи? Бу лақмани бошқа лагерга жўнатишса-чи? — деди Қўтос.

— Ҳа, шунақа бўлиши аниқ, — деди Кошак. — Вақт борида уни ҳам гум қилиш керак. Агар биров ҳиқилдоғидан олса, гуллаб қўяди.

— Ўлдиришга шошилма. Бойлик топишни билган одам сен билан менга ўхшаган юзта одамни лақиллата олмайдими? Чўмични алдади. Балки бизни ҳам алдагандир? Бойлиги бошқа ердадир? Бугун ўлдирсанг, эртага аттанг, деб юрасан.

— Княз, ҳамма гапларинг тўғри. Лекин чайнаётган луқмангни олдириб қўйма, — деди Қўтос маънодор оҳангда.

Тенгиз унга норози қиёфада бир қараб қўйди. «Политбюро» аҳли ундан узил-кесил қарор кутаётган эди. У бироз ўйланган бўлди-да, ўрнидан туриб, аҳдини маълум қилди:

— Овқатни қандай чайнаб, қандай ютишни ўзимга қўйиб беринглар. Ҳали ҳеч бир кавказлик оғзидаги луқмасини бировга олдириб қўймаган. Дунё тургунича шундай бўлиб қолади!

«Политбюро» беркитилган бойлик ва бойлик эгасининг тақдирини ҳал қилаётганида Нуриддин билан Турсунали ўзаро муносабатларини ойдинлаштираётган эдилар. Аниқроғи, Нуриддин ойдинлаштираётган эди. Бу овлоқда бир-бирларини кўрганларида ҳали нотаниш бўлсалар ҳам суюниб кетишган эди. Ҳарҳолда бегоналар орасида ҳамюртларнинг бир-бирларига далда бўлиши яхши-да. Кунлар, ҳафталар ўтгани сайин феъли, табиати, дунёқараши турлича бўлган бу икки маҳбуснинг дастлабки суюнчлари сўна борди. Айниқса, Нуриддинда бу

одамдан узоқлашиш истаги туғилди. Турсуналининг ҳам бу мағрур йигитга даъвоси кўпа-йиб бораётган бўлса-да, лозим пайтда ҳимоя қила олиши мумкинлиги сабабли ундан нари кетишни хоҳламади. У «Ўзбекнинг кичиги бўлгунича кучуги бўлгин», деган мақолни бу ерда ҳам амал қилишини истар эди. У аввалига Нуриддинни «туғишгандан аълороқ укамсан», деб иззат қилиб юрди. Кейинроқ «ака»лик мартабаси камлик қилиб, «хожалик»ни даъво қила бошлади. У ҳордиқ чиқариш пайтларида ўзининг мавқеи, шон-шуҳрати ҳақида, шу шуҳрати оқибатида кўп душман орттиргани ва тўхмат билан бу балога учрагани тўғрисида гапирарди. Шаҳарда ҳали ҳам баланд мартабали акахонлари, оғайнилари борлиги, Нуриддин озодликка чиққач кучоқ очиб кутиб олажаklarини тез-тез писанда қиларди. Бора-бора бу гаплар Нуриддиннинг меъдасига тегди. Писанда соясида «Сен менга ҳозир сидқидилдан хизмат қилавер, озодликка чиққанингдан кейин менинг валинеъматларим сени паноҳларига олишади», деган маъно яширинганини ҳам фаҳм этди. Шу боис Турсуналининг ҳасрат дафтари очилиши билан бир нарсани баҳона қилиб, туриб кетадиган бўлди. Турсунали буни сезди-ю, «билагида куч бор-у, бошида ақли йўқ бу боланинг», деган ҳукмга келди. Доруломон кунлари бўлганда-ку, бу «бошида ақли йўқ бола»ни сариқ чақага ҳам олмас эди-я! Бу овлоқда сўянадиган бошқа одами бўлмагани учун чидади. Ҳатто бир куни Нуриддин «Ака, юкни ҳадеб менга юклайверманг, аравангизни ўзингиз ҳам тортинг-да, жудайла ўлигингизни ташлаб олдингиз», деб кўрслик қилганида ҳам тишини тишига қўйди. Бунга ўхшаган «манқа йигитлар» илгари остонасида сарғайиб ўтиришарди. Бу эса...

«Политбюро» иш бошлаганида қамоқ лагерининг тобелари кечқурунги овқат билан қоринларини алдаб, ётар жойларга тарқалаётган эдилар. «Қоринларини алдаб», дейилишининг боиси — ошхонада алюмин косаларга сузиб берилувчи суюқликнинг номигина «ов-қат» эди. Турсуналига ўхшаб умри маишатда ўтганларнинг ошқозонлари бундай алдовга чидай олмасдан қийналарди. Хуллас, навбатдаги алдовдан сўнг назоратчи маёр дам олиш умидида чиқиб кетаётган Турсунали билан Нуриддинни тўхтатиб, «идиш-товоқ ювишга ўтларинг», деб буюрди. Агар «нима учун биз ювишимиз керак?» деб эътироз билдирилгудай бўлса, бу камлик қилиб, тунни билан ишлаб чиқишлари мумкинлигини билганлари учун, мулла минган эшак ҳолида буюрилган ишни бажаришга киришдилар. Нуриддин учун бундай юмушнинг оғирлиги ҳам, малоллиги ҳам йўқ, у бундан баттар юмушларни бажаравериш ўрганиб кетган. Турсунали учун эса мазкур ҳолат хорликнинг бир кўриниши эди. Шу сабабли назоратчи сал нари кетиши билан дийдиёсини бошлади:

— Бу дунёда адолат деганнинг ўзи йўқ, — деди у минғирлаб. — Кун бўйи ишлаб берганим камми бунга? Шунақа пайтда Худодан ҳам хафа бўлиб кетаман. Мен халқнинг нони бутун бўлсин, деб туну кун тиним билмас эдим. Терим пайтида ҳафталаб уйга келолмас эдим...

Турсунали шу тарзда яна эски ашуласини бошлади. Нуриддин унинг гапларини эшитмаслик учун косаларни атайин бир-бирига уриштириб, шовқин чиқариб юварди. Турсунали эса бунинг фаҳмига етмай битта косани кўтариб олганича ликопча ушлаб, катта ашулани олаётган ҳофиз каби туриб, минғирлашини давом эттирди. Меъдага тегувчи бу «катта ашула» охири Нуриддиннинг сабр косасини тоширди:

— Жуда-а, эз-зиб юбордингиз-да, ака! — деди у зарда билан. — Нуқул адолат дейсиз, нуқул ҳалоллик дейсиз, бировлардан талаб қиласиз. Ўзингизда бормикин шу адолат, шу ҳалоллик?

Нуриддин шу гапи билан Турсуналининг бетига шапалоқ тортгандай бўлди.

— Вей, ука, вей, Нуриддин, сиздан эшитяпманми шу гапларни, а? Биз киммиз ахир, адолатсизлик қурбонлари эмасмизми?

— Мени ўзингизга тенглаштирманг. Сизнинг йўриғингиз бошқа. Адолат билан ҳалолликни ҳамма гапирганида ҳам сиз гапирманг.

— Вей, ука, сиз бу гапларни бир гапирдингиз, иккинчи айтманг. Мен сиз ўйлаган нопоклардан эмасман. Ҳаммани бир хил қаричда ўлчаманг. Мен ҳалол яшаб келган одамман.

Нуриддин бу гапдан илжайди. Бу илжайиш замирида заҳар борлигини пайқаган Турсунали тутакди:

— Кулманг. Мен сиздақаларнинг қанчасини... — Турсунали «ўйнатганман» демоқчи бўлди-ю, мавриди эмаслигини билиб, гап маромини бурди: — Сиздақаларнинг қанчасига ёрдам берганман, ўқитганман, хунар ўргатганман.

— Ака, — деди Нуриддин қўлини кир сочиққа артиб, — бу гапларни бошқага айтсангиз ҳам менга айтиб, овора бўлманг. Мен қишлоқда ўсган боламан. Сизга ўхшаган «директор бува», «раис бува»ларнинг қилиқларини жуда яхши биламан. Сиз бутун дунёни айланиб биттагина ҳалол раисми ё директорними топиб, менга рўпара қилинг, агар у чиндан ҳалол бўлса, мен калламни шарт узиб, қўлингизга тутқазайин.

«Каллангни пишириб е», деди ўзича Турсунали. Баҳс ўзининг фойдасига ҳал бўлмаслигини англаб, унга жавоб бермай, қўлидаги косани ювмоққа киришди. Шу оннинг ўзида ҳисоб-китобни рослаб олмоқ аҳдидаги Нуриддин эса, «ҳужум»ни давом эттирди:

— Ҳалоллик дейсиз. Қайси раис, қайси директор амалга бепул ўтиради? Сиз сарф-харажат қилмаганмисиз? Кейин райкомлару обкомларнинг томоғини мойлаб турмаганмисиз? Қаердан олардингиз? Ҳалол одам топа оладими шунча пулни? «Терим пайтида ҳафталаб уйга бормас эдим», дейсиз. Тўғри, бормас эдинг-лар. Сизларнинг штабларингиз бўларди, а? Тунлари пахта пунктларида қиладиган ишларингни қилиб олардиларинг. Мен кетмончининг ўғлиман. Эсимни таниганимдан бери қўлимда кетмон. Лекин биримиз икки бўлмаган сира. План юз эллиқдан пастга тушмаган, аммо чўнтак пул кўрмаган. Сиз айтган адолат шуми? Ҳалоллик шуми? Бу ердаги ўғрилар нима учун сизга ёпишиб қолишди? Тухматга учраган одамга улар тегишмайди. Қайтага ҳимоя қилишади. «Ҳалол»дан топганингиз кўпдирки, тинч қўйишмаяпти. Ўғрини қароқчи урса шунақа бўлади.

— Вей бола, сен ҳаддингни бил! Ўғриларингга қўшиб инингга кирғизвормайин тағин! — Турсунали шундай деб косани отди. Нуриддин косани кафти билан бир уриб, нарига учириб юборди.

— Ана, ҳақиқат истайсиз-у, ҳақ гапга чидай олмайсиз.

— Шунақами? Мен ҳаромхўрманми? Ўғриманми? Сен ўзинг-чи? Кимлигингни билмайманми?

— Кимлигимни яширмайман, қилган ишларим учун уялмайман. Мен бир аблаҳни ўлдирдим. Бу ерда яна биттасини ўлдирдим. Улар тирилик қайтиб рўпара бўлишса, барибир яна ўлдирардим. Бу йўлдан қайтмайман. Билиб қўйинг: мен сиз каби одамлардан наф-ратланаман. Сизга ўхшаганлардан бу ердаги ўғрилар минг марта яхшироқ. Улар ўғирлайдилар, талайдилар, керак бўлса ўлдирадилар. Лекин сизларга ўхшаб «Покман!» деб мияни ачитмайдилар. Ўғриликларини тан оладилар. Ўғри эканликлари билан фахрланадилар. Сиз-чи? Ҳамма ёгингиз шалтоқ бўлиб ётибди-ку, яна пок-ликдан, адолатдан гапириб, бошни қотирасиз. Агар очикликда дуч келиб шу афсоналарингизни айтсангиз, бетингизга тупурворардим, ака. Бу ерда ноиложликдан салом-алик қиляпман. Атрофдагилар икки ўзбек бир-бири билан чиқишмас экан, дейишларидан ҳижолатдаман. Бу ерда яна бир кун бирга бўламизми ё бир йилми, майли, ака-укадек юраверайлик. Фақат менинг олдимда ўзингизни пок кўрсатишга тиришиб жиғимга тегманг, ака. Мен тўғри ўсган боламан. Тилим заҳар бўлса ҳам тўғрисини айтиб қўя қоламан. Энди косаларни мен ювай, сиз тоза сувда чая туринг. Ишлама-ётганингизни кўрса балога қоласиз.

Нуриддин шундай деб яна ишга киришди. Турсунали уни ғажиб ташлагиси келди-ю, ноиложликдан муштумини қаттиқ қисишдан ўзга чора топмади. Тенгизнинг гапларидан сўнг Турсунали учун қизларининг ташвиши етарли эди. Бегона бир йигитнинг тилидан ўзи ҳақидаги ҳақиқатни эшитиш оғир бўлди. Ўша тун бир чимдимгина уйқусида Нуриддин билан олишиб чиқди. Кейинги тўрт-беш тун ҳам шундай кечди. Бир ҳафтадан сўнг «совуб» бу тақдирига ҳам тан берди.

ДУШМАН

Самандар ҳушига келиб, қаерда ётганини англай олмади. Уйига киргани... Нафиса... Бегона эркак... булар нима, тушми эди? Сўнг Москвага келгани, Кремл-даги суҳбат... Меҳмонхона... Кимдир келди, нимадир деди. Ким эди? Нима деди? Кейин-чи?

Хонадаги анжомларга қараб, шифохонада ётганини англади. Шифохонанинг ёқимсиз ҳиди кўнглини айнитиб, ўқчий бошлади. Ўқчуқ овозини эшитган ҳамшира шошилиб кириб, унга идиш тутди. Сўнг врач пайдо бўлди. Томирини ушлаб, мижжаларини қайириб кўргач, ҳамширага қисқа, аммо буйруқ оҳангида кўрсатмалар берди. Шундан сўнг Самандар ундан «қаердаман?» деб сўраб, ҳарбийларнинг марказий шифохонасида эканини билди. «Соппа-соғ эдим-ку, бу ерга қандай келиб қолдим?» деб ўйлаб, ажабланди. Саволига жавоб топа олмай врачдан «нега бу ердаман?» деб сўради. Врач унга қараб, бош чайқади-да: «Бекордан бекорга ўлиб кетмаслигингиз учун шу ердасиз», деди. «Ўлиб кетмаслик учун? — янада таажжубланди Самандар. — Нега ўлишим керак?» Бу саволига ўзи ҳам жавоб топа олмай яна врачдан сўради. Врач яна бош чайқади: «Баъзан шунақа бўлиб туради,— деди у. — Одам ўзи билмаган ҳолда ўлим жари ёқасига бориб қолиши мумкин. Сиз қарийб жарга қулаган эдингиз. Тортиб олдик» «Тортиб олдик?.. Нега қулайман? Нега тортиб олади?..» Жавобсиз саволлар кўп эди. Бироқ врач у билан ҳамсуҳбат бўлишни истамай, ташқарига чиқди. Унинг топшириғи билан чиққан ҳамшира яна уч ҳамкасби билан кириб келди-ю, Самандар учун азобли дақиқалар бошланди. «Агар жардан тортиб олиши шунақа азоб бўлса, ўлиб кетаверганим минг марта яхши эди», деб ўйлади. Унинг ичакларини ювавериб ҳолдан тойдириб юборишди. Бу жараён яна икки кун давом этиб, суроби тўғри бўлиб қолди. Учинчи кун Базаров йўқлаб келди.

— Ҳа, Горинич, аҳвол қалай? — деди у. Кейин Самандарнинг киртайган кўзларига қараб кулди: — Бўладиганинг бўлиб қолибди-ку? Эпложмасанг нима қилардинг ичиб? Келиб-келиб Медведевга ҳамшиша бўласанми? Сен «Волга» дарёсини симириб ташлаган змей Горинични эшитганмисан? Медведев ароқни худди ўша дарёдай симириб тўймайдиган Гориничлардан.

— Медведев? Ким у? — деди Самандар унинг гапларини тушунмай.

— Ҳали ким билан ичганингни билмайсанми? Генерал Медведевни эшитмаганмисан? Қизиқ, у ҳам сени эслай олмади. Лекин айтиб қўяй: агар у билан теппа-тенг ичган бўлсанг — ёмон эмассан. Сени қаҳрамонликка тавсия этиш мумкин. Яна у билан ичишсанг эҳтиётроқ бўлгин, яна қаҳрамонликни ўлганингдан сўнг олиб юрмагин. — Базаровнинг кейинги гапи пичинг аралаш ҳазил оҳангида айтилгани билан, замирида озгина пўписа ҳам мавжуд эди. — Хўп, бўлар иш бўлибди. Қалайсан энди? Туриб, юра оласанми?

— Сиз мени ўлимтик одамга чиқариб қўйдингизми? — деди Самандар норози оҳангда. — Ҳеч қаеримда оғриқ йўқ, шикоятим ҳам йўқ, нимага ётибман бу ерда ўзи?

— Ичингни тозалашибди, энди қонингни ҳам тозалашлари керак экан. Яна уч-тўрт кун ётадиганга ўхшайсан.

— Ишларимиз нима бўлди?

— Ишларимизми? — Базаров муғамбирона жилмайди. — Ҳа, дуруст, эсинг жойида экан, ишларимизни унутмабсан. Ишларимиз — беш, оғайни, бундан баттар бўлиши мумкин эмас. Сен адашмаган экансан. Ўша ерда чиндан ҳам ядро синови ўтказилган. Ҳозир ҳукуматнинг расмий баёноти тайёрланди. Бугун-ерта эълон қилиниши керак. Штатларнинг попуги сал пасаядиган бўлди. Индалмаса даъволари осмон баравар эди. Шунақа, ошна, сен енгдинг. Байгилдин сенга алоҳида салом айтди. Мосламини кучайтириш ҳақидаги таклифинг ҳам ўтадиган ўхшаб турибди.

— Ҳиндқушга ўрнатиш-чи?

— Бу таклиф ўтмаса керак. Афғонистондан аскарлар олиб чиқиб кетилса-ю, Ҳиндиқушга ҳарбий кузатув маркази қурилса, ақлсизликнинг ўзи-ку, бу? Кремл-ни ишонтирдик шекилли.

— Виктор Базарович, мен ўн-ўн беш кун Москвада қолишим мумкинми?

— Нима қилмоқчисан?

— Докторлик диссертацияга жавоб бўлмаяпти. Бир шуғулланиб кўрсаммикин, девдим. — Самандар шундай деб нигоҳини олиб қочди. Табиатан ёлғондан ҳазар қилувчи бу одам айни чоқда асл мақсадини — уйдаги фожиадан сал йироқроқда юриш истаги борлигини яширмоқчи эди.

— Бе, бошингни қотирмасангчи! — деди Базаров қўл силтаб, — Сенга шу диплом зарурми ҳозир. Сен юзта фан докторининг ишини бир ўзинг қилиб ўтирибсан. Шунинг ўзи етарли эмасми?

— Ҳарҳолда...

— Ҳа, керак, диплом ҳам керак. Лекин сен шошилмай тур. Мен бу ишларнинг ҳаммасидан хабардорман. Сенинг бу ишларинг билан баъзилар қизиқиб турибди. Шунинг учун ҳам ҳимоянг масаласи ноаниқ муддатга сурилган. Шунинг учун ҳозирча уйингга қайтавер. Ҳа, айтмоқчи оила аъзоларинг тинчми?

Самандар бу саволни эшитиб енгил титради-ю, яна кўзларини олиб қочди. «Нега сўраяпти? Хабар топганми?», деб ўйлаб довдиради.

— Сен бу ерга келишингда уйингга кирмаганмидинг? — деб сўради Базаров унга синовчан тикилиб.

— Йўқ, йўқ, — деди Самандар, — тўғри келаверганман.

— Яхши. Бизга хабар беришди: хотининг касал эмиш. Болаларинг бормиди?

— Йўқ...

— Яхши...

«Яхши? Нимаси яхши? Нега суриштиряпти? Хабар беришган... Хабар беришган...»

Самандарнинг руҳида саросима бошланганини Базаров сезди. У ҳали фожиадан беҳабар эди. Билгани: Самандарнинг хотини ўлдирилган. Базаров унга ачиниб, кўнглини кўтарувчи гап излади. Табиатан қўпол муомалали бўлган генералдан қалбни юмшата олувчи, таскин бера олувчи гапнинг чиқиши мушкул эди.

— Менга қара, у ерда душманларинг борлигини биласанми? — деди у худди томдан тараша тушгандай тарзда.

«Душман? Қанақа душман?» Рух пўртанасидаги сарсари Самандарга бу савол ғалат туюлиб, Базаровга савол назари билан қаради.

— Нима, душманларинг йўқми? — деди Базаров.

— Қанақа душман? Мен бировга ёмонлик қилмаганман?

— Душман орттириш учун бировга ёмонлик қилиш шарт эмас. Ақлли бўлсанг кифоя, дарахтнинг тагидан ўтсанг ҳам тепангдан душман ёғилади. Агар билсанг, ақл ҳам бир бало, бошқаларда кучли рашк уйғотади. Рашк эса туппа-тузук дўст одамни душманга айлантиради. Мен синаганман: сенларда шунақа касаллик кучли. Бизларда ҳам бор-у, аммо унчалик эмас. Сенлар бир одамнинг орқасидан қора чаплаб ёзишни яхши кўрасанлар.

«Бу касал миллат танламайди, ҳаммада бор», — деб ўйлади Самандар. У ҳозир бу мавзуда баҳслашишни истамас эди. Шу сабабли фикрини очиқ баён қилиб, ҳамсўхбатига эътироз билдирмади. «Гапини калта қилиб чиқиб кета қолса эди», деб умид қилди. Базаров эса бу сукутни фикрининг тасдиғи сифатида қабул қилиб, хотиржам тарзда гапини давом эттирди:

— Биламан, сен «бошқалар ҳам худди шундай», дейшинг мумкин. Лекин янглишасан. Масалан, грузинлар, арманилар, латишлар бундай қилишмайди. Котрикадзени биласан, а? Ўзи ёмон олим эмас. Лекин, тўғриси айтсам, иши Давлат мукофотига арзимайди. Номзоди қуйиладиган бўлганда мен шахсан қарши бўлганман. Лекин Грузия томондан шундай ҳимоя довули ёпирилди-ки, охири олди ўша мукофотни. Бултур сени мукофотга ўзимиз тавсия этдик. Ўзбекистондан шундай қаршилиқ довули ёпирилдики, охири ололмадинг. Ҳатто Василий Игнатович ҳам ажабланиб, ҳеч нима қилолмай қолди. Яна мукофотга ном-зодинг қўйилганини тор доирагина биларди. «Очи- лов — Давлат мукофотига номзод», деб матбуотда эълон

қилинса, билмадим, нима бўларди? Нега шунақасанлар, а? — деди Базаров норози оҳангда бош чайқаб.

— Билмайман, — деди Самандар ғудраниб. Ҳозир уни мукофот ҳам, душманлари ҳам қизиқтирмас эди. Гапнинг бу тарзда калта қилинганини Базаров яна бош-қача тушунди:

— Сен билмасанг мен биламанми? Мен тушунмайман, Очилов, битта хотинни қўйиб, иккинчисини олишнинг илмий ишга нима даҳли бор? Сени «қолоқ феодал» деб ёзишди. Шахсан менга кашфиёт муҳим, илм муҳим. Кашфиётни феодал қиладими, буржуа қиладими — фарқи йўқ. Душманларинг учун эса бу муҳим, жуда муҳим. Сенларда бош конструкторнинг иккинчи хотинни олишга сира ҳаққи йўқ. Эсингдами, Шарифхўжаев деганнинг диссертатсияси учун кўйиб юрган эдинг. «Дўстим», деб менга таништиргандинг. Сени ҳурматингни қилиб, унга ёрдам берувдим. Эсинг-да, а?

— Эсимда.

— Хўп, билиб қўй энди: ўша «дўстинг» ҳам ёзган эди. «Бу кашфиёт фақат Очиловники эмас», деб ёзибди. Менга эмас, тўғри СКга ёзган. Нима мен аҳмоқманми ёки Байгилдин аҳмоқми? Кашфиётда илмий гуруҳнинг хизмати борлигини билмаймизми? Лекин бошсиз тана нима қила олиши мумкин? Ўша Шарифхўжаевинг бу танада ким? Бир бармоқми? Ёки бир тукми? Душманим йўқ, дейсан-а! Менга қара, балки Москвага бутунлай кўчиб кела қоларсан, а?

— Москвага? Нима қиламан бу ерда?

— Нима қилардинг? Ишлайсан. Шароит яратиб бераман. Очиғини айтсам, Байгилдин билан шу маслаҳатни пиширдим. Ўйлаб кўр.

— Бу ерда ақллилик балоси йўқми?

— Бор, тўғри, аммо сенлардаги даражада эмас.

— Бу ерга келсам, у ердаги илмий гуруҳ тарқатиладими?

— Шубҳасиз. Аммо яхши одамларингни олиб келишинг мумкин.

— Йўқ, у ерда ҳозир кучли илмий гуруҳ тўпланган. Битта-иккита аҳмоқни деб тарқатиб юбора олмайман.

— Аҳмоқлик қиялсан, билиб қўй. Сен бу ерда энг кучли гуруҳни ташкил этишинг мумкин. Истаган одамингни, истаган республикадан чақиртирамиз. Москва марказидан жой берсак, ҳар қандай олим ҳам учиб келади. Йўқ, дейишга шошилма.

— Хўп, — деди Самандар суҳбатга якун яшаш учун. Базаров эса буни ризолик аломати деб тушуниб, елкасига уриб қўйди:

— Мана бу бошқа масала. Сен уйингга бориб келавер. Қолган ишларни менга қўйиб бер.

Базаров шу гапларни айтгач, хотиржам равишда ўрнидан туриб хайрлашди. У кетгач, Самандар ўзини тамоман йўқотди: хотини касал... душманлари бор... Москвага кўчиб келиш... Генералнинг гаплари чироққа урилган парвоналар каби хаёлларини тўзатиб юборди. «Нима қилардим уйга кириб, тўғри келаверсам бўлмасмиди?» деб ўзини ўзи койиди. Уйдаги манзара кўз олдида гавдаланиб, ҳайкал каби қотди. Кириб келган ҳамширага ҳам руҳсиз тарзда қараб қўйди. Билак томирига санчилган игнага ҳам парво қилмади. Ўйлай-ўйлай «генерал балки тўғри айтаётгандир, Москвага кўчиб келганим маъқулдир», деган фикрда тўхталди. Бу фикр бора-бора қарорга айланди. «Оила, бола-чақа менга насиб этмаган экан, Худо менга фақат илм берган экан, оилам бўлмаганидан кейин шу ерда қолаверганим маъқул...» Яна икки кун шу қарор атрофида тараддулланиб, учинчи куни Базаровга телефон қилди-да, аҳдини билдирди. Бу орада муолажа якун топиб, уни ҳарбий аэродромга кузатиб қўйдилар.

Аниқ бир қарор билан қайтаётган Самандар Омонуллонинг интиқ кутаётганидан беҳабар эди.

НОМУС

Омонулло шаҳарга қайтмай, автобусга ўтириб Тошболтанинг қишлоғига йўл олди. Адолатнинг «хотинини уриб ўлдирган», деган гапи унга яна бир муаммо эшигини очиб берган

эди. Депара марказига, сўнг ички ишлар вакили ҳамроҳлигида қишлоққа боргунича қол қорайди. Нафисанинг фожиали ўлими ҳақидаги миш-мишлар билан яшаётган қишлоқ милитсия ходимларининг суриштириб келишганидан ўша заҳотиёқ хабар топди. «Иккита милиса суриштириб келибди», деган хабар қишлоқнинг нариги бошига етгунча «икки мошин тўла милиса босибди», деган ваҳимага айланиб, Йигитали яшайдиган кўча жонланиб қолди. Ҳангома-талаблар ҳовлига киришни истадилар-у, ammo дарвоза остонасида турган йигитга йўлиқиб изларига қайтдилар. Бироқ бу хонадондан узоқлашмадилар. Уларнинг назарида ҳозир бу уйда «бир нима» содир бўлиши керак эди. Улар ана шу «бир нима»дан қуруқ қолмаслик учун ҳам шикордаги овчи мисол сергак турдилар. Бу қилиқлари учун уларни айблаш ноўриндир. Қишлоқда ҳар ойда, ҳар йилда бир жувон ўлдириб кетилса, суриштириб милиса келиб-кешиб турса, бош-қа гап эди.

Одамлар «бир нима содир бўлишини» беҳуда кутдилар. Ичкарида ҳеч қанақа ғалати воқеа юз бермади. Балки Омонулло билан Йигиталининг оддий савол-жавоблари бўлиб ўтди. Омонулло гапни узоқдан бошламади. Ўзини қизиқтираётган муаммоларни еча олишга хизмат қилувчи саволдан бошлаб қўя қолди:

— Жиянингиз... Болтаева бу ерга тез-тез келиб турармиди?

— Йўқ...— деди Йигитали шоп мўйловини силаб,— онам раҳматли ҳаётликларида келиб-кешиб тургунчи эди. Кейин оёғини торта қолди. Эрга текканидан ке-йин ҳечам келмади. Эри қўймади шекилли-да.

— Эрини танийсизми, кўрганмисиз?

— Йўқ, кўрмаганман. Тўйидан беҳабар қоғонмиз. Тошболта қишлоқдан ҳеч кимни айтмаган. Азалдан феъли чатоқроқ шу боланинг.

— Синглингизни... — Омонулло «уриб ўлдирганми?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, тилини эҳтиёт қилиб бошқача тарзда сўради:—... бирон касал бўлганмиди?

— Синглим касалмасиди. Шу Тошболта хунаса бир куни денг, келиб урибди-да. Мен йўқанман. Бор бўғанимда ўзининг жиғини эзибла қўярдим-а. Бу хунаса ичишни эвлотмасиди. Ичдим, тамом, ишқалнинг уясини кавларди-да. Қаттиқ урганидан синглим бечоранинг ичаги узилиб кетибди. Дўхтир шунақа деган.

— Қамалишининг сабаби бошқа-ку?

— Ҳа-да, биз даъво қилмадик-да. Ўшанда бир нима деб қўйсақ умри қамоқда чирирди. Шу Нафисани дебла уни аядик. Аслида Тошболта ўшанда туҳмат билан кетди, Худонинг ургани шу, шунинг ўзи етарли, дедик. Аямасдан оттирворсак бўларкан. Йўқ бўлиб кетовурса Нафисанинг бошига бу балолар ҳам ёғилмасиди.

— Нега?

— Нега бўларди? Ўзим тарбия қилардим. Шу қишлоқлик қулинг ўргулсин йигитга эрга берардим. Шаҳарга юбормасидим. Э, энди гапирганинг фойдаси йўқ, — Йигитали шундай деб қўл силтади.

— Тошболта акани туҳмат билан кетган дедингизми?

— Ҳа-да, у трахторини тўғри йўлдан ҳайдаб борган. «Жигули»даги хунасанинг ўзи келиб унга урилган. У ҳам маст бўғон-да. Омма-лекигин унинг пули бор эди. Ишни тесқари қиб юборди, қизталоқ. Буни кўрган гувоҳлар бор эди-ку, омма-лекигин бир нима дейишга қўрқишди. Менга айтишди. Мен нима, прокурормидимки, бир нима қила олсам. Пешонасида қамалиш бор экан, кетворди. Янаям осон қутулди. Омма-лекигин орада қизига жавр бўлди. Синглим ҳам кетди, жияним ҳам кетди, ҳеч ким қолмади... — Йигитали шундай деб уф тортди-да, кафтига бир чимдим нос тўкиб, сўнг тилининг тагига ташлаб, бош чайқаб қўйди.

— Жиянингизнинг... душманлари бормиди?

— Ия, гапингиз қизиқ, хотин кишида ҳам душман бўлами?

— Бўлмайди, деб ўйлайсизми?

— Бўлар-ку, омма-лекигин ўлдириб кетадафон душмани бўлмасов.

— Унда ким ўлдириши мумкин?

— Шунисини билмайман, ука, — Йигитали ғўдираниб носни тупурди-да, мўйловини силаб қўйди. — Мен бундақа гапларни биладафон прокурор эмасман. Менинг билганим — куни битган экан, шунақа ўлим топибди. Ҳаммамиз бирин-сирин ўлиб кетоврамиз, дунё эса орқамизда қоловлади.

— Жиянингиз аввалги совхоз директори билан яқин бўлган экан, шуни сиз билармидингиз?

— Ким айтди? Тошболтаникига борувдингизми? Ҳа... унда аши шайтоннинг урғочисидан эшитгансиз. Бекорларни айтибди у шилта! Бизди уруғдан бунақаси чиқмаган! — Йигитали шундай деб шарт ўрнидан турди-да, худди тўннинг этагини қоқётгандек сонига уриб қўйди. Омонулло унинг бу ҳолатидан ажабланимади. Жиянининг ахлоқи хусусида бундай нохуш гап эшитган ҳар қандай тоғанинг ғазабланиши табиий. Тағин ҳам Омонулло «яқин бўлган экан», деб пардалаб айтди, агар «ўйнаши экан», дегандами, бу чапанисифат одам қай ҳолга тушардийкин? Ён-атрофдагиларга сўз бермай юрувчи эркак номуссизлик кўланкасида қолгудай бўлса чидаши ниҳоятда қийин. Жиянининг, ҳатто ўз фарзандининг ўлимига чида, «тақдир экан», деб ўзини юпатар, аммо номуссизлик тамғасини кўтаришга ҳар қандай бақувват бел ҳам чидамас. Йигитали жиянининг қадам олишини билмасди эмас, билар эди. Улар яшаётган совхоз дунёнинг нариги чеккасида бўлса эканки, гап-сўз етиб келмаса. Унда биров аксириб юборса, ёнидаги «соғ бўлинг», дейишга улгурмай акс-садоси қишлоққа етиб келади. Йигитали бир эшитганида индамади — «ғийбат гап», деб ўзини тийди, иккинчисига чидади. Учунчисида бориб жиянига индамади-ку, аммо Тошболтани ёқасидан олди. Тупроғи кўпчиб ётган кўчада оғзи-бурнини қора қонга белаб урди ҳам, юмалатиб тепди ҳам. Хумордан-ку чиқмади-я, лекин «енди тийилар», деб умид қилди. Семириб кетган кўчқорни ҳомиладор гумон қилиб туғиб беришини кутган одам қанчалар лақма бўлса, Йигитали ҳам бу соҳада нодон эди: ширага ўрганган пашшани яхшилик билан қайтариш мумкинмаслигини фаҳмламасди. Бора-бора ғиштнинг қолипдан кўчганини анг-лагач, жиянига «қишлоққа камроқ кел», деб қўйди. Нафиса бувисининг жанозасига келиб, еттиси ўтгунича турмоқчи бўлганида Йигитали хотинларнинг висир-висирларидан бешиб, жиянига «Енди қизим, бу ерда турганинг билан бувинг тирилик қайтиб келмайдилар. Яқинда эр қилган одамсан, уйингдан узоқма. Энди қишлоққа келиб овора ҳам бўловурма. Соғинганимда ўзим бориб хабар оламан», деб кузатиб қўйди. Шундан сўнг у жиянини соғинмади, жиян ҳам «тоғам йўқламаяптилар», деб хавотирланмади. Йигитали жиянининг яшаш жойини ҳам билмасди, билишга қизиқмади ҳам. Нафиса билан бирга ўсган қизининг борди-келди қилиш ҳақидаги гапини ҳам шарт бўлиб қўя қолди. Отасининг феълени билган қизи истагини бир айтди-ю, бошқа тилга олмади.

Омонуллонинг «аввалги совхоз директори билан яқин бўлган экан», деган саволи Йигиталининг ярасини тирнаб қўйди. У саволдан норози бўлиб эмас, ана шу тирналган яра азобига чидолмаганидан ўрнидан туриб кетган эди. Йигитали шу савол-жавобдан сўнг тумтайиб олди. Буни сезган Омонулло эзмаланиб ўтирмади. Соатига қаради-да, кечки поездга улгуриш мақсадида ўрнидан туриб, хайрлашди.

Тонгда поезддан тушиб, ювиниб, кийимларини алмаштириш ниятида уйига борди. Қайнонаси ювиб-дазмоллаган кўйлақларни жавондаги илгичларга илиб, уйни йиғиштириб, стол устидаги кафтдек қоғозга қисқагина мактуб ёзиб қолдирган экан: «Фотимангиз телпон қилиб, салом айтди. Ишлари тезлашяптикан. Дадангиз икки-уч келиб-кетибдилар. Хавотир оляптилар». Кейинги сўзларни ўқиб, Омонулло жилмайиб қўйди. Қайнона «дадангиз» деганда Омонуллонинг тутинган отасини назарда тутган, «хавотир оляптилар», деб бориб кўришга даъват қилган эди. Тутинган отаси улардан тўрт эшик нарида туради. Уни бориб кўрадиган бўлса, қайнота-қайнонани йўқлаши ҳам табиий. Қайнонаси «бизникига кириб ўтинг», демай, чиройли тарз-да мақсадни баён қилиб кетган эди. Она меҳрига зор ўсган Омонулло юмшоққўнгил, ширинмуомала қайнонасини куёв эмас, чин ўғил муҳаббати билан иззат қиларди. Қайнонаси эса оналик меҳрини берган эди. Омонулло билан Фотима орасида жиддий

тўқнашув бўлмаса-да, икир-чикир масалаларда ҳам доимий равишда куёвининг ёнини олиб, қизига қарши турарди. Шунақа пайтларда Фотима «Ойи, мен қизингизманми ё келинингизманми?» деб куларди. Қайнотасининг эзмалиги ёқмаслигини ҳисобга олмаганда Омонулло уни ҳам яхши кўрарди. Вақти бемалол бўлса, гапларини индамай эшитарди. Баъзан ўтирган ерида мизғиб ҳам оларди. Қайнотасининг энг яхши одати — «мен шунча гапирдим-ку, ҳамсуҳбатим индамади-я», ёки «гапимни ёқтирмай ухлади-я», деб сира ранжимасди. Омонулло салом бериб «Қалай ада, яхши юрибсизми?» дейишга улгурса улгурди, улгурмаса жим ўтиришга ҳукм бўларди. Қайнотаси гапира-гапира хумордан чиқарди-ю, меҳмон кетгач, хотинининг дашном ўқларига учраб яна камгап, «мўъмин»га айланарди. Фотима баъзан гапга тушиб кетса Омонулло «Ҳа, ота қизи!» деб тегажоқлик қилиб, унинг жиғига тегишни яхши кўрарди.

Омонулло бугун ишдан барвақтроқ чиқиб, уларни йўқлашни кўнглига тугиб, чой қўйиб ичди-да, хизматга йўл олди. Йўл-йўлакай прокуратурага кириб, Мелс Хўжаевга учради. Сафарга кетишдан аввал кўришганида бу кибор йигит уни лол қолдирган эди:

— Ака, сиз ҳақингизда мен кўп яхши гапларни эшитиб, хурсанд бўлдим, — деганди. — Мен бу соҳада янгиман. Тажрибам йўқ, билимим ҳам етарли эмас. Лекин шу ишни ёқтираман. Ўзим хоҳлаб танлаганман. Менга иш ўргатинг, илтимос, иш буюраверинг.

— Ишни прокуратура буюради бизга, — деган эди Омонулло пичинг оҳангида.

— Шунақа деманг-да. Одамлар «фалончининг ўғли» деб менга ҳавас қилишади. Ака, билсангиз шу нарса мени кўп қийнайди, менга кўп зарар беради. Ўқишда ҳам учиб юриб ўқидим. Баъзи домлалар кўнгил учун ҳам сўраб қўйишмасди. Бу ерда ҳам қийнагилари келмайди. «Фалончининг ўғли» бўлганим учун мен айбдор эмасман-ку? Қачонгача учиб юраман. Бир кунмас бир кун кўнганимда нима деган одам бўламан?

Омонулло таажжубини яширмай унга тикилиб қолган, Мелс Хўжаев ҳам «гапим — гап!» дегандай тик қараган эди.

Омонулло унга Самандар Очиловга тегишли янги фикрларини айтиб, экспертиза хулосаларини баён қилди. Мелс Хўжаев ҳарбий прокурор орқали битадиган навбатдаги ишлар билан шуғулланишга ваъда берган эди. Омонулло сафар хулосаларини баён қилгач, у «биз ҳам бекор ўтирмадик, ака», деган оҳангда ҳисобот бера бошлади:

— Шахсан округ ҳарбий прокурори билан гаплашдим, — Мелс Хўжаев бу гапни болаларча завқ, болаларча ғурур билан айтиб, худди олқиш кутгандай Омонуллога қараб қўйди. «Чакки эмассан», деб ўйлади Омонулло, бироқ, бу гапни тилига кўчирмади. Мелс Хўжаев яна шу завқ билан гапини давом эттирди: — Очиловни кузатиб борган полковник билан суҳбатлашганингиздан округ ҳарбий прокурорининг хабари бор экан. У «шундан бошқа ёрдам беришга ожизмиз», деб айтди. Очилов ҳарбий соҳага оид илмий иш билан шуғуллангани билан ўзи ҳарбий ҳисобланмас экан. Унинг қаердалигини суриштиришга ёки бизга тутиб беришга уларнинг ҳақлари йўқ экан.

«Шунга ақлинг етибди, боқса одам бўласан. Қани, давом этавер-чи», деб ўйлади Омонулло. Унинг жимгина тинглаши Мелс Хўжаевда шубҳа уйғотиб, бир нафас тин олди. «Бирон нима дермикин», деб кутди. Омонуллодан садо чиқмагач, давом этди:

— Менинг амаким шунга яқин бошқа идорада ишлайдилар. Амаким орқали Очиловнинг Москвада эканини аниқладим. У ҳозир ҳарбий госпиталда экан. Яқин кунларда қайтар экан.

«Яхши, қайтаверсин, кутиб оламиз», деб ўйлади Омонулло.

— Лекин биз уни кутиб ололмаймиз, — деди Мелс Хўжаев, унинг фикрини ўқигандай, — Уни ҳарбийлар самолётида олиб келишади. Самолёт ҳарбий аэродромга қўнади.

— Биз уни ўзининг уйида кутамиз, — деди Омонулло қатъий оҳангда.

— Мен ҳам шунақа деб ўйловдим, — деди Мелс Хўжаев. — Агар хоҳласангиз шахсини аниқлаштириш учун бир одам билан учраштиришим мумкин.

— Ким билан?

— Очиллов билан бирга ишлайдиган одам. У амаким билан махфий ҳамкорлик қилар экан. У билан учрашасиз-у, аммо ўзининг кимлигини суриштирмайсиз.

— Ўзингиз кўришмадингизми?

— Тўғриси айтсам... кўрдим. Амаким гаплашдилар, ўзим индамадим. Унинг қотилликдан хабари йўқ экан. Гапларига қараганда Очилловни ёқтирмайдиганга ўхшайди. «Жамият учун зарарли шахс» деб очиқ айтди.

— Нимаси зарарли экан?

— Иккита хотини бормиш.

— Иккита хотинли одам жамиятга зарар келтира олмайди, — деди Омонулло кулимсираб.

— Нега? — деб ажабланди Мелс Хўжаев бу гапнинг чинми ё ҳазил эканини фарқлай олмай.

— Нега бўларди? — Омонулло «шунинг ҳам билмайсизми?» дегандай кулди. — Бунақа одам иккита хотинни эплаш билан овора бўлиб дунёда совет жамияти борлигини ҳам унутиб юборади. Хайрон бўлманг, ҳазиллашдим. Агар у одамингизнинг гапи рост бўлса, иккита хотинли одам жамиятга зарар келтирса, учтами тўртта хотин олганлар жамиятга ўт қўяр экан-да. Сиз тўғри фаҳмлагансиз: ичи қора одамга ўхшайди. Яна нима дейди?

— Бошқаларнинг илмий ишларини ўзлаштириб олар экан. Ўзини Давлат мукофотига қўйиб, ололмабди.

— Бўлди, тушунарли. У билан ҳозир гаплашмасак ҳам бўлади. Зарурат бўлса, кейинроқ учрашамиз.

— Сиз... Очилловнинг биринчи хотини билан кўришдингизми?

Омонулловнинг шундай режаси бор эди. Бироқ, прокуратура ходимининг жиғига теккиси келиб атай:

— Шартми? — деб сўради.

Мелс Хўжаев Омонулловнинг қувлик қилаётганини сезиб, елка қисиб қўйди-да, ранжигансимон тарзда деди:

— Ўзингиз биласиз, мен сизга буюра олмайман.

Омонулло «фикрларингиз дуруст, мен шунчаки ҳазиллашдим», деб овутмоқчи бўлди-ю, «паст-баландга кўниксин», деган хаёлда индамади. Хайрлашиш учун қўл узатганда Мелс Хўжаев унга бир парча қоғоз узатди:

— Нима бу? — деди Омонулло ажабланиб.

— Очилловнинг биринчи хотини шу манзилда ту-ради, — деди Мелс Хўжаев, бу сафар киборларча боқиб. Омонулло унинг қарашидаги «бунисига нима дейсиз?» деган маънони ўқиб, жилмайганча жавоб қилди:

— Қойилман, гап йўқ!

Омонулло ишхонасига кираверишдаги навбатчи уйчаси ёнида турган Адолатни кўриб, ажабланди. Бу аёлнинг келишига амин эдику-я, бироқ бу қадар тез йўқлар деб кутмаганди. Адолат уни кўрди-ю, куёвига пешвоз чиққан қайнонадай жилмайиб қарши олди. У ялтироқ ипли сариқ куйлак кийиб олган, оёғида ёшларга расм бўлган пошналар қора туфли, қошу кўзларига қалам тортган, лабига оч қизил бўёқ суртиб олган эди. Қилиғи ўзига ярашмаган бўлса-да, ҳарҳолда аввалги кўринишига қараганда сал одамбашарароқ эди.

— Вой Худойимга шукр-ей, — деди у саломлаш-гач, — келмай қолармикинсиз деб юрагим така-пука эди-я.

— Келинг опа, тинчликми? Хўжайин тузукмилар?

— Ҳа, ётибди, ёлди-ёлди қилиб. Нафисанинг уйидаги молларни олиб кел, деб юбордилар.

— Ие, шунақами, гапираяптиларми?

— Қаёқда? Тил ўша-ўша — кетган.

— Тил кетган бўлса қанақасига «молларни олиб кел», дедилар?

— Вой... — Адолат тилидан илинганини билиб сал саросималанди-ю, лекин сир бой бермай, ўзини қўлга олди: — тил ўлгур бўлмаса ҳам кўзлари очиқ-ку? Имо-ишора билан гапиряптилар. Шунча йил бирга яшагандан кейин кўзларига қараб туриб, нима демоқчи бўлаётганларини билиб оламан.

— Овора бўлиб келибсиз, опа, мол эгасига бери-лади.

— Вой, шошманг, начальник ука. Мен сизга бир муҳим гап айтаман.

— Хўп, айтинг.

— Бу ерда идорангиз борми? Кўчада айтадиган гап эмас.

Омонулло уни хонасига бошлаб кирди. Адолат стулга ўтираётиб тор хонага бир разм солди-да:

— Ўлдирган одамни қидиряпсиз-а? — деб сўради.

— Қидиряпмиз, — деди Омонулло.

— Ҳали топмадингиз-а?

— Зеҳнингизга қойилман: топмадим.

— Топа оласизми?

— Билмадим. Ҳарҳолда бурун бўлса, рўмолча топилади, деган гап бор.

— Мен сизга бир гапни айтсам, осонгина топа-сиз.

— Шунақами? Менга айтиб ўтирмай ўзингиз топа қолмайсизми?

— Опоси, сиз менга бунақа пичинг қилманг. Мен сизга қишлоқда таппи чангаллаб юрган саводсиз хотин эмасман. Билмасангиз билиб олинг: икки марта райсоветга депутат бўлганман. Бир нарсани билмасам шундан шунга аҳмоқ бўлиб келмасийдим. Ер юткурнинг сирини мен билмай, яна ким билсин?

— Ер юткур... ким? Отасими ё қизими?

— Икковиям бир гўр.

— Қанақа сир экан, айтинг-чи?

— Тўхтанг, олдин келишиб олайлик. Мен сизга билганларимни айтаман. Сиз эса менга молларни олиб кетишимга рухсат берасиз.

— Айтадиганларингиз шунчаки ғийбат бўлса-чи?

— Вой савил, мен ғийбатчига ўхшайманми?

— Нафиса Болтаева аввалги директор билан дон олишарди, девдингиз. Тоғаси «бўлмаган гап», деб рад этди.

— Тоғасими? Анави мўйлов жинними? У қаёқдан биларкан? Жиянини аборт қилдиргани ким олиб борган экан, сўрамабсиз-да. Бир марта бўлса ҳам гўрга эди. Уч марта олиб борганман. Мен ғийбатчи бўлсам Матлубадан сўранг. Жувонмарг бўлгурни кўрдингизми ўзи?

— Собиқ директорнинг хотинини айтяпсизми? Борсам уйида йўқ экан, шаҳарда дейишди.

— Вой савил қолсин, шаҳарда бало бор эканми? Уйдан атай чиқмаган. Ўлгудай қўрқади.

— Нимадан қўрқади?

— Эри қамалганидан бери роса обиска²¹ қилишяпти. Анавинда ҳам келиб-кетишган экан.

— Қачон?

— Тўхтанг, аввал келишиб олайлик, кейин сўранг саволингизни.

— Болтаева!

— Мен Болтаева эмасман, Худога шукр, Низомбековаман! У ергина юткурнинг фамилиясига ўтмаганман.

— Низомбекова, бу ер сизга бозор эмас. Савдолашманг. Агар билганингизни яширсангиз ё чалғитмоқчи бўлсангиз, қонун бўйича жазоланасиз.

— Вой ўлайин, ҳолвани ҳоким еб, калтакни етим ейдими энди? Биров келиб қизимни ўлдириб кетсин-да, сиз ўлдирганни топманг-да, мен жазо олайинми? Ўлмай ўла қолсин, бу қиз

²¹ Tintuv demoqchi.

ўлгур, бошгинамга битган бало бўлди. У ёқда отаси ётибди «ана ўламан, мана ўламан», деб. Бу ёқда бу кишим ўтирибдилар «айтмасангиз қамайман», деб. Ҳой, менга қаранг, қамашга мендан бошқа одамингиз йўқми?

— Мен қамайман, демадим, жазо оласиз, деб огоҳлантирдим.

— Қамайман, дейсизми ё жазо оласан, дейсизми — бир гўр эмасми? Ҳеч нима билмайман, деб туриб олсам-чи? Ичимдаги гапни ёриб оласизми? Ундан кўра молимизни бериб юборинг, мен сизга керакли гапларни айтай.

Омонулло бу шайтон қамчиси билан савдо пишиши қийинлигини англаб, телефон гўшагини кўтарди-да, қўшни бўлимга қўнғироқ қилди:

— Ҳафизхон ака, Болтаеванинг ўйида рўйхатга олинган молларни ҳозир бериб юбориш мумкинми?— Омонулло шундай деб Адолатга қараб олди. Адолат масала ўзининг фойдасига ҳал бўлаётганидан мамнун ҳолда бир қимирлаб олди. Омонулло эса суҳбатини давом этди: — Ҳа, одам келди. Болтаеванинг ўгай онаси, — Омонулло «бу кўпол гап таъсир қилармикин?» деб Адолатга тикилди. Адолатда норозилик аломати сезилмади. — Мумкин эмасми? — Шу саволдан сўнг Адолат бир чайқалаб олди. — Иложини қилиш керак. Эридан тилхат олиб келса-чи? Ҳа, албатта, гувоҳлар иштирокида. — Омонулло шундай деб гўшакни жойига илди. — Тушундингизми? Бир ҳафтадан сўнг тилхат билан келасиз. Қани, энди айтинг гапингизни.

— Кеча сиз кетганингиздан кейин эсимга тушди. Хотирам ўлгур сал ўтмаслашиб қолибди, — деб гап бошлади Адолат. Омонулло эса ўзича «ўтмаслашган ақлда ўткир хотира бўларканми?» деб хаёлидан ўтказди.

— Уч ойми, тўрт ойми аввал Валижонни кўрувдим.

— Ким у? — Омонулло шу саволни бериб қоғозга «Валижон» деб ёзди.

— Валижонми? Турсуналининг ишонган шўпири. Турсуналини биласиз, қамалиб кетган директор. Қоранг ўчгур Матлуба эри қамалса ҳам кўчиб кетмади.

— Кўчиши керакмиди?

— Эри қамалганидан кейин кетмайдими келган жойига. Бир нимадан илинжи бор у мегажиннинг. Ҳозирги директор эрининг яқин одами эди. Уйига ҳам тегмади. Нега тегмади, биласизми? Ер юткур Турсунали Нафисани суриб юрганида, Матлуба бу одамнинг кўнгилчасини овлаб юрган.

— Кўрганмисиз?

— Нимани?

— Кўнгилчасини овлаганини?

— Кўриб нима, мен унинг лозимига қоровулманми, қачон ечиб, қачон кийганини пойлаб юрибманми?

— Хўп, бу гапларни қўйинг, сиз Валижонни кўрувдингиз?

— Ҳа, кўрдим, — Адолат шундай деб ғаши келганини билдириш мақсадида бир чимирилиб олди: — Бир куни Матлуба чақириб, тўппа-тўсатдан «шаҳарга борамиз», дебди. Валижон «ертага борайлик, кеч бўлди», деса ҳам кўнмабди. Кейин Валижон уни ер юткур Нафисаникига бошлаб борибди. Боришганидан кейин Матлуба Валижонга «сен чиқиб тур», дебди. Нафис ўлгур эса «Ўтиринг, Валижон ака, чой ичинг, ош пишяпти», деса ҳам кўнмабди. Хуллас, Валижонни чиқариб юбориб, жанжалнинг уясини қўзғабди.

— Нега?

— Унисини билмадим. Эри қамалмасидан илгари жимгина писиб юарди.

— Эрининг ўйнаши борлигини билмасмиди?

— Балони биларди, у ергина юткур. Қип-яланғоч устидан чиқиб қолганида ҳам дамани чиқармаган.

— Унда нима учун жанжал қилади?

— Билмадим-у, аммо бир нима талашган.

— Эрини талашмаган хотин энди нимани талашини мумкин?

— Нимани талашарди? Бойликни-да. Жувонмарг бўлгур Турсунали топганларини яшириб кетганга ўхшайди. Ер юткур Нафис охирги келганида отаси билан пичирлашиб қолди. Секин қулоқ солдим. Қулоғимга киргани Нафис ўлгур ниманидир «топиш керак», деди. Кейин «ўша кечаси ошхона томонга қараб юривди», деди. Кейин икковиям кетди, билсам ўшанда боққа боришибди. Жувонмарг ўлгур боққа нимага боради? Эркаксираб боради-да. Ўйнаши қамоқда бўлса, эр жонивор ҳафталаб йўқ бўлиб кетса... Маишатни соғинади-да. Директор ўлгур ҳам буларга лаққа туша қолди. Қайтишганида қарасам, қулоғида янги зирак, бармоғида қўш узук. Нақ тилла! Кўзлари нақ жавҳар! Кўрдим-у, индамадим.

Омонулло бу гапни эшитиб экспертиза хулосаларини эслади: қулоқларидан зирак юлиб олинган, бармоқларида тўртта узук излари бор...

— Бармоқларидаги узуклар иккитамиди?

— Ўзи азалдан иккита бор эди. Биттаси никоҳ узуги, яна биттаси ёқут кўзли тилла узук эди. Боғдан қайтишганда яна иккитаси пайдо бўлди, деяпман-ку, тушунмадингизми? Эркак зоти ҳам ғирт аҳмоқ бўлади. Нафис ўлгур ким эди? Ит ғажиб ташлаган бир суяк эди. Шу сарқитнинг бармоғига иккита узук тақасанми? Шунақа сарф қилар экансан, свежийларидан топмайсанми?

Адолат янги директорни лақмалиқда айблаб, яна бир-икки гап айтди. Омонулло эса янги директор билан бўлган учрашувини кўз олдига келтирди. «Нафиса Болтаевани кўрганим йўқ», деб тонганини эслади. Сов-хозда ишни хом бажарганини англаб, яна боришни дилига тугди-да:

— Хўш, энди Валижоннинг гапи чала қолди-ку? — деди.

— Ҳа-я, Валижон ўлгур ҳам лақма-да, «чиқ» деса чиқиб кетаверибди. Кундошларнинг қирпичок бўлишларини мазза қилиб кўрмайсанми! Матлуба шумшуккина бўлиб юргани билан бало-да. Нафис ўлгур-ку тоғасига ўхшаган жинни. Юлиб ташлашдан ҳам тоймайди. Бир марта мени юлган у қўлинг сингур. Омма мен ҳам ҳаққимни қўймаганман.

— Хўп, қойилман, опа, Валижон нима деди?

— У жувонманг айтдики, Матлуба чиққанида вазоҳати жуда ҳам ёмон экан. «Шу жалабни ўлдиртириб юбормасам юрган эканман», дебди.

— Валижонга шундай дебдимми?

— Йўқ, Валижонга айтармиди шунақа гапни. Уйдан чиқиб келаётганда ўзига ўзи гапириб келаётган экан, ер юткур шўпир қулоғини динг қилиб эшитиб қолибди. Кейин менга айтди, «шунақа, шунақа гаплар бўлди, қизингизни эҳтиёт қилинг», деб қўйди. Энди тушундингизми?

— Тушундим. Айтадиган гапларингиз шумиди?

— Ҳа, шунча гапим камми сизга? Бўпти, агар камлик қилган бўлса, яна эшитсам ё эсласам келиб айтаман, — Адолат шундай деб ўрнидан туриб хайрлашди. Лекин дарров чиқиб кетмади. Остонада турганича «ер юткур» ва «ўлгур»лар ҳақида яна аллақанча гапларни айтиб ташлади. Омонулло уни билагидан ушлаб, йўлга бошламаса, кечгача гапиришдан ҳам тоймайдиган эди.

Адолатни кузатгач, Омонулло бошлиқ ҳузурига кириб қотиллик юз берган уйни назорат остига олиш масаласида келишиб олди.

АЗОБЛАРНИНГ МУҚАДДИМАСИ

«Ҳа-ҳа! Барибир урди-ку, Худо!! Ҳали бу ҳам кам сенга, бир томчи сувга зор бўлиб ўласан. Ҳа, сен қийналиб ўласан, мен эсам роҳатланиб тамоша қиламан!».

Бу овоз... қайнонасининг овози... Ўзи қани? Қаерда туриб гапиряпти?

Ҳаракатсиз ётган Тошболтанинг кўзлари жавдиради. «Ухлаяпманми, туш кўряпманми? — деб ўйлади Тошболта. — Йўқ, уйғоқман. Ҳаммаёқ ёп-ёруғ. Аввал домла ўқиятувди, кейин милиса келди. Бу ҳам тушми? Йў-ўқ... «Адол билан гаплашди-ку у милиса? Адол... ҳаром ўлгур Адол, мендан олдин сен ўлсанг яхши эди. Бир кун бўлса ҳам сендан кейинроқ ўлишни орзу қилардим-а, бир кун бўлса ҳам одамга ўхшаб яшаб қолардим-а... Милисага нималар деб сасидинг-а, қанжиқ! Менга теккунингча нима қилган бўлсанг қилгансан. Ҳаммасини эшитган эдим, лекин сенга раҳмим келиб индамовдим. Ўшанда сени ўлдирворсам бўларкан. Сен...

илон... ҳаммамизни чақиб ўлдирдинг... Бир соатга бўлса ҳам тузалсам эди, ўрнимдан туриб бўғиб ўлдирардим сен аблаҳни. Йў-ўқ... аввал тилингни кесар эдим, сўнг бўғардим. Нафиснинг олдига юзим ёруғ бўлиб борардим...»

«Ҳа-ҳа! Сени Худо урди-ку!»

Яна ўша овоз. Тошболтанинг кўзлари яна жавдиради. Сўнг нигоҳи қотди: ёнгинасида қайнонасини кўрди. Қайнонаси ўтириб олганича эски кўрпачани сўтяпти.

«Нима қиялпсиз?» — деб сўради Тошболта.

«Сенга кафан бичмоқчиман» — деб жавоб берди қайнонаси.

«Эски кўрпачанинг астаридан ҳам кафан бўларканми?» — деди Тошболта.

«Сенга шу ҳам ҳайф. Итдай ўлиб, итдай кўмилишинг керак», — деди қайнонаси.

«Мени бунча ёмон кўрасиз-а? Қизингизни урган бўлсам жазосини тотдим-ку? Худо бир алвастига рўпара қилиб қўйди-ку?» — деди Тошболта.

«Нафисанинг ҳаётини булғаб ташладинг. Менда ҳам айб бор: уни сенга бериб юбормаслигим керак эди», — деди қайнонаси.

«Мен қизимнинг бахтли бўлишини истаган эдим. Бахтини топган эди», — деди Тошболта.

«Номи бузуқ бўлиб топилган бахт бахт эканми? Айт, ўзинг, жон қизим, бахтли эдингми?»

Шу пайт қайнонасининг орқасида Нафиса кўринди: эски, кир кўйлақда, кўзларида ёш, маъюс қараб турибди. Тошболтанинг ҳеч эсидан чиқмайди: қамоқдан қайтиб, қайнонасиникига келганида Нафисани шу ҳолатда кўрган эди. Кўриб, юрак-бағри эзилиб кетган эди.

«Қизим, бувингга айтгин, мен сенга ҳеч ёмонликни тилаганманми?»

Нафиса индамай, шу ҳолатида қараб тураверди.

«Қизим, мени қийнама, ўладиган бўлсам ҳам қийналмай ўлай, айт, бахтли эдинг-ку, ахир?»

«Нафиса сенга гапирмайди», — деди қайнонаси.

«Нега гапирмас экан?» — деди Тошболта.

«Ўликларнинг гапирганини қайда кўргансан?» — деди қайнонаси.

«Сиз гапиряпсиз-ку?» — деди Тошболта.

«Мен сенга кафан бичиш учун атайин келганман», — қайнонаси шундай деб қаҳ-қаҳ отиб кула бошлади. Ўзини тўхтатолмай тўхтовсиз кулди, сонларига шапати уриб кулди, Тошболтанинг нақ тепасига туриб олганича кинолардаги ялмоғиз кампир каби хунук кулди. Кулги жарангидан Тошболтанинг қулоқлари шанғиллаб кетди.

— Ҳе, турқинг қурсин сенларнинг, жигарларингни қурт кемириб қуритсин!..

Бу кимнинг овози? Тошболта сергак тортди: қайнонаси эмас, Адолатнинг шанғиллаши бу. Кимни қарғаяпти?

— Молни эгасининг ўзига берармиш. Ким эгаси? Онангнинг маҳрига тушган мол эканми?

Шанғиш овози тобора яқинлашиб, рўпарасида Адолатнинг қаҳрли чехраси кўринди.

— Қанақа эркаксан ўзинг?! Фирт аҳмоқ одам ҳам шунча молни ўша ерга ташлаб келавермайди. Милисанинг гапларини эшитдингми? Э, эр бўлмай ўлибгина кетгин сен! Сенга текканимдан бери бирим икки бўлмади-я! Энди сени битимга боқаманми? Битта уқолинг неча пул, биялпсанми. Тузаладиган бўлсанг, тузал, бўлмаса ўзим бўғиб ўлдириб қўя қолай. Боқишга арзийдиган эркак бўлсанг экан, сен...

«Ношукур бўлма, шунча топиб келганим камми сенга? Учта эмас, ўттизта қиз узатишга етадиган мол йиғдинг-ку? Тилла тақинчоқларни сотсанг иккита машина беради-ку? Бунча нолийсан, қора шақшақ?!» Шундай демоқчи эди, тил айланмади. Ғўлдираган овоз чиқди.

— Нима деяпсан, қайтарчи? — деди Адолат ёнига тиз чўкканича қулоғини динг қилиб.

«Ҳадеб вой-войлаб ўпкангни кўрсатавермай битта қўй олиб сўйдириб худойи қилиб юбор. Бизга бало ёғилляпти. Худойи қилмасанг бўлмайди. Боя домла ўқиётганида шу кўнглимга келди».

Тошболта шу сўзларни айтмоқчи бўлганида кўзлари қассобга қараётган қўзичоқ кўзлари каби жавдиради.

Адолат бу нигоҳга зуҳр бўлган маънони ўз ақли етганича ўқиди:

— Молларни бориб олиб келайми?

«Каллангни ишлатсанг-чи: бало ёғияпти, деяпман сенга. Қўй олиб сўйдир, худойи қил, деяпман. Балоба мен учрадим, майли, энди қизларга урмасин. Сен алвастига ҳам Худонинг атагани бордир, эсингни йиғсанг-чи!..»

Уларнинг бу таҳлитда гаплашиши соқов билан сўқирнинг суҳбатини эслатарди.

— Ҳа, бўпти, нима демоқчи бўлганингни тушундим, — деди Адолат. — Эрта ё индин бориб олиб келаман. Милиса бўлса ўзига, мен индамай қўйиб берарканманми? Ношуд бўлмай қаро ерга киргин сен. Шунча молни уйга қўймай, харидорга топшириб келсанг ўлармидинг? Бу ёққа ҳовлиқиб югурганинг билан қизинг тирилик қолармиди? Мана, югурганинг билан кўмиш барибир сенга насиб қилмади-ку? Худо бизга меҳрибон-да, сени шу кўйга солмаганда мўйлов жиннинг ўла қолса жиянини кўммасди. Бутун харажат бизнинг гарданемизга тушарди. Эри ўлгур қайси гўрларда экан? Хотин олмай ўла қолсин, у сўтак. Қиз билан жувоннинг фарқига бормаса...

Тошболтанинг юраги санчиб, оғриққа чидолмай инг-раб юборди. Анча босилиб қолган курагидан оғриқ ҳам уйғонди. Оёқлари юзлаб чаёнлар ҳукмига топширилгандай азоб чека бошлади. Инграш ўкириққа айланди. Ёноғига ёш томчилари думалади.

«Бўғиб ўлдирсанг ўлдира қол», деган илтижо билан хотинига боқди.

— Ҳа, шунақа, — деди Адолат ўрнидан туриб, — тўғри гап туққанингга ёқмайди. Соғ пайтингда ҳам қутурган туяга ўхшаб ўкириб қолардинг. Ҳозир ҳам шунинг хумори тутдими, ҳе ўкирмайгина ўлгин сен...

«Тўхта, ҳеч бўлмаса оёқларимни силаб қўй, бу азоб билан ўлмай. Жоним чиқмасидан олдин сен ҳам менга бир яхшилик қил». — Тил бу гапга ҳам айланмади. Алҳол, бу илтижо тиш ҳатлаб айтилган тақдирда ҳам хотин томонидан ижобатга олинмоғи маҳол эди. Жавоб тариқасида унинг тилидан «Энди сенинг исқирт оёқларингни қашилаш қолувди», деган гапнинг учмоғи эҳтимолдан холи эмасди.

Тошболта азоблар исқанжасида ётганида Нафиса кўринди.

«Қизим, жон қизим, кел, сен қутқар бу азоблардан».

«Қандай қутқарай? Бу азобларни мен бермадим сизга, мен қутқара олмайман».

«Бувинг мени бетўхтов қарғаяптилар. «Сени Худо урди», деб қувоняптилар. Мен Худога нима ёмонлик қилдим. Мендан бешбаттарлари ҳам юрибдилар-ку, ялло қилишиб? Биттагина айбим — онангни урганим. Ундан кейин мен ҳам одамга ўхшаб яшайин деб ҳаракат қилдим, халос. Бошқалар еб-ичиб, маишат қилиб қорнини силаб ётганида, мен оч-наҳор яшашим керакмиди? Нима, нафс битта менда бормиди? Нафси ўпқонлар-чи? Қани, гапир, нега жим турибсан?»

«Дада, мен нафсни ўлчайдиган тарозибон эмасман. Менинг билганим — бизларни шу нафс шарманда қилди».

«Шарманда қилди? Тириклигингда ҳам шунақа девдинг. Шармандалик нима ўзи? Кўзга кўринмаса, қўлга ушлаб бўлмаса, еб бўлмаса, кийиб бўлмаса... Одамларнинг гапими? Ўшанда ҳам айтувдим, ҳозир ҳам айтаман: тупурдим, ўша одамларнинг ўзларига ҳам, гапларига ҳам!»

«Дада, ундай деманг, шу одамлар эрта-индин сизни кўтариб жойингизга олиб боришади».

«Барибир тупурдим! Ўлганимдан сўнг кўтариб олиб боришадими ё ҳожатхонага ташлаб юборишадими — менга барибир. Сен қизим, бувингга тайинлаб қўй: ҳадеб мени қарғайвермасинлар. Уч-тўрт кун бўлса ҳам тинч яшай. Келсанг ўзинг кел, бувинг келмасин. Тўх-та, бувингга қўшилиб сен ҳам мени қарғаетганинг йўқми?»

«Нимага қарғайман, дада?»

«Турсуналига рўпара қилганим учун-да. Лекин, сен билиб қўй: бу менинг калламдан чиққан ақл эмас эди. Алвасти ўгай онанг айтувди, мен лақмага маъқул келувди. Қарғасанг ўшани қарғайин. Лекин... ўзинг ҳам Турсуналини яхши кўрардинг-ку, а?»

«Яхши кўрардим, дада».

«Яхши кўрсанг бахтсиз эмас экансан-да? Буни бувингга айтгин. Оғзимиз энди ошга етганида, бошимиз тошга етди. Охирги марта боққа борганимиз эсингдами? Ўчоқ тагидан топган тақинчоқларимиз эсингдами? «Қорашақшақ» буни бошқача тушунибди. Янги директор билан ўйнашиб, шунинг ҳаққига олган, деб ўйлабди у ҳароми. Сени фоҳиша деб ҳисоблайди. Сенга авваллари айтмовдим, дардим ичимда эди. Менга тегмасидан аввал ўзи шунақа бўлган. Шунинг учун бошқаларни ҳам ўзига ўхшатади, у ҳароми. Қарғасанг ўшани қарға. Ўчоқ тагидан топган тақинчоқларни тақиб олувдинг. Ўлиб ётганингда қарасам, зиракларинг ҳам, узукларинг ҳам йўқ. Ўзинг олиб қўйганмидинг ё... эринг олиб қўювдимми?»

Нафиса бу саволга жавоб бермай маъюс тикилиб тураверди.

«Билмайсанми? Унда сени ўлдирган одам олиб қўйган. Нафис, қизим, айт, сени ким ўлдирди? Ёнингдаги йигит ким эди? Фақат «ўйнашим эди», демагин. Мен ишонмайман. Сен унақа шилта эмас эдинг, қизим. Сени эринг ўлдирмаган, ундан гумоним йўқ. Агар у ўлдирадиган бўлса, Турсуналини ўлдирарди. У Турсуналини яхши кўришингни биларди. Бир марта маст бўлволиб менга йиғлаган, сенга айтувдим. «Турсунали билан учрашмасин», деб ялинган. Ўлдирадиган одам бунақа бўлмайди. Унда ким ўлдирди сени? Карвон бормаганмиди уйингга? Ўчоқни бузган куним бир нимани сезиб ис олгандай бўлувди. Мени кўролмайди у нокас. Боғ қоровуллигини мендан олгунича атрофимда итпашшадек айланди. Кейин-кейин қилиқ чиқарди. Менинг гумоним ўшанда. Сайфини танирдинг, а? Еттинчи бўлимнинг бошқарувчиси. Сенга совчи қўйдирганида унамаганман, эсингдами? Ўша Турсунали билан гап талашиб қолганида Карвон «Сен ҳали хўжа-йинга гап қайтарадигон бўп қолдингми!» деб итдай пўпалаб ташловди. Мен ўртага тушмасам ўлиб кетарди, бола бечора. Ҳе, аттанг... шу гапларни милисага айтсам бўларкан...»

Нафиса отасининг гапларига эътибор бермай тисарила бошлади.

«Қизим, кетма, сен келиб, азобларим сал нари бўлятувди. Мени қутқар, қизим...»

«Ўзимнинг азобларим ўзимга етади, дада».

«Азоб? Қанақа азоб? Ўлган одамда қанақа азоб бўлади? Ўлим ҳамма азоблардан қутқаради-ку?»

«Йўқ, дада, ўлим сиз билан мен учун азобларнинг бошланиши...»

«Ундай дема...»

«Яқинда ўзингиз кўрасиз...»

Шундай деб кўздан йўқолди. Тошболтанинг қулоғига азобли фарёд овози эшитилиб, атрофига аланг-жаланг қаради. Ис босган айвон шипи, бўёғи кўчган устундан бошқа ҳеч нима кўринмади.

Кимдир ингради... Кимдир оҳ урди...

ПОКЛИК

— Қўлингизни кўтар! Ғиринг десанг, отаман!

Гарданига совуқ бигиз учи тиралгандай бўлиб, Омонуллониинг эти бир сесканди. Лекин таниш овоз уни жилмайган тарзда орқага ўгирилишга мажбур этди. Синфдош дўсти Сафарнинг қилиғи унга маълум: пойлаб туриб, орқадан писиб келиб, шунақа дейишни яхши кўради.

— Отадиган одам тўппончани биқинга тирайди, қаламни гарданга санчмайди, ҳариф! — деди дўстининг қўлини эҳтиётлик билан қайирган бўлиб. Кейин уларнинг ҳаракатини кулимсираб кузатаётган навбатчига қаради: — Мени «шошилинич тарзда йўқлаётган хотин» шуми? Сержант, бу ёлғон учун нима қиламан, биласанми?

— Ўзимизнинг акахонимиз-ку?

— Бўлди, укахонга сасима. Сен капитан бўлсанг, мен — Нишоновман! «Нишонов» деганда ҳозир капитан тугул генералларингнинг ҳам ичи ўтиб кетади. Бўлди, юр, кетдик.

— Қаёққа?

— Бугун қанақа кун? Иккинчи пайшанбами? Икки марта штрафга тушиб турибсан ўзинг.

— Йўғ-е?

— Ҳа-е! Энди сени ҳимоя қилмайман. Болалар пўстагингни қоқиб олишади.

— Аввалги «гап» куни касал эдим.

— Касал-пасалинг билан ишимиз йўқ. Аҳмаджон нима деган? Касал тугул ўлиб қолсанг ҳам ўлигингни «гап» бўлаётган уй ёнидан олиб ўтишлари керак. Кетдик.

— Ишим бор.

— Иш-пишинг билан ишим йўқ. Сержант укахон, хўжайинга айтиб қўйинг: ўртоқ Сафар Нишонов шахсан келиб, муҳим бир иш билан олиб кетдилар денг. Нишоновга қарши бир нима дейдиган одам ҳали туғилмаган.

Омонулло Сафарнинг одатини билади. Танага ёпишган канани ёки зулукни олиб ташлаш мумкин-ку, аммо Сафар бир нима деб ёпишдими, ундан ўлиб ҳам қутулиб бўлмайди.

— Хўп, машинадамисан?

— Машинадаман, хизмат борми?

— Бор. Ҳозир дадамникига кириб ўтамиз.

— Тушунарли. Қайнонани соғинибсан, у ерга кириб ўтишимиз ҳам тайин, а? Уялмай айтавер, мен атай бир ярим соат олдин келдим. Сенинг қилиғингни биламан.

— Эртага бўшмисан?

— Фирт бўшман, ўғри овига олиб борасанми? Бензин топиб берсанг бўлди, дунёнинг нариги четига ҳам кетавераман.

Омонулло хонасига кириб стол устидаги қоғозларни тартибга келтириб, тортмасига солгач, тезгина изига қайтди.

Табиатан серғайрат бўлган Сафар машинани ҳам беҳаловат тарзда ҳайдарди. Яшил чироқнинг ўчганига парво қилмай чорраҳадан ўтиши билан йўл ҳаракати назоратчиси ола таёғини кўтариб, тўхташга ишора қилди.

— Қизилга ўтмадим шекилли? — деди Сафар тўн-ғиллаб. — Машинада милиса олиб юришнинг ҳеч ҳо-сияти йўқ, шунақа ишқалга рўпара бўлавераман.

— Нақ қизилнинг ўзида ўтдинг. Мен гувоҳман. Ҳужжат кетди, деявер, — деди Омонулло тегажаклик қилиб, — овора бўлма, ёнингни олмайман.

— Сенга аҳмоқ одам ялинади. Қараб тур, ҳозир тўхтатганига пушаймон қилдирвораман.

Сафар шундай деб машинани тўхтатди-ю, аммо пастга тушмай, ўтираверди. Ҳайдовчиларнинг югуриб келиб, қўшқўллаб кўришишига кўниккан назоратчи бир оз кутди, сўнг машинага яқинлашди. Сафар ойнакни тушириб бош чиқарди.

— Ҳа, укахон, тинчликми?

— Тинчлик, ҳужжатларингизни кўрсатинг?

— Ўзинг кимсан, нега танитмайсан?

— Инспектор Нуриев. Ҳужжатингиз?

— Мени танимадингми?

— Танимадим, ака. Ҳужжатингиз? Илтимос, машинадан тушинг. — Нуриев шундай деб Омонулло томонга қараган эди, у «бопла, қўймайсан!» дегандай имлаб қўйди. Сафар эса, сумкасидан ҳужжати олиб, машинадан тушди. Назоратчи ҳужжатларни кўриб чиққач:

— Сафар ака, нега қизилга ўтдингиз?— деб сўради.

— Нима дединг? — Сафар шундай деб худди беморни кўраётган табиб каби унга тикилди. — Мен кўк билан қизилни фарқига бормайдиган аҳмоққа ўхшайманми? Менга қара, мабодо ўзинг далтоник²² эмасмисан?

— Ҳақорат қилманг, ака.

— Вей, мен сени ҳақорат қилдимми? Гувоҳинг борми? Ўзинг менга икки марта тухмат қиляпсан. Мен сени далтоник дедим. Бу сўкиш эмас, маъносини хўжайинингдан сўраб ол.

— Ака, нима десангиз денг, қизилга ўтдингиз. Протокол ёзаман.

— Ука, сен ҳужжатни кўрдингми?

— Кўрдим.

— Фамилияни кўрдингми? Фамилияни?

— Кўрдим.

— Нима деб ёзибди?

— Нишонов.

— Нима дегани бу?

— Билмайман, Нишонбой аканинг ё ўғли, ё набираси деганидир-да.

Сафарнинг доимий қуроли иш бермай, Омонуллога қараб қўйди.

— Машинадаги акангни танийсанми?

— Танимайман. Протокол тузаман, — Нуриев шундай деб қоғозларини чиқарди.

— Тўхта, ҳовлиқма, анави аканг ўзларингдан, подполковник. Менинг қиз ўртоғим бўлади. Вей, Омон, туш бу ёққа.

Омонулло кулимсираганича тушиб, назоратчи билан кўришди.

— Старшина, сигаретдан олинг, — деди бир кўзини қисиб қўйиб. Чекмайдиган Сафар ҳам назоратчи узатган сигаретдан олиб лабига қистирди. Омонулло старшинага ўт тутиб, сўнг ўзи ҳам тутатди-да, Сафарга қарамади. — Старшина сиз ҳақсиз: бу ўртоқ чиндан ҳам қизилга ўтди. Агар протокол ёзмасангиз, ўзингиздан кўраверинг. Бу ўртоқ икки марта алдаяпти: мен подполковник эмасман.

Омонулло кўз қисиб қўйгани билан бу гапларнинг ҳазилми ё чин эканини англай олмаётган назоратчи Сафарга ажабланиб қаради.

— Омон, қўй, бу гапларни. Подполковник бўлмасанг маёрдирсан, маёр бўлмасанг капитансан. Лекин менинг назарим тушган боласан. Подшозодаларнинг назари тушган милиса эрта-индин генерал бўлиб кетади. Сен бу болаларга ҳазиллашма, булар ҳазилни тушунишмайди.

— Нимаси ҳазил экан? Қонун ҳамма учун бир. Қоидани бузганингдан кейин жазосини ол.

— Шунақами? Додам роҳматли «милисадан ошнанг бўлса, ёнингда ойболтанг бўлсин», деганларида ишонмаган эканман, — деди Сафар пичинг оҳангида.

— Иккита ошна ўзларинг келишиб олаверинглар. Мен протокол ёзаман, — деди назоратчи.

— Ҳа, ёзинг, — деди Омонулло атай қитиқлаб.

— Ёзсинми? — деди Сафар пўписа оҳангида.

— Ёзаман, ака, ошначилик ўз йўлига, иш ўз йўлига.

— Бўлмаса, ма! — Сафар шундай деб унга машина калитини узатди. — Хўжайинингга бериб қўй. Машинани шахсан ўзи олиб бориб беради.

Назоратчи калитни олди-ю, савол назари билан Омонуллога қаради. Омонулло яна кўз қисиб қўйиб, сигаретини тутатаверди. Сафар эса «қўйинг ака, ҳазиллашдим», деган лутфни бир оз кутиб, лабига қистириғлик тутатилмаган сигаретни четга улоқтирди-да, қўл силтаганича нари кета бошлади. Шундан сўнг Омонулло ўзининг гувоҳномасини кўрсатиб, узр сўрагач, машина ҳужжатлари билан калитни олиб, ҳайдовчи ўриндиғига ўтирди. Сафар ўн беш-йигирма

²² Ranglarni farqlay olmaydigan odam.

қадамча юриб тўхтаб, ўтаётган машиналарга қўл кўтара бошлади. Омонулло ундан уч-тўрт қадам ўтиб машинани тўхтатди-да, пастга тушиб сўради:

— Акахон, қайси томонга борасиз? Йўл-йўлакай бўлса олиб кетай, ҳарна бензин пули чиқсин.

— Укахон, катта холангизникига кетятувдим, нақ йўлимнинг ўзи, — Сафар шундай деб тўнғиллади-да, ҳайдовчи ёнидаги ўриндиққа ўтирди.

— Сарикмассан-ку, бунча тутаб кетдинг? — деди Омонулло машинани юрғизгач.

— Ҳазил деб гапираверасанми? ГАИ ҳазилни тушунадими?

— Унақада ўзинг ҳам катта кетма.

— Катта кетиб нима дебман?

— «Сенга ялинган — аҳмоқ», деган ким эди? Энди аҳмоқлигингни тан олдингми?

— Сени ошнам деб юрган одам аҳмоқ бўлмай нима бўларди?

— Бўпти, минғиллама. Бир жойда зўр пиво бор, олиб борайми?

— Пивонинг додаҳўжасини ҳозир бориб ичасан. Баварияникидан топиб қўйган.

Пиво баҳонасида чалғиган Сафар аразни унутди. Омонуллонинг тутинган отасиникига боришгач, у «ўзинг кириб чиқавер», деб машинадан тушмади.

Икки табақали эшик қия очик эди. Омонулло қўнғироқ чалиб ўтирмай ичкари кирди. Уч оёқли калта нар-вон устига чиқиб олиб, гилос тераётган Бобомурод Омонулло овоз бермагунига қадар унинг кириб келганини сезмади. Омонулло ана шундан ажабланди. Табиатан сезгир бўлган Бобомурод ичкари уйда ўтирса ҳам кўча эшиги очилганини биларди.

Тутинган ўғлининг овозини эшитиши билан гилосга узатган қўлини тушириб, пастга қаради. Омонулло унинг қарашида ҳам сустлик сезиб «қарияптилар», деб қўнғилдан ўтказди. Отасининг ҳолатидаги ўзгариш сабабини кейинроқ билди, Омонулло сўрамаса ҳам Бобомуроднинг ўзи айтди:

— Опангнинг мазаси қочиб қолди, эрталаб касалхонага ташлаб келганман. Ҳозир яна кетаман. Кечаси ёнида бўлишим керак. Ҳарна далда-да.

— Сафар оғайнимнинг машинасидамиз. Кузатиб қўямиз, — деди Омонулло.

—Е, йўқ, ҳали овқат қилишим керак. Вақтинг бўлса, эрталаб хабар ол.

Бобомурод «опанг» деб атаган аёл Омонуллога етти ёт бегона эди. Охирги марта қамоқдан чиқиб қайтаётган Бобомурод Пенза бекатида ғарибгина кийинган, сочлари тўзиб, кўзлари киртайган аёлни кўриб, эътиборсиз ўтиб кета олмади. «Русларга ўхшамайди-ку бу аёл», деган ўй билан қараганида вагонларга тики- либ, киприк қоқмай турган аёл беҳосдан гапириб қолди:

— Биз уч киши эдик: Валя Наманганская, Гуля ва мен. Тўғри, ўғирлик қилмаслик керак эди... Аёлнинг ўзбекчалаб гапириб қолиши Бобомуродни тўхтатди.

— Синглим, сизга нима бўлди? — деб сўради.

Аёл унинг гапларини эшитмади, ҳолатини ўзгартирмай, киприк қоқмаган ҳолда яна ўша гапини такрорлади:

— Биз уч киши эдик...

Бобомурод яна қайта сўради. Аёл ўзгаришсиз ўтираверди.

«Ўтириб чиққанга ўхшайди, — деб ўйлади Бобомурод. — Бошига уришган бўлса, эси оғиб қолганми...»

Бобомурод нима қилишини билмай турганида милитсия маёри унга яқинлашиб ҳужжатларини кўрсатишни сўради. Ҳужжатларни синчиклаб текширгач, қай-таришга шошилмай, Бобомуродга синовчан боқди-да:

— Ҳамюртинг шекилли? — деб сўради.

— Шунақага ўхшайди, — деди Бобомурод.

— Ҳамкасбинг бўлиши ҳам мумкин, — деди маёр.

— Ҳа, шунақага ўхшайди.

— Бу ҳам қамоқдан чиққан. Икки-уч кундан бери шу ерда. Жиннихонага бериб юборсаммикин, деб турувдим. Агар одамгарчилик қилиш қўлингдан келса, ўзинг билан олиб кет. Юртида қариндошлари бордир. Жиннининг миллати бўлмайдикун-я, аммо хор бўлиб ўлиши яхши эмас.

Бобомурод милитсия ходимларини ёқтирмас эди, дейилса жуда юмшоқ қилиб айтилган бўлади. Ун тўрт ёшидан бери тўрт марта қамоқ лагерларининг тузини тотган одамнинг нафратини ҳеч нима билан ўлчаб бўлмайди. Шундай бўлса-да, маёрнинг ҳозирги гаплари кўнглига ёқди. «Наҳот сенда туйғу бўлса?» деган маънода унга қараб олди-да:

— Бир амаллаб олиб кетаман, — деди.

— Сен бу ўтиришига қарама, салдан кейин ўзига келади, — маёр шундай деб ҳужжатларни қайтариб берди-да, нари кетди.

Аёл киприкларини пирпирата бошлагач, Бобомурод:

— Синглим, Тошкентга кетяпман, бирга кетай-лик, — деди.

Аёл унга ялт этиб қаради-да, яқин меҳрибонини кўрган одамдай суюниб, жилмайди:

— Мен уйимга кетаман! — деб кафти билан бурнини артди.

Бобомурод ёши ўттизга етмаган, кўринишидан эса элликларни қоралаган аёлнинг феъли, табиати қандай эканини йўл-йўлакай билиб олди. Аёл милитсионерни кўрса қалқиб кетарди, жиноятдан ёки қамоқдан сўз очилса, лаблари ошкора титрарди. Бобомурод шу сабабли манзилга келгунича ҳам бу мавзуда сўз очмади. Аёл турар жойини унутган эди. Бобомурод ҳужжатига қараб уни қишлоғига бошлаб борди. Аёл туғилиб ўсган уй остонасига етишганда ҳали шом намозига азон чақирилмаган эди. Бобомурод эшикни тақиллатгач, қирқ ёшлардаги одам чиқиб Аёлни кўрди-ю, остона ҳатлаган ерида туриб қолди. Аёл ҳам унга қараб киприкларини пирпиратганича тек қотди.

— Сен кимсан, эримисан ё шеригимисан? — деди уй эгаси дабдурустан.

— Эри ҳам эмасман, шериги ҳам эмасман. Йўлда учратиб қолиб, қоғозларига қараб бошлаб келяпман. Ўзинг кимсан?

— Ҳеч кими.

— Ҳеч кими? Танимайсанми бу аёлни?

— Танийман... — деди уй эгаси мужмал оҳангда, — мен... акаси эдим.

— Акаси эдим? Энди-чи, акаси эмасмисан?

— Ота-онам оқ қилишган, мен ҳам оқ қилган-ман.

— Нега оқ қиласан?

— Ишинг бўлмасин, бу исқиртни олу жўна бу ердан. Иснодга қолдирма бизларни. — У шундай деб ўгирилмоқчи бўлганида Бобомурод гирибонидан олди-да, қорнига мушт урди:

— Менга қара, ҳей ҳаром! Синглингни Пензада кўриб қолиб, етаклаб келдим. Ўша ерда бир ўрис, ўрис бўлганда ҳам бир мент синглингга раҳм қилди. Бу ерларда хор бўлиб ўлиб кетмасин, деди. Сен нима деяпсан? Мен тўрт марта ўтириб чиққан одамман. Бешинчисида нима учун ўтираркинман, деб юрувдим. Сенинг қонингни ичиб ўтираман шекилли? Қани, жонингни суғуриб олмасимдан айт-чи, нима учун оқ қилгансан?

— Шаҳарда ўқияпман, деб ўғриларга қўшилиб кетибди. Бизларни номусга қўйди.

— Сенда ҳали номус ҳам борми, ҳаром! Касал синглингни оқ қилдим деб, кўчага ҳайдаб қўйиб, яна номусдан гапирасанми! Ота-онанг қани?

— Ўлиб кетишди.

— Қовурғаннинг орасига панжамни тиқиб юрагингни суғуриб олгим келяпти. Лекин шу синглингнинг ҳурмати учун ҳозирча тирик қоласан. Сени йўқлаб алоҳида келаман. Номус нима, инсоф нима, виждон нима — гаплашиб оламиз. Ҳозир эса, ҳамма қўшнилариингни чақир.

Ака аввалига кўнмади, бироқ юмшоқ ерига уч-тўрт тепки тушгач, буйруқни бажарди. Айрим қўшни аёллар тошдек қотиб турган Аёл билан кўришмоқчи бўлишди. Баъзилари эса, остоналаридан узоқлашмай чўчиган ҳолда қараб тураверишди.

— Қўшнилар, билиб олинглар: мана бу ҳаром одам ака экан. Бу ифлос одам синглисини оқ қилганмиш. Қамалган қизлар оқ қилинса, кўчаларда хор бўлиб ўлсин, деган қонун борми ўзи? Қаранглар, синглиси касал. Шу аёлга бир ўриснинг раҳми келди, акасининг эса раҳми келмайди. Энди мен шу аёлнинг номидан гапираман: у акасини оқ қилди, билиб қўйинглар! Энди мен унга ака, у менга сингил! Омин! Фотиҳа беринглар!

Биров фотиҳа қилган бўлди, биров қимир этмади.

— Биз уч киши эдик: Валя Наманганская, Гуля ва мен. Тўғри, ўғрилик қилмаслик керак эди... Аёл бу гапни аввал секинроқ айтди, сўнг баланд овозда қайтарди-да, қаҳ-қаҳ отиб кулди, кулаверди...

Бобомурод ҳайрон бўлди: шу пайтгача Аёл кулмаган эди.

Қўшнилар бирин-сирин уйларига даф бўлдилар. Аканинг ҳам қораси ўчди. Бир пиёла чойга таклиф этувчи инсоф эгаси топилмади.

Қишлоқдан чиқишганда қош қорайган эди. Бобомурод бирон хонадон эшигини тақиллатиб бошпана сўрашни истамади. Ўз майлига қўйиб берилган кекса тулпор каби йўлнинг ўртасидан аста юриб бораверди. Аёл икки қадам орқада, унга мутелик билан эргашган эди. Бобомурод кўп зулм кўрган — зулм ҳам қилган, оқибатсизлик тузини тотган — ўзи ҳам оқибатсизлик захрини бошқаларга ялатган, оз бўлса-да, меҳр шаробидан лаззат олган — оз бўлса-да, бошқаларга ҳам илинган, инсоннинг ҳайвондан ҳам тубанроқ тарзда хорланиши мумкинлигини кўрган, вақти келса, бош-қаларга ҳам кўрсатиб қўйган одам эди. Аммо бугунгидай ҳолатни учратиш нима экан, эшитмаган, ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган эди.

У ҳам, изидан келаётган маъсума ҳам, Бобомуродга фотиҳа берганлар ҳам, бермаганлар ҳам Оллоҳни танишмас эди. Бунинг учун уларга айб жандасини кийдирмоқ ноинсофлик бўлар. Туғилганларидан то айна дамга қадар бирон бир имон эгаси Яратган тангрини танишга даъват этмади. Яхшилик билан яшаганларга жаннат эшиклари очилажагию, ёмонлик қилганларга бу дунёдаги қамокдан ташқари дўзах азоблари борлигини ҳеч ким айтмади, тушунтирмади. Уларнинг ҳар бирлари инсоф, виждон, иймон, меҳр-оқибат тушунчаларини ўзларича англашарди. Бу дунё синовли дунё эканини, ҳар бир ҳаракат, ҳар бир сўз имтиҳон тарозусида тортилажагини ўйлаб кўришмаган эди. Айна дамда зўр бир имтиҳон содир бўлаётганидан ҳам бу ғофил бандалар беҳабар эдилар.

Қўшнилар уй-уйларига киргач, содир бўлган воқеани ўзларича муҳокама этиб, ўзларича баҳолар эдилар:

— Худо ёмон урибди, бечорани. Ота-онанинг қарғиши ёмон-да.

— Худо жазолабди...

— Жазосини берибди...

Алҳол, Тангрининг жазосига учраган ким? Аёлми, акасими ё шу қўшниларми? Валлоҳи аълам, биссавоб...

Йўлда бораётган Бобомурод буларни ўйламайди. Руҳоний масалалар, руҳоний ҳукмлардан узоқ бўлган бу одамнинг ўз дунёси, ўз ўлчамлари, ўз ҳукми, ниҳоят... ҳукмнинг ижроси бор. У «Худога солдим», «Бир кунмас бир кун уларни Худо уради» ёки «Худойим, ўзинг жазоларини бер», деб ўтирмайди. Масалани ўзича осонгина ҳал этади: ўзи ҳукм чиқариб, ўзи ижро этиб қўя қолади. Ҳозир ҳам шарт изига қайтгиси, аканинг юрагини суғуриб олгиси, бу бемехр юракни итларга ташлагиси келди. Жуда-жуда истади шундай қилишни. Бироқ, оғир-оғир қадам ташлаб келаётган чорасиз Аёлнинг қисматини ўйлаб, ўзини босди. Ҳозир қайтиб Акани чертса ҳам қамалиб қолиши оқибатида Аёл кўчада хорланиши ёки жиннихонада азоб чекиб ётиши мумкинлигини у биларди.

Туни билан юриш фойдасизлигини англаб, ташландиқ шийпон яқинида тўхтади. Бир оз ўйланиб тургач, шийпонга қараб юрди. Хас-хашакларни оёғи билан сидириб тозалаган бўлди-да, ўтирди. Аёл Бобомуродга яқин келишдан қўрққандек шийпон ёнида тураверди. Бобомурод аввалига индамади. Сўнг:

— Ўтир, — деб қўйди.

Аёл таклифни эшитмагандек тек тураверди.

— Ўтир, синглим, — деди Бобомурод юмшоқроқ оҳангда. — Эрталабгача дам оламиз шу ерда.

Аёл гўё шийпонни қимирлатиб юбормай дебми, эҳтиётлик билан қадам босиб чиқди-да, нарироққа бориб чўнқайди.

— Энди мен акангман. Энди сен хор бўлмайсан. Сен улардан ранжима. Улар ўғрини одам ўрнида кўришмайди. Мен эса, уларнинг ўзларини одам қаторига қўшмайман.

— Мен ўғри эмасман!

Секингина айтилган бу сўз аслида қалбнинг портлашидан ҳосил бўлган нидо эди. Бу учтагина сўз кўп йиллик ғам-андухлар занжирини узиб тилга чиққан эди. Бу гапни уйи олдида акасига айтмоқчи эди. «Барибир ишонмайди», деб айтмади. Янги акасига айтди. Қонсиз лаблардан учган бу сўзларни Бобомурод эшитди.

— Ўғри эмаслигини бир қарашимдаёқ билган- ман, — деди у. — Ўғри бўлганинда сени етаклаб юрмас эдим, ўзингни ўзинг эплардинг. Сендан яширмайман: мен ўғриман. Тўғрироғи, ўғри эдим. Қамоқда онт ичдим: бу ҳунарни ташлайман. Менинг бир ўғлим бор, шу юришим бўлса, уни бахтсиз қилиб қўяман. У яхши бола... энди у сенинг жиянинг. Сен ҳали ёшсан, синглим, ҳадеб сиқилаверма. Сиқилган билан биров сенга раҳм қилмайди. Ундан кўра мазза қилиб яшайвергину одамларнинг гапларига ҳам, қилиқларига ҳам эътибор берма. Ўйлаб кўрчи, сени ўғри деганларнинг ўзлари тозамикин? Агар тозаси шунақа бўлса, наҳс босгани қанақа бўларкин? Биз энди бир-бировимизга суяниб яшаймиз. Бу ҳам катта бир бахт. Дунёда суянчиғи йўқ якка махов одамлар тиқилиб ётибди.

Бобомурод шу гапларни айтиб анча енгил тортди. Аёл эса унга жавоб қайтармади.

Қоронғи осмонга юлдузлар тошиб, само ҳуснини беади. Бобомурод жағини тиззасига тираб бу мўъжизага боқди. Юлдузлар — сайёраларми ё катта-кичик самовий жисмларми — у билмайди. Унга маълуми — юлдуз учгани кимнингдир жон узилганидан нишона. Ҳали ўзини тутолмай Акани ўлдириб қўйса ҳозир битта юлдуз учган бўлармиди... «Наҳотки ҳамманинг жони шу юлдузларда бўлса, — деб ўйлади у. — Наҳотки ифлос одамларнинг ҳам жони шундай беғубор, шундай покиза осмонда бўлса. Бунақа одамларнинг жони ҳожатхонага ташланса, ҳожатхона ҳам булғанади... Йў-ўқ, юлдузлар одамларнинг жони эмасдир. Балки... шу аёлга ўхшаб хўрланганларнинг кўзларидаги ёш осмонга учиб, юлдузларга айлангандир... Қизиқ... бу нима учун йиғламайди? Шунча гапдан кейин ҳам йиғламади. Йиғласа бўларди, енгил тортарди...»

— Синглим, сен мендан тортинма, йиғлагинг келаётган бўлса йиғлайвер. Эркак бўлсам ҳам баъзан йиғлагим келади...

Аёл жавоб бермади.

Тун яримлаганда Бобомуроднинг уйқуси келди. Тиззасига бош қўйганича мизғиди. Беш-ўн дақиқадан сўнг чўчиб уйғонди-да, «кетиб қолмадимикин?» деган хавотирда Аёл томон қаради. Аёл тошдек қотиб ўтирарди. Бобомурод бир неча марта мизғиди. Ҳар сафар чўчиб уйғониб, хавотирланган тарзда Аёл томон қарарди.

Тонгни шу зайлда қарши олдилар...

Ўшандан бери Аёл шу уйда яшайди. Омонулло уни дастлаб кўрганида «Отам у ёқларда уйланибди-да», деб ўйлади. Сўнг бошқа-бошқа хоналарда ётишларини билиб, муомалаларида эр-хотинлик меҳри йўқлигини сезиб, ажабланди. Отасидан «Ким бу?» деб сўрамади. Бобомурод эса «Синглим», деб гапни қисқа қилиб қўя қолди. Аёлнинг «Биз уч киши эдик...» деган гапларини эшитгач, қанақа сингил эканини ўзича тахмин этди. Тахмин нотўғри эканини кейинроқ билди. Бир куни Бобомурод унинг тилига чиқаролмай юрган барча саволларига бира тўла жавоб берди:

— Мен ҳаммасини аниқладим: бу қиз бир номарднинг қўлига тушиб қолган. Бир ўғирликни шу бечоранинг бўйнига қўйиб юборишган. Тухмат билан кетган. Ҳаммасини аниқладим, ҳаммаси ҳал бўлди.

Омонулло:

— Нима ҳал бўлди? — деб сўраганида Бобомурод:

— Тухмат қилганлар жазоларини олдилар. Бу пок аёл, истасанг «амма» дегин, истасанг «опа» — деган эди.

Омонулло отасининг кўнглига қараб «опа» деди. Аёлни ҳар кўрганида унга ачинарди. Кейинчалик Аёлнинг ранг-рўйи яхши томонга ўзгарди. Чехрасида ёқимли нур ҳам пайдо бўлди. Лекин «Биз уч киши эдик...» бошланганида бетлари бирдан қорайиб, кўзларидан нур қочиб хунук ҳолатга келиб қолар эди.

Бу Аёлнинг келганига ўн икки-ўн уч йил бўлди ё ундан ошди, Омонулло аниқ эслолмайди. Қамоқдалигида «ўғлим, бундан бу ёғига фақат сен билан бирга бўламан», деб хатлар йўллаган одам Аёлнинг атрофида парвона бўлишдан ортмай қолди. Аёл кўп гапирмасди, овоз чиқариб кулмасди. Бир нарсадан хурсанд бўлса салгина жилмайиб қўярди халос. У жилмайганида Бобомуроднинг назарида бутун олам чароғонлашиб кетарди. Тундлашса эса унинг юраги сиқилиб кетарди. Шундай пайтларда баъзан «Ҳой, гапирсангчи, соқов эмассан-ку ахир!» деб койиб ҳам берарди. Шунда Аёл заифгина жилмайиш ҳадя этиб, унинг кўнглигини равшанлантирмоқчи бўларди.

Омонулло отасининг бугунги кайфиятидан сездики, Аёлнинг касали шунчаки ўткинчи хасталик эмас. Шу боис Омонулло «Отамга далда бўлар», деб бир оз гаплашиб ўтирмоқчи эди, Бобомурод унамади. «Ўртоғи билан келган бўлса, ҳойнаҳой бирон ёққа кетишаётгандир», деган хаёлда «менга ҳалақит берасан», деб кузатди.

Қайнонасиникига Сафар ҳам кириб, бир-икки пиёла чой ичишгач, изларига қайтишди.

— Хафа бўлмагину оғайни, опангни кўрсам юрагим сиқилиб кетади, — деди Сафар машинага ўтиргач.

Омонулло унга бир қаради-ю, индамади. Сафарнинг бу аёлга ачинганидан эмас, иргангани учун кирмаганини биларди.

Аёл бу уйда пайдо бўлганида шу атрофда яшовчиларнинг айримлари ундан ҳайиқишди, баъзилари эса ирганишди. Шу кўчада, шу уйда туғилиб униб-ўсган Бобомуроддан барча ҳайиқарди. Қамоқдан қутулиб келиб, кейин яна қамалиб кетгунига қадар биров унга юрак ютиб тик қарай олмасди. Бобомурод бу маҳаллада бировнинг чўпини олмаган, бировни чертмаган, бировни сўкмаган бўлса-да, «ўғри» деган ном билан юргани учуноқ ҳамма ҳайиқарди. Аёлдан ҳайиқишларига сабаб ҳам айнан шу эди. Аёл кўчага кам чиқарди. Чиққан маҳалида ўзига хавотир билан қараб турганларини сезса, жилмайишга ҳаракат қиларди. Ирганаётганларини сезса юзини тескари буриб оларди. Бир йили Омонулло Сафар билан кирганида опаси касаллик ҳужумидан энди ҳоли бўлиб турган пайти экан. Эси ўзига қайтгани билан рангидаги тундлик тарқамаган, паришон сочларини тарашга ҳали улгурмаган экан. Ўшанда Аёл Сафарнинг қарашиданоқ унинг ирганаётганини сизди. Улар уйга кириб ўтиришгач, хонасига ўтиб ўзига оро берди. Сўнг дастурхон тузади. Чой қўйиб аввал Бобомуродга, кейин Омонуллога узатди-да «ўртоғингизга» деб пичирлаб қўйди. Омонулло шундан сўнг Сафарнинг ирганганини ҳам фаҳмлади, опасининг одатини ҳам билди.

Ўшандан бери анча йиллар ўтди. Сафар билан яна бир неча марта келди. Ўшандан бери Сафар остонага қадар келади-ю, ичкари кирмайди. Ҳар гал «юраги сиқилиб кетишини» айтади. Сафар қанчалик яхши дўст ҳисобланмасин, мана шу каби одатлари, кибрга бандалиги Омонуллога ёқмайди. Баъзилар дўст танлаш имкониятига эга бўладилар. Баъзилар эса бориға шукр қилиб юрадилар. Омонулло ана шу иккинчи тоифага мансуб. Болалар уйда орттирган дўстлари турли томонларга тарқаб кетишди. Иккитаси хасталик туфайли, учтаси эса жиноятчиларга қўшилиб қолиб бу дунёни тарк этди. Институтдагилар ҳам турли шаҳарларда

ишлашади. Бирининг бўш вақти иккинчисига тўғри келмагани учун ҳам кам учрашишади. Ойда бир учрашиб турадигани — шу синфдошлари. Худо унга синфдошларни танлаб-танлаб берган. Кибрли, худбин, дарди мол-дунё бўлган болаларнинг бир синфга қандай жамланиб қолганини Яратган билмаса, бандаси билолмайди.

Буларнинг ичида хокисори ана шу Омонулло эди. Синфдошлар уни ошкора тарзда менсишмади. Булар орасида фақат Сафаргина меҳрибон эди унга. Ота-онаси ҳам Омонулло киргудай бўлса кўкрагидан итармай, ўғлининг суюмли меҳмони сифатида иззат қилишарди. Мактабни битиргач, беш-олти йилмикин, синф-дошлари билан деяри кўришмади. Милитсияда ишлай бошлагач, улардан бирининг иши тушди-ю, «гап» деб аталмиш зиёфатга чорланадиган бўлди. Ўшандан бери ҳар оининг иккинчи пайшанбасида улар билан «гап ейди». Гарчи улар билан мактабда бирга ўқиган бўлса-да, ўзининг бу даврага бегоналигини ҳис қилиб туради. Уларнинг яшаш тарзлари, дунёқарашлари, фикрларини ҳазм қила олмайди. Айниқса кейинги пайтларда ўзини тортишга баҳона қидирадиган бўлиб қолган. Даврада ҳол-аҳвол сўрашаётганида «бола-чақалар омонми?» дейилганида унинг юраги увишадиган одат чиқарган. Ўртоқлари унга «хотининг нега туғмаяпти?» деб дашном беришмаса ҳам шу савол кўндаланг тургандай ўнғайсизланаверади. Айримлар беихтиёр равишда, саволни кимга бераётганини, оқибати нима бўлишини ўйлаб кўрмаган тарзда «бола-чақалар қалай?» дейишганда Омонуллонинг юрагидан бир томир узилгандай бўлаверади.

Ҳозир Омонулло руҳини темир исканжага олувчи давра сари борарди. Сафар ўзи келмай телефонда эслатганида бормасликнинг чорасини топарди. Отасиникига келгунича дўстига қитмирлик қилиб, кўнглини хушламоқчи эди. Сафарнинг «юраги сиқилганини» эшитиб ўзининг ҳам кўнгли хуфтон пардасига ўрала бошлади. Тумтайиб олмаса-да, гапиргиси келмади. Сафар унга қараб-қараб қўйиб:

— Мендан хафа бўлдингми? — деди узрли оҳангда.

— Сен хафа бўлишга арзийдиган одаммансан, — деди Омонулло зардали пичинг билан.

— Хўп, ҳисоб, — биру-бир. Аразлаган — ўғри, — Сафар шундай деб кафтини узатди.

Омонулло руҳсиз ҳолда шапати уриб қўйди-да:

— Опам касал эканлар, — деди. — Эрталаб кириб ўтамин.

— Бўпти, — деди Сафар жонланиб. — Зўр кабобнинг ўғил боласи мендан.

— Кабоб емасалар керак. Реаниматсияда эканлар.

— Ўзлари емасалар дўхтирлар ейишади. Дўхтирларнинг томоғини ёғлаб турсанг, яхшироқ қарашади. Ўзингдан ибрат олмайсанми? Дўхтир нимаю милиса нима? Милисани мойламасанг — қамоққа жўнатади, дўхтирни мойламасанг, ундан ҳам баттар — нариги дунёга жўнатади. — Айтган гапи Сафарнинг ўзига хуш ёқиб, ҳузурланиб кулди. — Гапим ёқмаса ҳам кўнгил учун салгина тиржайиб қўй, ҳей «кайфитанг».

Йўлнинг қолган қисми Сафарнинг мазали-мазасиз, ёқимли-ёқимсиз ҳазиллари билан босиб ўтилди. «Гап» деб аталмиш зиёфатга барвақтроқ бориб қолишган экан, Сафар мақтаган пивонинг «додохўжаси»ни ичиб роҳатланиб ўтиришди. Уй эгаси пайтдан фойдаланиб, ўзини қизиқтирган сиёсий масалаларни ойдинлаштириш мақсадида Омонуллони гапга солди:

— «Время»ни кўрдингми, Берлин деворларини йиқитишибди-я! — деди ажаблангансимон. — Мен бултур борувдим ўша ерга. Зўр дўконлари бор эди. Улар ҳам кетганмикин?

Омонулло дарров жавоб бермади. Пивони симириб унга қараб олди. Берлин деворларининг йиқилишидан, ярим асрдан зиёдроқ айри-айри яшаган халқнинг қўшилишидан дунё нима ташвишда-ю, нима қувончда? Бунинг ғами эса деворга яқин ердаги майда дўконларда.

— Деворни нимага бузишяпти, биласанми ўзинг? — деди Омонулло ғашланган тарзда.

— Фиш-пиши керак бўлиб қолгандир ё пахса девор эканми? — деди Сафар қитмирлик билан.

— Сен жим тур, — деди уй эгаси уни жеркиб, кейин Омонуллога қараб елка қисди: — шунга ҳайронман. Туппа-тузук баланд деворлар эди.

— Каллани ишлат: ўша ерда кўрган дўконларинг кичиклик қилиб қолибди. Деворни бузиб ўрнига катта дўконлар қуришади. Иккита эшиги бўлади. Бир томондан ғарбий берлинликлар киради, иккинчисидан шарқликлар.

— Гапни ҳам эзворасан-да, а? Вей, милиса бўлмасам ҳам у-буга ақлим етади. Ғарбий Берлинни узоқдан бўлса ҳам кўрганман. У ёқда зўр «импортний» моллар бўларкан. Ана энди борадиган бўлди Берлинга.

Улфатлар бирин-сирин келишиб, «Берлин девори» масаласи сурилди. Бунинг ўрнига «беш юз кун» деб ном олган иқтисодий режа муҳокама қилиниб, бу режа эски шаҳардаги гўшт бозори талабларига жавоб беролмагани учун инкор этилгач, сомсаларни еб, шўрваларни ичишди-ю:

— Қани, кўмирхонага ўтдик,— деган таклиф билан дастурхондан пича узоқлашиб, уй бурчагида давра қуришди.

«Кўмирхона» — қимор ўйналадиган жой. Бир-бирига аҳил, бир-биридан жонини аямайдиган дўстлар беш-ўн тийин тикишдан бошлаб сўмларга ўтадилар. «Кўмирхона»да фаолият бошламай туриб бир-бирларининг ҳатто неча юз сўмлик қарзларидан кечиб юборадиган мард, меҳрибонлар қиморда ўн-йигирма ти-йин устида сўкишиб, ёқа бўғишиб кетадилар. «Гап»га кечикиброқ келган дўстларига «қалай, яхшимисан?» деб, ўтирган ерларида қўл узатиб қўя қоладилар. «Бола-чақа яхшими?» деб ҳол-аҳвол сўрашга фурсатлари ҳам, фаросатлари ҳам етмайди. Омонулло қартага уста бўлгани учун «кўмирхона»дан умрбод бадарға қилинган. Қайсидир йили Омонулло Москвага борганида тўртта бир хил кўринишдаги қарта тўплами олиб келиб, ҳар бир тўпландаги «туз»ларни аралаштириб ташлади. Ўттиз олтита қартада тўртта ўрнига ўн олтита «туз» мавжудлигини «кўмирхона»дагилар кейинроқ билиб қолишди. Мана шу ҳазил баҳона бўлиб Омонулло жазоланди — ўйиндан тамоман четлаштирилди. У ҳатто бировга маслаҳат бериш ҳуқуқидан ҳам маҳрум эди.

Омонулло ўйин қизимай туриб Сафар билан эрталаб учрашишни келишиб олди. Ўйин «сен фирром қилиб ютыпсан», дейдиган даражага етганда секингина туриб, чиқиб кетди.

ФИТНА

(Қотилликдан аввалроқ содир бўлган воқеа)

Омонулло Берлин деворлари қисмати ҳақида пичинг сўзларни айтаётгандан, ўртоқлари эса беш юз кунга мўлжалланган иқтисодий режани инкор қилиб ўтиришгандан анча илгари, тунда, қамоқ лагерида бир фитнага тайёргарлик бошланган эди.

Нуриддин ўша куни уйдан мактуб олиб аввал қувонди, кейин кўнгли чўқди. Мактубда дилга оғир ботувчи сатрлар йўқ эди. Қишлоқдаги ҳамманинг сиҳат-саломатлиги ҳақида ёзилиб, охирида «ўртоғинг Шердор уйланыпти», деган хушxabар айтилганди. Нуриддиннинг назарида шу хушxabар ботининда онасининг армонлари яширингандай бўлди. Ҳарбийга кетаётган пайтида онасининг маъюс узори яна кўз олдида гавдаланди. Нуриддинни саккизинчи синфдан сўнг ўқитишга қўллари калталиқ қилди. Ҳарбийдан олиб қолишга эса ундан-да калталиқ қилди. Шунда ҳам ношукр бўлмай, умид билан кузатган эди. «Бирортасини хушлаб қолган бўлсанг айтиб кет, унаштириб қўяй, келишинг билан, Худо хоҳласа, тўй қиламиз», — деган эди. Нуриддиннинг хушлагани бор бўлса-да, онасига дадил айтишга журъати йўқ эди. Ўртоқлари бирин-сирин уйланыпти. Ҳар бирининг тўйида онасининг яраси янгиланади. Нуриддин онасининг шу ҳолатини кўз олдига келтириб, эзилди. Барча уйқуга кетганида ҳам у мижжа қоқмай ётди. Тун яримлаганда мизғигандай бўлди. Туш ҳам кўрди шекилли... Бироқ, бу тушми эди ё рўёми, фарқлай олмади. Назарида кўзлари очиқ эди. Дарбадар тўсатдан пайдо бўлмади, барак эшигини очиб кирди-да, тахталарни ғижирлатиб юриб келиб, унинг рўпарасида тўхтади. Ҳа, тахталарнинг ғижирлаганини аниқ эшитди.

— Ҳа, той бола, уйқу келмаяптими?

Нуриддин ажабланди: уни кичиклигида «той бола», деб эркалашганини Дарбадар қайдан билди экан?

— Сен бунда бедорсан, юртда эса барча ғафлат уйқусидадир. Озодлик истовчи қалблар муҳрлангандир. Қалбларнинг қулликка мойил эканини билурмисан, бўтам? Уйғониш фурсати келганини англаюрмисан, бўтам? Юрак қонлари ила Ватан боғин обод қилмоқни фаҳм этмасмисан, бўтам?

Дарбадар саволлар берди-ю, нечундир жавоб кутмади. Балки Нуриддиннинг бу саволларга жавоб қайтармоғига ақли қосир эканини билдими экан? У тахталарни ғижирлатиб юриб келган эди, турган ерида тутунга айландию шипга кўтарилиб кўздан йўқолди. Нуриддин бу сир-синоатни тушунолмай гаранг бўлиб ётганида маҳбуслардан бири унга яқинлашиб, елкасидан аста туртди-да, «ташқарига чиқ, кутишяпти», деб тезгина изига қайтди. Нуриддин бу ерда «ким чақир-япти, нима учун?» деган савол берилмаслигини бил-гани сабабли индамади. Бу ерларда чақирилдингми, бас, чиқишга мажбурсан. Яхшилик билан чақирилган бўлсанг, яхшилик билан қайтасан, тонгни ўз ўрнингда қаршилайсан. Ёмонлик қасдида чорланган бўлсанг, тўшагинг етим қолади.

Нуриддин бир неча дақиқа ҳаракатсиз ётгач, қаддини кўтарди. Баракдан сал нарида, майдон чеккасидаги дарахтга сўяниб сигарет тутатаётган Тенгизни таниб, хавотирсиз равишда ўша томон юрди.

— Ҳа, Ҳамзат, — деди Тенгиз унинг саломига алик олиб, — уйқунгни ҳаром қилдимми?

— Йўқ, уйқум келмай ётувдим, — деди Нуриддин.

— Одамнинг кўнгли сезгир бўлади, ёмонликни тез пайқайди.

— Ёмонликни? Қанақа ёмонликни?

— Бу ёққа юр, — Тенгиз шундай деб уни баракнинг чироқ нури тушмайдиган қоронғу томонига бошлади. — Бир фитна тайёрланяпти. Ёмонликни бизнинг кўлимиз билан амалга оширишмоқчи.

— Бировни ўлдириш керакми?

— Бировни ўлдириш учун бош қотириб фитна яшаш шарт эмас. Бир жанжалнинг уясини кавлаб беришимиз керак.

— «Биз» деганингиз ким?

— Сен, мен, менинг атрофимдагилар, яна беш-олтита аҳмақ. Бир-икки кун ичида Янис амакингга ўхшаб Болтиқ бўйларида келганлар ёппасига дўппосланиши керак. Улар ҳам калтак ейишлари керак, ҳам жанжал бошлаган, деган айбни бўйинларига олишлари шарт. Балки биз томондан одамлар яраланар, балки ўлар. Менга аниқ айтишмаган бўлса ҳам кўнглим шуни сезиб турибди. Агар кўнглим алдамаса, одам ўлдирилса, энг аввалида Янис амакинг кетади.

Тенгиз «Янис амакинг» деб айтаётган одам билан Нуриддин кўпинча бирга ишларди. Турсуналидан безиб, узоқлашган пайтда унга шу мулойим одам билан шерик бўлиб ишлаш маъқул келиб қолган эди. Ёши олтмишдан ошиб, кучдан қолган, баъзан хасталик ҳуруж қилганда азоб чекувчи бу одам ўзини меҳнатдан олиб қочмасди. Имкони борича ўз вазифасини бажаришга интиларди. Нуриддин кўмаклашмоқчи бўлганида «ҳар ким ўз аравасини ўзи тортиши керак», деб унамас эди. Ана шу беозор одам нима гуноҳ қилибди-ки, уни дўппослашса, сўнг эса «қотил» деган тухмат билан айблашса...

— Гапимга тушунмадинг-а? — деди Тенгиз. — Сен жуда хомсан, бола. Ҳа, хомсан! Янис амакинг нима учун қамалган, биласанми?

— Ҳа, ишхонасида электр чойнақдан ўт чиққан экан...

— Бу бир баҳона, Ҳамзат. Янис амакинг аслида сиёсий маҳбус. Лекин бизнинг «еркин ва улуг» Советлар мамлакатидан сиёсий қарашлар учун қамаш мумкин эмас. Унинг тажрибахонасига ўт қўйишиб, тухмат билан қамашган. Аслида у зўр физик олим бўлган. Ватанини руслар босиб олганини очиқ айтган, халқини озодлик юришига даъват этган. Мана, сенинг ҳам, менинг ҳам юртимни руслар босиб олишган. Биз шуни очиқ айта оламизми? Йўқ.

Майли, мен бир ўғриман, бунақа гапларга ақлим етмас. Сен ҳам ўрсан, ёшсан, илми йўқ бир қовоқ калласан. Сени ҳам айблаб бўлмайди. Лекин олимман, зўрман, деб керилиб юрганларимиз айтишадими? Ё халқига юзланиб, турларинг, озодлик учун курашларинг, дейдими? Шунинг учун ҳам Янис амакингни ҳурмат қиламан. Ҳозир Москвада Янисга ўхшаганлар рус ҳукумати билан теппа-тенг олишадиган бўлиб қолишган. Назаримда улар сиёсий маҳбусларини озод этишни талаб қилишяпти. Бу ҳукуматни чақаётган энг муҳим нарса — улар Совет Иттифоқидан ажралиб чиқай деб туришибди. Моск-ва энди уларни ширин ёлғонлари билан ушлаб туролмайди. Фитнасиз иш битириши қийин. Шунинг учун ҳамма ерда ҳар турли фитналар кўтаришга буйруқ келганга ўхшайди. Бу ердаги фитна бизнинг қўлимиз билан бўлади.

— Кўнмасакчи? Ур, деса ураверамизми? Ўғриларнинг ор-номусига тўғри келмайди-ку, бу? Сиз томондан хоинлик бўлмайдимми?

— Бу гапларни қўй, Ҳамзат. Ўғрилар ҳеч қачон буларга хизмат қилмаган ва қилмайди ҳам. Гап янисларнинг тақдири устида кетяпти. Уларни урмасак бўлмайди.

— Нега? — Нуриддин ажабланганидан овозини бир парда кўтарганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Бақирма, — деди Тенгиз елкасини муштлаб. — Ақлингни ишлат: биз урмасак, бошқалар ўладиган қилиб уради. Аввал менга топширишди бу ишни. Кейин Кошакни ҳам чақиришди. Унга нима дейишгани номаълум. Агар йўқ, десак пайимизга тушишади. Мен-ку, бундан қўрқмайман, сендан ҳавотирдаман. Эрта-индин муддати тугайдиган аҳмақлар билан Кошак ишга киришгудай бўлса, ёмон қилади. Шунинг учун сени чақириб айтишса, ҳақиқат талашма, жиғига тегма. «Яхши бўлди, қўлим қичиб турувди», деб қўя қол. Уруш чиқса сен Янис амакингни урасан. Унга тайинлаб қўй, у бошқаларга айтсин, олишиб, муштлашиб юришмасин, қўлларига ҳатто темир қошиқ ҳам олишмасин. Фақат ўзларини ҳимоя қилишсин, бошлари билан биқинларини эҳтиёт қилишсин. Ўзинг ҳам эҳтиёт бўл. Ола-тасирда Кошакка ўхшаган бир аҳмақ сенгами ё менгами пичоқ тикволиши мумкин. Англадингми? Бор, энди ухла.

Шу гаплардан кейин одамнинг уйқуси келар эканми? Нуриддин бир тўп чақиртиканак устида яланғоч ётгандай қийналиб чиқди. Сиёсат бобида онги паст даражада бўлган бу йигит қамоқдаги бир кекса одамнинг Москвадаги ҳукуматга қандай ёмонлик қилиши мумкинлигини билолмай гаранг эди. Ҳар қандай рақиб учун, айниқса сиёсий муҳолиф учун одамнинг жисмигина эмас, балки фикри, руҳи ҳам хавфли эканини англаш мартабасига етмаган эди. Буни Дарбадар тушуниши мумкин эди. У йўқлик дунёсида, фикрлари эса муҳожирот тупроқларига синганича қолди. Фарёд-ларини тоғу тошлар бағрига ололмади, кўзларидан оққан аламли ёшлардан замин сесканди.

Нуриддин Дарбадар билан Янис тақдирида ўхшашлик топмади. Зоҳиран шундай, у ҳақ эди. Бироқ қалблар яраси икковида бирдай эди. Дарбадар «Ох, Ватан!» деб жон берди. Янис ҳам шу қалб фарёди билан бу азобларга йўлиқди. Энди эса яна бир дўзах азобига ҳукм қилиниб турибди.

Нуриддиннинг изидан қараб қолган Тенгиз баракка, ётар жойига кирмади. Қамоқ лагерининг ҳамма учун мажбур бўлган қатъий қоидаларига амал қилмаслик унинг одатий ҳоли эди. Фақат ўзи эмас, балки унинг илтифотига сазовор бўлганлар ҳам бу қоидаларни бузишга ҳақли эдилар. Ана шунинг учун ҳам Нуриддин тунда баракдан, кундузи эса иш жойидан нари кетса биров танбеҳ бермасди. Тенгизнинг ўзига-ку бу ер номигагина қамоқ эди. У «ўзига хон, ўзига бек» бўлса-да, босар тусарини билмай қадам босмасди. Қамоқ лагери ҳожаларига бўйсунмагандай юрса-да, улар томондан тасодифий зарбани кутиб яшарди. Бу оқшом Янисларга уюштирилаётган фитна уни сергак торттирди. Қамоқ лагери бошлиғининг муовини чайналиб, гапни айланттирди. «Юқоридан буйруқ келганини, бажаришга мажбур эканини» афсус билан айтди. Аслида «янисларга ҳеч бир даъвоси йўқлигини» билдириб қўйишни ҳам унутмади.

Тенгиз юқоридан буйруқ келгач, бу бечораларнинг бажаришга маҳкум эканликларини яхши биларди. Шунинг баробаринда «улуғ оғалар»нинг кичикроқ халқлар вакилларига зуғум қилишдан лаззат олишлари ҳам маълум унга. Янисларга қарши фитнани улар афсус билан эмас, билъакс, роҳат билан, бажонидил бажарадилар. Агар бу буйруқ ўзлариникига нисбатан бўлсами, чиндан ҳам афсусда қолишлари муқаррар.

«Бугун — янислар, эртага кимлар? — деб ўйлади Тенгиз, — балки мендирман, балки озарбайжонлар...»

«Тенгиз ўлимдан қўрқмайдиган мард ўғридир», демоқлик таърифнинг кўпигидир. Чунки одамга, ўғрими ё тўғрими, фарқи йўқ — жон ширин! Қамокдами ё эркинликдами, йигитми ё чолми, фарқсиз ўлароқ, яшагиси келаверади. Қамок лагери раҳбариятининг илтимосини қабул қилиши, Нуриддин айтганидек, у учун иснод эди. Ҳалоллик ила мулоҳаза қилинса Мурик билан унинг орасида фарқ чегараси сезилмас эди. Тенгиз буни билгани учун ҳам, бошқа чораси бўлмагани учун ҳам ўзича эзилди. Бу масалани «политбюро»га қўйган тақдирда ҳам «блаткомитет»нинг маъқуллаши аниқ эди. Улар буни «ҳукуматга хизмат қилиш» эмас, «ўғрилар оламини даҳлсиз сақлаб қолиш» деб таърифлаган бўлишарди. Бу шундай ғалати оламки, уни бир қалъа тасаввур этилса, кираверишидаги арк пештоқига «Ҳарна қилсанг қилавер, ва ижозатимизсиз ҳеч нарса қилишинг мумкин эмас», деган шиор ёзиб қўйса ҳам бўларди. Бу олам арки жуда ҳашаматли, фусункор. Бокира қиз каби ўзига чорлайди. Қизнинг ҳуснидан баҳраманд бўламан, кираману чиқаман, деган хуштор одам эса янглишади. Чунки бу бокира кўринишидаги олам эшиги биттагина. Кирмоқ бору, ўз оёқлари билан юриб чиқмоқ йўқ. Ортга фақат тобут ичида қайтилади.

Тенгиз бу ҳақиқатни аввалдан биларди. Бу олам унинг кўзларига бокира бўлиб кўринмаган. У бор фасодларини, мавжуд ботқоғу балчиқларини билгани ҳолда қадам қўйган бу оламга. «Бир бошга — бир ўлим бўлгач, қаерда ва қандай ҳолатда жон беришнинг нима фарқи бор? Энг муҳими — дунёдан кўнглинг талаб қилган даражада лаззатланасан, дунёдан ўзинг истаганча қасос оласан». Тенгиз кашф этган фалсафа мағзи шу эди. Аммо бу «фалсафа»га зид ўлароқ, кўнгил ўтмиш ҳаётини қўмсаб турарди. Шунда у икки кемага икки оёғини қўйгандай ҳис этади ўзини. Бу ҳолатда узоқ суза олмаслигини, фарқ бўлажagini билади. Билса-да, ҳолатини ўзгартирмоқни истамайди.

Тенгиз кимсасиз майдон четида жунжиккандай қунишиб турди-да, тўртинчи баракка бориб, Кошакни чақиртирди. Кошак майкачан чиқиб, Тенгизга яқинлашгач оғзини баралла очиб эснади. Димоғидан уфурилган қўланса ҳиддан Тенгиз афтини буриштирди. «Хўжайин бўктириб ичирибди-да», деб ўйлаб ғашланди.

— Нима дейсан, Княз? — деди Кошак жунжикиб.

— «Ензе»²³дан ол, уйқу қочди, — деди Тенгиз ҳам ҳомуза тортиб.

Кошак «менда йўқ», демоқчи бўлди-ю, Тенгизнинг ўткир нигоҳига қарши бора олмай, ичкарига қайтди-да, уч кесим колбаса билан ярми ичилган ароқ шишани кўтариб чиқди. Тенгиз чиндан ҳам ичгиси келаётган одам каби шишани унинг қўлидан тортиб олиб кўтарди. Кошак узатган колбасани олмай «куф» дегач, лабини кафти билан артиб қўйди.

— Кошак, кўнгил Сочини, Ялтани қўмсаепти. Денгиз... Соҳил... Жононлар... ресторанлар... — Тенгиз шундай деб яна икки қултум ичди.

Шу турганича ароқни аста-секин ичиб бўшатиш асносида гапни чувалади. Кошак чақирилган заҳотиёқ «Княз хўжайинларнинг гапини сўрайди», деб гумон қилган эди. Бироқ унинг кутгани бўлмади: Тенгиз чақирув сабабини сўрамади. Ароқ кўнгил тафтини босгандай бўлгач, хайрлашиб, ўзи ётадиган баракка қараб кетди.

У Нуриддин каби ухлай олмай қийналмади. Ароқнинг қуввати аллалагандай бўлиб, киприкларига уйқу қўна қолди.

²³ Ehtiyotdan yashirib qo'yilgan aroq nazarda tutilyapti.

Нуриддин эртаси куни чекиш баҳонасида дам ола-ётган Янисни кутилажак офатдан хабардор этди. Янис Нуриддин кутганидек сапчиб тушмади, ғазабланмади ҳам. Шимолликларга хос совуққонлик билан ўзгаришсиз ўтираверди. Нуриддин бу фитнада ўзининг иштирок этиши мумкинлигини айтмади. Аксинча:

— Сиз хафа бўлманг, биз сизни ҳимоя қиламиз, — деб унинг кўнглига далда бергиси келди. Бу шунчаки манзират эмас, йигит қалбининг аҳди эди. Уйқусиз кечган тун уни шу қарор билан тонгга етказган эди. Тенгизнинг огоҳлантиришига қарамай, шу мақсадда тўхталди.

— Йўқ, Нуриддин, керакмас,— деди Янис,— қамоқда ҳар бир одам ўзини ўзи ҳимоя қилиши керак.

— Одам одамга бўри бўлиб яшаши керак, демоқчимисиз?

— Бўрими...— Янис шундай деб кулимсиради. Унинг бу ним кулгуси қувонч ели билан эмас, афсус шамоли билан уйғонган эди. — Бўриларни камситма, Нуриддин, агар одамларда бўри туйғуси бўлсайди, одам бош-қача яшарди.

Нуриддин Яниснинг бу гапларини фаҳм этмади, тушунмаганини яширмай сўради:

— Одамлар бўрига ўхшаса дейсизми?

— Ҳа, бўрига ўхшаса... Бўрилар одамлар каби бир-бирларини ғажимайдилар. Улар аҳил яшайдилар. Улар озодликларини ҳеч нимага алишмайдилар. Бундай аҳиллик, бундай мағрурлик бошқа ҳеч бир жонзотда йўқ. Сен тсиркда бўрини ўйнатганларини ҳеч кўрганмисан? Ҳа, кўрмагансан. Филдан тортиб илонгача бир лўқма овқат учун инсонларга масхара бўлади. Фақатгина бўри бўйсунмайди. Сен туркийлардансан. Аждодларинг эътиқод қилган рамз нима бўлган, биласанми?

Нуриддин айбдор одам каби нигоҳини олиб қочиб, елка қисиб қўя қолди.

— Қурт, яъни бўри. Туркийлар байроғида бўри тасвири бўлган, деб эшитганман. Туркийлар қадимда шундай эрксевар бўлган эканлар. Э, у замонлар ўтиб кетди. — Янис шундай деб хўрсинди. — Биз ҳам озодлик севучи халқмиз. Мен бу қамоқни назарда тутаятганим йўқ. Менингда, сенингда ватанинг улкан бир қамоққа айлантирилган. Бизларнинг юртдошларимиз эса тутқунлар. Менинг халқим тутқунликка кўникиб яшайдиган тоифадан эмас. Сен ҳозир «Янис амакимга янгилик айтдим», деб ўйлаяпсанми? Мен шундай бўлишини кутардим. Бугун бўлмаса эртага албатта қилишарди шу ишни. Сени бўлмаса бошқаларни ёллашарди. Нафсга қул бўлганлар озми бу дунёда?

— Мен ёлланганим йўқ, — Нуриддин шундай деди-ю, аммо унга тик қарай олмади.

— Мен шунчаки мисол тариқасида айтяпман. Сен билан биз икки томонлама маҳкуммиз. Бундан қутулармиз, бироқ Ватан тутқунлигичи? Сен «буларни нима учун қийнашаркин?» деб гаранг бўлаётгандирсан? Билиб қўй: биз учун дунёда энг ширин сўз — озодлик! Улар шу сўзни айтувчи тилларни кесадилар. Эркин нурга ташна кўзларни ўйиб оладилар. Бунга ажабланмаслик керак. Ахир сен мол сўйган қассобга қараб ажабланмайсан-ку? Нуриддин, сен ҳали ёшсан, кўп нарсаларга тушунмайсан. Тутқунликда туғилганинг учун кўзларингни очо олмайсан. Мен эсам ватанимнинг қандай тутқун бўлишини ўз кўзларим билан кўрдим. Бир тасаввур қилгин-а, қассоб ўз онангни кўз олдинда бўғизласа... Мен ана шундай одамман. Ўлганимдан сўнг юрагимни тилиб, очишса, қон ўрнида зардоб кўришади. Сизлар буни тақдир дейсизлар. Биз эса бунга мураса қила олмаймиз. Мен, агар билсанг, шу азобларга дуч келганимдан хурсандман. Уйида қорин ғамида ётган туйғусиз одам қаторига тушиб қолмаганимдан қувонаман. Ўлиб кетсам ҳам ранжимайман, ахир руҳим озод тарзда қолади-ку? Агар менинг ўлимим ватаним озодлик онларини бир дақиқага ҳам яқинлаштира олса минг-миллион мартабалаб қайта-қайта ўлиб беришга розиман. Агар билсанг, ер юзидаги ҳамма жонзотлар ўз уясини қадрлайди, ҳимоя қилади. Биз эса... шуларчалик ҳам эмасмиз, менинг армоним шу халос. Овқат ейишни биламиз, кийинишни биламиз, маишатни биламиз, чиройли сўзлашга устамиз, аммо Ватан қадрини билмаймиз. Уйимизга ўғри тушса дод солаемиз, Ватанни таласалар индамаймиз. Сен буларни тушунгин, Нуриддин. Бу ердан чиқиб борганингдан кейин

сен ҳам қорин ғамига тушиб қолмагин. Улар бизларни худди трамвай каби ўз изларидан юрмоғимизни, улар истаган ерда тўхтаб ўтмоғимизни хоҳлайдилар. Биз трамвай эмас, унутма, бизлар эркин қушлармиз. Қани эди, бургут бўла олсак...

Нуриддин бу гапларни эшитиб, ажабланди. Бугунми ё эрта-индинми бошига кулфат ёғилай деб турган одам ўз қайғусини ўйламай, шу гапларни айтиб ўтирса. Кулфатни тик туриб қарши олиш — мутеликми ё мардликми? Алҳол Нуриддин бу саволга жавоб топа олмади. Шундан сўнг қўли ишда, хаёли эса Янисда бўлди. Ўзи истамаса-да, беихтиёр равишда унга тез-тез қарайверди. Нуриддиннинг ҳолатини англаган Янис сир бой бермай, совуққонлик одатига хилоф қилмаган тарзда иши билан машғул бўлаверди. Яна бир чекиш баҳонасида ҳордиқ чиқаришаётганда:

— Шарқликларнинг жуда зўр ҳикояси бор, айтайми, эшитасанми? — деб қолди. Нуриддин Яниснинг индамай ишлаётганидан сиқила бошлаган, ҳозир ҳикоя айтадими ё бошқа бир балоними, унга фарқсиз, шериги гапирса бас эди. Шу боис «айтинг», деб дарров кўна қолди.

— Тақдир деган бир одамнинг фаҳм-фаросатда тенги йўқ, оқила ва гўзал қизи бор экан. Тақдир қизига қараб: «Ақл, Давлат ва Умид деган уч одамдан совчи келяпти, қайси бирига рози бўласан?» деб сўрабди. Шунда қиз: «Дада, ақл — инсондаги энг улуғ фазилатдир, Ақлга суяниб туриб дўстни душмандан, ҳушёрни девонадан фарқлаш мумкин. Лекин ақлнинг бир айби бор: кишини чалғитиб, хатарли йўлларга солиб қўйиши мумкин. Давлат эса ҳам ишбилармон, ҳам ҳукмдордир. Лекин Давлат ҳеч қачон, ҳеч кимга вафо қилмайди. Мен Умидни ихтиёр қиламан. Чунки Умид ҳеч қачон Инсонга хиёнат қилмайди, ундан ажралмайди. Бутун жаҳон ундан манфаатдор», деган экан. Биз ҳам ўша Тақдирнинг доно қизига ўхшаб Умидни танласак, адашмаймиз.

Яниснинг бу гаплари Нуриддинга қизиқарли, айна дамда сирли туюлди. Шу сабабли яна қайтаришни илтимос қилди. Янис энсаси қотмасдан, бу сафар соддароқ қилиб тушунтирди. Гарчи у Тақдирнинг доно қизи каби Умидни танладим, деган бўлса-да, аслида ўзи бирданига икки эрни ихтиёр қилган қиз каби эди. У Умиддан аввал Ақлни танлаган эди. Ақл уни шу ҳолатга солди, энди эса «кўз очиб кўрганим — Умид», деб ўтирибди.

ОИЛА

Ешик кўнғироғининг асабий жиринглашидан уй-ғонган Омонулло дарров соатига қаради. Телефон ишламай қолган кезлари ҳамкасблари ярим кечами ё эрта тонгми, чақириб келаверишарди. У ўзи ишлайдиган соҳада вақтида ҳордиқ чиқариш ёки байрамларда дам олиш йўқлигига аллақачон кўникиб кетган. Қаторасига икки кун ухламай, энди кўзи илинганда чорлашганида ҳам индамай туриб кетишга одатланган. Ҳозир ҳам тезда кийиниб, эшикни очди-ю, Сафарни кўриб, ажабланди:

— Ҳа, сўфи таҳорат қилмай келибсан? — деди норози оҳангда.

— «Кўмирхона»дан энди турдик. Ўйин жа-а қизиб кетди. Уйга бормай, тўғри сеникига келавердим, — Сафар шундай деб, таклифни кутмаёқ остона ҳатлаб ичкари кирди. — Сен ҳам эркакларга ўхшаб «гап»нинг охиригача ўтирсанг, биллалашиб келардик.

— Агар «гап»да ўтиришларинг ҳисобга олинмаса сенларнинг эркак эканликларингни билиб ҳам бўлмайди, — Омонулло шундай деб ювиниш мақсади-да ён томон ўтди.

— Менга қара, ҳов эркак, — деди Сафар, — ма, калитни ол, хоҳласанг мен уйингда ёта қоламан, раёнингга ўзинг бориб кел.

— Бирга борамиз, — деди Омонулло. — Мени ҳимоя қиласан. Мабодо сени ҳам ўлдириб қўйишса, баҳонада битта медалли бўлиб кетасан бу дунёдан.

— Сен учун ўлиш биз учун шараф, окаси, — деди Сафар, кинояга киноя билан жавоб бериб. — Ўлишдан олдин бир ухлаб олмасам бўлмайди. Мен машинада ётаман, уйғотма. Қоғоз халтага у-бу солиб беришган. Хоҳласанг, е-ич.

Омонулло ювиниб, енгил тамадди қилиб олгач, кўчага чиқди. Орқа ўриндиқда икки букланиб ётган Сафарнинг хуррагини ташқаридан ҳам бемалол эшитиш мумкин эди. Машина ўрнидан силжигач, у бир силкиниб, кўзларини ярим очиб қараб қўйди-ю, уйқуни келган еридан давом эттираверди.

Сафарнинг бу қадар барвақт келиши, орқа ўриндиқда ухлаб ётиши Омонулло учун маъқул келди. Сафар кўнглига яқин дўсти бўлса-да, унинг баъзида меёридан ўтувчи сафсаталари меъдасига тегиб кетарди. У касалхонага ўтиб, тутинган отасининг уйқусизликдан киртайиб, қизарган кўзларидан опасининг аҳволи унча яхши эмаслигини тушунди. Кечки пайт яна хабар олишини айтиб, Матлуба Тўхтаева билан учрашиш ниятида чўлга қараб йўл олди.

Кўчада ҳаракат сийрак бўлгани учун машинани елдек учирди. У Матлуба билан бўлажак учрашувни, беражак саволларини хаёлида яна бир пишириб олгач, кечаги учрашувни беихтиёр тарзда эслади. Омонулло Адолатни кузатиб қўйгач, доктилоскопист билан суҳбатлашиб, айрим нарсаларни янада аниқлаб олди-да, Самандар Очиловнинг биринчи хотини билан учрашишга отланди. Мелс Хўжаев ёзиб берган манзилга бориб қўнғироқ тугмасини босди. Эшикни қорачадан келган, юзлари лўппи, кўзлари кулиб турувчи истарали аёл очди. Пастга тушишга ҳаракат қилаётган жингалак сочли ширингина ўғилчасини бағрига маҳкам босганича кутилмаган меҳмонга «Келинг?» деб савол назари билан қаради. Омонулло ўзини танитгач, «адамиз уйда йўқ эдилар», деди узрли оҳангда. Омонулло уйга кирмоққа ижозат йўқлигини англаб, остонада гаплашиб қўя қолди. Самандарнинг биринчи хотини табиатан камгапмиди ё савол-жавобларга ҳуши бўлмадими — Омонулло билолмади. Аёлдан ишга асқотадиган янги гап ҳам ололмади. Ажралишганларидан сўнг бир йил ўтгач турмуш қурган аёл биринчи эрини ўшандан бери кўрмаган, уйланганини эшитмаган ҳам эди. Ажралиши сабабини эса бир оз қийналиброқ айтди. «Фарзандсизликдан...» — деб ерга қаради. Омонулло «Очилов фарзанд кўролмайдиган эркак эканми?» деб ўйлади. Бу ўйни ўқигандек аёл унга изоҳ берди: «Фарзанд кўришдан кўрқардилар... Уруш бўлиб қолса болалар азобланади, деб чўчирдилар. Хаёлларида эртами индинми уруш бошланиб, ҳамма ёқни атом бомба босадигандек эди.

Биринчи ҳомиламни олиб ташлаттирмоқчи бўлдилар. Мен унамадим. Туғилганида хурсанд бўлдилар барибир. Лекин... хавотирлари кўтарилмади... Боламизнинг умри қисқа экан, атом бомбасиз ҳам бизни ташлаб кетди... Кейин шу масалада барибир чиқиша олмадик. Ўзлари жуда яхши одамлар, чивинга ҳам озор бермайдилар... Лекин хаёллари ғалати...»

Омонулло хайрлашиб қайтар маҳалида ҳам бу гапларни кўп ўйлади. Бунақа тоифани учратмагани учун Самандарнинг қилиғига сира тушунмади.

Ҳозир чўлга, Матлуба билан учрашувга ошиқаётган дамда ҳам кечаги суҳбатини эслаб, тушунишга уринди — уйдасидан чиқолмади...

Сафар то манзилга қадар, тўғрироғи, машина қишлоқнинг нотекис кўчаларига кириб чайқала бошлагунга қадар уйғонмади. Аввал депара вакили билан келган Омонулло Матлубанинг ўйини қийналмай топиб борди.

Мактабга отланган болаларини кузатиб чиққан Матлуба ёнгинасида тўхтаган машинага хавотир билан қаради. Кейинги ойлар ичи унинг юраги қуш ҳадиги билан урадиган бўлиб қолган эди. Ҳовлидаги мусичалар бехос патиллаб уришиб кетса ҳам, томдаги мушуклар миёвлаб, тунукаларни тарақлатиб югуриб қолишса ҳам, қўшнининг эшаги ханграб юборса ҳам бир титраб оларди. Бемаҳалда кўчадан машина овози келса «илойим тўхтамасин», деб юрак ютиб ўтирарди. Машина тўхтагудай бўлса, юраги ҳам уришдан тўхтагандай бўларди. Бу тун кўчаларидан икки марта машина ўтиб уйқулари ўчиб кетган эди. Ўша ваҳмдан қутулмай туриб, ёнгинасида шаҳарнинг машинаси тўхтади-ю, росманасига чўчитиб юборди.

Омонулло эшик оғзида турган Матлубага ўзини танитишга улгурмай, Сафар ҳам машинадан тушиб, унга яқинлашди. Думалоқдан келган, жингалак сочли, бўйнига ҳам, ўнг билагига ҳам тилла занжир осиб олган Сафарга Матлуба хавотир билан қаради. Сафар унинг хавотирли нигоҳини англамай, томдан тараша тушгани каби:

— Опа, хожатхона қаерда? — деб сўради.

Омонулло дўстининг бефаросатлигидан ранжиб, унга норози қиёфада қараб олди-да, Матлубага узрли оҳангда:

— Бу менинг оғайним, узоқ йўлда ҳамроҳ бўлиб келди, — деди.

Матлуба «Милисанинг ўртоғи шунақа бўладими?» дегандай Сафарга яна бир қараб олиб, ҳовлиси томон чекинди-да, этак томонни имлаб кўрсатди.

— Аввалги куни ҳам келган эдим, йўқ экансиз? — деди Омонулло.

— Ҳа, ҳа, эшитдим келиб-кетганингизни. Мен... шаҳарда эдим. Дадамнинг маросимлари бор эди.

Омонулло Адолатнинг сўзларини эслаб «Ростми?» дегандай қараб тураверди.

— Келинг, ичкари кириб, — Матлуба шундай деб айвон сари йўл бошлади.

Омонулло лиқиллаб турган, аммо битта одамни кўтаришга ярайдиган стулга омонат ўтирди. Иккинчи стулни Матлуба эгаллаб, қайнонаси олдида мулзам бўлган келин каби бошини қуйи эгиб, бармоқларига тикилиб қолди. Омонулло эса атрофга шошқич разм солиб «директорнинг уйи ободроқ бўларди, мулкани мусодара қилишганми ё беркитиб улгуришганми?» деб ўйлаб қўйди.

— Акамдан хат-хабар борми, тинчмилар? — Омонулло ўзининг нима мақсадда келганини билдириб қўйиш учун гапни шундай бошлади. Матлуба эса «милитсия бекорга суриштирмайди», деган хавотир билан титроқ овозда:

— Кимни сўраяпсиз? — деди.

— Хўжайинингизни сўраяпман, — деди Омонулло янада самимий оҳангда.

— Хўжайинининг яна чала ишлари қолган эканми? — Матлуба шундай деб унга ўғринча қараб олди. — Қамасаларинг ҳам тинч қўймас экансизлар- да, а?

Омонулло Адолатнинг гапларини эслаб:

— Мендан олдин ҳам сўраб келишувдимми? Ким эди, қачон келди, нимага келишди? — деб сўради.

Матлуба унга ялт этиб қаради-да, «атай синаш учун сўраяпсизми, ростдан билмайсизми?» деган савол муҳрланган нигоҳини унга қадади. Матлуба сўнги тинтувда «юрагим ёрилиб ўлиб қолсам керак», деб ўйлаган эди. Дастлаб кўринганда нафратини қўзғотган Хурсанали ўшанда жонига оро кирганди...

... Ўшанда болалари эндигина уйқуга ётишган эди. Кўчада, уларнинг дарвозалари ёнида машина тўхтади, аммо мотори ўчирилмади — ғириллаб тураверди. Жин-ғироқ ишламас эди, машинадан тушган одам дарвозани қаттиқ тақиллатди. Матлуба ўрнидан туриб ташқарига чиқишни ҳам, чиқмасликни ҳам билмай турганда ташқаридан «Матлуба!» — деган овоз келди. Матлуба овоз эгасини таниб, ҳам енгиллик, ҳам хавотир билан ўрнидан турди. Ташқарида совуқ изғирин эканини унутиб, эгнига палтосини илмай ҳовлига чиқди. Бесабр Сарвар эса яна дарвозани тақиллатиб, бу сафар «опа!» деб чақирди. У камдан кам ҳоллардагина «опа» дерди. Унинг бу сафарги лутфининг сабаби дарвоза очилгач билинди: Сарварнинг ёнида Хурсанали турарди. Бегонанинг ҳузурида «опа» дейишга мажбур бўлганини Матлуба тушунди.

— Вой, тинчликми? — деди у бир қадам ортга чекиниб.

— Тинчлик, — деди Сарвар ичкарига қадам бо-сиб. — Болаларингни кийинтир. Фақат ҳовлиқма, лекин тез бўл. Нима гаплигини кейин айтаман.

Сарвар Хурсанали билан ичкари кирди-да, айвон зинасига етганда опасидан «Подвалнинг чироғи борми?» деб сўради. «Ҳа», деган жавобни эшитгач, «Ёқ!» деб буюрди.

Айвон зинасининг ён томонидаги пастқам эшикни очиб, Сарвар, кетидан Хурсанали ертўлага тушишди. Айвон энсиз бўлгани учун тўсинларнинг белига тиргак қўйилмаган эди. Бир оз эгилган ҳолда катта уй ертўласига ўтдилар: Хурсанали олинган хабарда баён қилингандек еттита устун санади-да, ўртасидагисига яқинлашиб, энгашди:

— Шу ерда бўлиши керак, — деди батартиб терилган ғишлар устига кафтини қўйиб. — Теша олиб тушинг, опангизни ҳам чақиринг, тушунтириб қўйай.

Сарвар «хўп», деганича шошилиб чиқди-ю, дам ўтмай калта сопли эски тешани кўтариб қайтди. Хавотирданми ё совуқданми титраётган Матлуба унга эргашиб келди.

— Опахон, хўжайинингиз у ёқда гуллаб қўйибдилар: шу устун тагида хазина бормиш.

Матлубанинг хаёли ёришиб, «шу ерга кўмилган эканми, айтиб ҳам кетмабди-я, у ғаламис. Энди буларга ем бўладими?» деган фикр ўтди. Тили эса:

— Хазинасини ер ютсин, — деди.

— Хазина бўлса, ер ютмасин, опа. Хазина бўлса, одамларнинг кунига яраши керак. — Хурсанали шундай деб гапирганича устунни дам юқорисига, дам пастига уриб-уриб силжитди-да, сўнг ғишларни аста кўчирди. Кейин икки қаричча қалинликдаги тупроқни тешада таталаб чиқарди. Тешанинг учи тахтага теккач, тупроқни кафтлари билан сидирди. Ҳали чиришга улгурмаган тахтақоққоқ тутқичидан ушлаб кўтарди. Ке-йин яна бир қарич қалинликдаги тупроқни олди. Иккинчи ёғоч қопқоқни ҳам кўтаргач, бир жомадон бемалол сиғадиган ўра кўринди. Номи хазина бўлган бу ўра бўмбўш эди.

— Акахонга беш кетдим: алдабди, — деди Хурсан-али қаддини кўтариб. — Бир-иккита хариф хазинанинг исини олиб, поччакамизнинг кекирдақларига чанг солган экан, шу ерда, деб гуллабди у аҳмоқ. Аҳмоқ деганимга хафа бўлманг, опохон, бугун-ерта хазина бор бу ерда, деб лақиллаб келиб қолишади.

— Ким?

— Кимлигини Худо билади. Лекин келишлари аниқ. Агарда бу ерда ҳеч нарса топилмаса, аввал сизларга қийин бўлади. Акахон эса, чиққан жойларига кириб кетаверадилар.

— Қурибгина кетсин, шу бойлигим! Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим! — деди Матлуба йиғлаб.

— Тўхтанг, опохон, ўлмай туринг. Аввал бу ишларни бир ёқлик қилиб олайлик. Ҳозир ҳаммамиз кетамиз. Болаларингизни укангизникига ташлаб, эрталаб қайтиб келасиз. Сарвар ҳам бир-икки кун сиз билан шу ерда туради. Биз ҳам шу атрофда бўламиз. Ишни бехит қилиш керак. Мабодо ишқал чиқса, ўзимиз тинчитамиз. Опахон, мана бу суратга қараб, яхшилаб таниб олинг бу таъвияни, — Хурсанали ички ён чўнтагидан сурат чиқариб кўрсатди. — Чап оёғи калтароқ бу одамнинг. Сўрашса, энг аввало чўлоқлигини айтасиз. Чап қулоғининг ярми йўқ, бурни пачоқ. Гапирганда пишиллайди. Нима деганини ўриси ҳам, чулчити ҳам тушунмайди. Панжалари катта-катта, меникига иккита келади. Хуллас, бир куни кечқурун шу чўлоқ бадбашара бостириб кирган. Ёнида бир малла хотин ҳам бўлган. Пичоқ чиқариб, дўқ урган. Сизни болаларингиз билан бирга уйга қамашган. Подвалда бир нималарнинг тақиллаганини эшитгансиз. Улар индамай кетишган. Сиз подвалга тушишга қўрқасиз ўшандан буён. Шуларни айтсангиз бас.

— Ким ўзи бу? — деди Матлуба титроқ овозда.

— Кўнглингиз айниса ҳам бу тавияга яхшилаб тўйиб олинг. Уч-тўртта суратга аралаштириб кўрсатишлари мумкин. Таниб олишингиз шарт. Адашманг. Бу одам хўжайинингиз билан зеквагон²⁴да бирга бўлган. Зонага борганда қочган. Бу томонларга келиб ишқал чиқарувди, ўзимиз тинчитиб қўя қолдик. Хитлар буни билишмайди, қидириб юришибди ҳали ҳам. Хазинани шу олган, десак, сиз ҳам тинчсиз, у ёқда акахонга ҳам чивин қўнмайди. Биз сизни ҳимоя қиламиз, деб шартлашганмизми, демак, сизни бировнинг чертишга ҳам ҳаққи йўқ, — Хурсанали чўнтагидан танга чиқариб кафтига қўйди. Матлуба буни аввал беш тийинлик деб ўйлади. Синчиклаб қараган эди, Николай подшонинг тилла тангасини кўрди.

— Тоза тилла, — деди Хурсанали изоҳ бериб. — Сиз учун қурбон қиламиз.

Танга ўра остига терилган пишган ғишт устига тушиб, жиринглади, хира чироқ нурида ожиз товланди. Сўнг устига бир сидра тупроқ ташланиб, қопқоқлар аввалгисидай қилиб беркитилди.

²⁴ Mahbuslarni tashuvchi qamoq vagoni.

— Опахон, сиз чиқиб болаларингизни кийинтираверинг. — Хурсанали шундай дегач тупроқни тортиб, оёқлари билан шиббалади, ғишларни батартиб терди, устунни жойига ўрнатди.

Улар кутган меҳмонлар узоқ куттиришмади — эртасигаёқ келишди. Лагер телетайпининг тезлиги шу ўринда иш берди. Келганлар ўзларини «СССР прокуратурасиданмиз», деб таништиришди, ҳужжатларини ҳам кўрсатишди. Уйни тинтишди. Сўнг «ҳар эҳтимолга қарши ертўлани ҳам кўриб қўйайлик», деб пастга тушишди. Матлуба ўзини босишга қанча тиришмасин, уларнинг мақсадларини аввалдан билгани учун ҳам титрайверди. «Тинтувга рухсатномангиз қани? Иккита холис гувоҳ қани?» деган талаб эса хаёлига ҳам келмади. У-ку, хотин киши, хавотирда ўзини йўқотади. Опасига далда бериши лозим бўлган Сарвар ҳам довдираб қолди. Бир оздан сўнг уларни пастга чақиришди. Ўртадаги устун атрофини, сочилган тупроқни кўздан кечираётган қиррабурун:

— Бу ерда нима бор? — деб сўради.

— Билмасам, — деди Матлуба. — Қўядиган нарсамиз кўпам йўқ, ҳадеб тушавермайман бу ерга.

— Бу ер кавланган. Нега кавланган? — деди қиррабурун қаддини ростлаб.

— Билмадим.. балки...

— Нима балки?

— Айтаверайинми?

— Бизни чалғитишга уринманг, биз ҳаммасини биламиз.

— Билсангиз... айтмай қўя қолайми?

— Билганларингизни гапиринг!

— Билганларим... Анча вақт ўтди-да... куз пайтида эди, кечаси бир эркак, бир аёл уйимизга бостириб киришди. Дарвоза қулф эди, ҳовлига қандай тушишганини билмайман. Эркаги чўлоқ экан. Виш-виш қилади, гапига тушунмайман... — Шу зайлда Хурсанали ўргатган гаплар айтилди. Улар ишониб-ишонмай бир-бирларига қараб қўйишди.

— Милитсияга хабар қилдингизми? — деб сўради қиррабурун. Бунақа савол Хурсаналининг режасида йўқ эди. Шу сабабли Матлуба довдиради.

— Милитсияга нима учун хабар бермадингиз? — деди бу сафар қиррабурун дағаллик билан.

— Милитсияга айтсанг, ўлдирамиз дейишган, болаларни ҳам... — Матлубанинг тилига келган бу гапдан улар қониқишиб, бошқа нарса сўрашмади. Уларнинг буйруғи билан Сарвар устунни четга сурди, ғишларни кўчирди, тупроқни сурди, қопқоқларни очди. Очди-ю, «агар титишмаса танга қолади», деб умид қилди. Қиррабурун бўш ўрага бир оз қараб турди-да, сўнг энгашиб, бармоқлари билан тупроқни титиб, тилла тангани топди. Қаддини кўтармай туриб тангани чироқ ёруғига тутди, тишлаб кўрди. Кейин яна тупроқ титди. Сўнг кетишди. Эртасига қиррабуруннинг ўзи келди. Бешта одамнинг суратини кўрсатди. Матлуба Хурсанали кўрсатганни таниди. Таниди-ю:

— Фақат битта жойи ўхшамайди, — деди.

— Қаери? — деди қиррабурун унга қаттиқ тикилиб.

— Қулоғининг ярми йўқ эди. Ё бу эски расмимикин?

Қиррабурун суратларни чўнтагига солиб «хайр» ҳам демай изига қайтган эди...

Ҳозир Омонуллонинг «ким эди, қачон келди, нимага келди?» деган саволи ўша воқеани чақмоқ умричалик лаҳзада эшлашга мажбур этди. Эслади-ю, аммо сиртига чиқармади: Хурсаналининг амрини бажарди.

Омонулло суҳбатини бошламай, Сафар келиб айвон панжарасига ўтириб олди. Матлуба унга қараб қўйиб, ўнғайсизланди.

— Сафар, калит машинада қолибди, — деди Омонулло маънодор оҳангда.

Сафар дўстининг мақсадини англаб, ўрнидан турди-да, кўчага чиқиб кетди. Ранжиганини сездирмади, аммо ичида дўстини авра-астарини ағдарар даражада бўралаб сўқди.

Омонулло арқонни узун ташлади. «Турсунали Тўх-таев билан қачон танишгансиз, қачон турмуш қургансиз, болалар...» каби саволларга олинажак жавоблар у учун муҳим эмасди. Шу сабабли «бу аёл тўғри гапир-яптими ё йўқми?» деб таҳлил этмади. Матлуба тўғри жавоблардан чекиниб, ўзи истаган гапларнигина айтмоқчи бўлаётгани билан қармоқдаги хўракка алданажагини билмас эди. У Нафисанинг ўлимидан хабар топгани билан, ўзининг бу фожиага алоқадор деб гумон қилинаётганидан, Омонулло айнан шу иш туфайли келганидан беҳабар эди. «Еримни қамаб ҳам тинчишмас экан», деган фикр уни чалғитиб қўйганди.

— Саволимга жавоб бермадингиз, опа, мендан олдин ҳам биров келдими? — Омонулло аёлдаги саросимани сезгани учун саволини такрорлади.

Хурсанали бўлиб ўтган тинтувнинг «исини чиқармаслик»ни тайинлагани сабабли Матлуба сир бой бермаслик учун нигоҳини олиб қочди.

— Адамизни ушлашганидан бери нечтаси келиб, нечтаси сўроқ қилди, нечтаси тинтди. Ҳисоби йўқ буларнинг. Ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Адамизнинг айблари бор экан, қамадилар. Бизнинг гуноҳимиз нима? Болаларимнинг гуноҳи нимада? Айбимиз бўлса, бизларни ҳам қаманглар, отинглар, — Матлуба шундай дегач, йиғлай бошлади.

Омонулло овутишни истамай, бир оз кутди. Матлуба ёноғига юмалаган кўз ёшларини кафти билан артиб, хўрсингач, сўроғини давом этди:

— Турсунали ака билан муносабатингиз яхши эдимми?

— Бу нима деганингиз? — Матлуба ажабланган ҳолда унга тик қаради.

— Ораларингиздан ола мушук ўтмаганмиди?

— Ола мушук? У киши... болаларимнинг отаси... кўз очиб кўрганим. Ола мушук деганингиз ҳамманинг уйида бор. Эр-хотиннинг орасидан гап қочмай иложи йўқ. Саволингизга қараганда одамлардан бир ифво эшитганга ўхшайсиз. Индамасангиз одамлар нималар тўқимайди?

— Тўғри айтасиз, баъзан одамлар кўпиртириб юборишади. Лекин... шамол бўлмаса дарахтнинг учи ҳам қимирламайди.

— Мақсадингиз нима, очик айтаверинг?

— Турсунали ака... сизга хиёнат қилармидилар?

Бу саволдан сўнг Матлубанинг эгилган боши янада эгилди. Титроқ бармоқларига тикилиб жим қолди.

— Очик айтаверинг. Агар сир бўлса, орамизда қо-лади.

— Сир... билмайман, одамлар ифво қилаверишади. Болаларимнинг отаси ахир...

Омонулло тушунди. Турсуналининг хиёнати фақат бу аёлга эмас, вояга етиб бораётган болаларга ҳам иснод келтиради. Айниқса хонадондаги қизнинг бўйи етиб қолган бўлса оғир, янада оғир. Эрта-индин совчи эшик қоқиб келсаю «отаси бузуқ экан», деб изига қайтса нақадар фожиа... Хиёнатдан хабар топган аёл қанчалик қонсирамасин, фарзандлари тақдирини ўйлаб, дардини ичига ютади.

Омонулло изтироб чўғлари устида ўтирган аёлни қийнамаслик учун муддао ўқларини аниқ нишонга ола қолди:

— Нафиса Болтаевани танирмидингиз?

— Нафиса... — «ер ютсин уни», деб ўйлади Матлуба, аммо тили бошқа гапни айтди: — эшитганман...

— Ўзини кўрмаганмисиз?

— Кўрганман. Лекин... яхши танимайман.

— Одамларнинг гапларига қараганда...

— Одамларнинг гапларини менга айтманг. Ўзингиз кўриб, қўл билан ушлаган бўлсангиз айтинг. Адамизга шунча азоб камми? Энди номларини ҳам булғашяп-тимми?

— Бегоналар эмас, Болтаеванинг онаси ҳам айтяпти.

— Адолми? Жувонмарг бўлсин, у офат! Ўзининг қизлари ўтириб қолганига аламини ўғай қизидан олади. Нафисанинг бошида эри бор. Унинг бузуқлигини биров кўрмаган.

- Болтаеванинг эрини танирмидингиз?
 - Сал-пал танийман. Адамизнинг ўртоқлари.
 - Бу ерга кўп келармиди?
 - Йўқ.
 - Касби нима, биласизми?
 - Олим шекилли?..
 - Оилалари тинч эдими?
 - Буни ўзларидан сўранг. Мен уларникига қадам босмаганман.
 - Нега?
 - Саволингиз ғалати-ку? Ҳозир яқин қариндошлар ҳам борди-келдига вақт тополмайдилар.
 - Турсунали ака бориб турармидилар, ҳар ҳолда ошна эканлар?
 - Билмайман.
 - Сиз ҳозир «қадам босмаганман», дедингиз. Икки ойми, уч ойми аввал, куз пайтларида боргансиз-ку?
 - Ким айтди?
 - Керак бўлса гувоҳ билан юзлаштирамиз. Унгача саволимга жавоб беринг: нима учун бордингиз? Сиз ўша куни қаттиқ ғазабда бўлгансиз. Нимадан норози эдингиз?
 - Эсимда йўқ.
 - Ҳатто «ўлдиртириб юбораман», дегансиз?
 - Ёлғон!
 - Мен шу ёлғонни айтиш учун келибманми? Бир нарсадан шубҳам бўлмаса гапирмайман.
 - Шубҳа?.. Ҳали... уни мен ўлдирибманми?
 - Кимни?
 - Нафисани айтяпсизми?
 - Ўлганини биласизми? — Омонулло шундай деб Матлубага ажабланаётган одам кўзи билан қаради.
 - Мен кеча осмондан тушганим йўқ-ку? Эшитмайманми?
 - Қандай ҳолатда ўлганини ҳам эшитдингизми?
 - Эшитдим... биттаси билан... экан.
 - Ишондингизми?
 - Ишондим нимаю, ишонмадим нима?
 - Ким ўлдирган бўлиши мумкин?
 - Билмайман.
 - Ҳар ҳолда... нима учун ўлдиргингиз келган эди?
- Матлуба қафасга қамалган қуш ҳолига тушди. Нодонлиги туфайли қафасга тушди, энди яна нодонлик қилиб, ўзини қафасга уриб қанотларини яралашни истамади. Бир оз сукут қилгач, эридан олган ўша мактубдан гап бошлади.
- Матлуба бир йиғлаб, бир сукут қилиб, бир ғазаб жиловидида эзилиб гапирарди. Нафисанинг ўлимини эшитганида «баттар бўлсин!» деб қувонган эди. Бундай ўлимдан баттарроқ яна нима бўлиши мумкинлигини ййлаб ўтирмай, бировнинг ўлиmidан қувонишнинг гуноҳ эканини фаҳламай шундай деган, шундай хурсанд бўлган эди. «Худо менинг раҳимини ебди», деб ҳам фикр қилганди. Ҳозир ўтмиш кунларни эслай туриб нечундир унга ачинди. Норасмий кундошининг ўлиmidан ўзига заррача наф йўқлигини энди англади. Унинг ўлимини истагани рост, қарғани рост, ўлдириш ёки ўлдиртириш учун ҳаракат қилмагани ҳам рост. Аммо рост гапга бу одам ишонармикин? Матлуба шу армон, шу ўкинч билан Омонуллога қараб-қараб қўярди.
- Омонулло унинг гапларини бўлмаё эшитди. «Шу аёл ўлдиргандир» деган гумон унга ҳукмини ўтказмаган бўлса-да, фикрдан узоқлашишга ҳаққи ҳам йўқ эди. То чин қотил топилмагунича шу маъсумадан ҳам шубҳаланишга ҳақли эди.

Омонулло Матлубанинг сўзларини эшитиш асносида беихтиёр Адолатни кўз олдига келтирди. Ўшандан гумонсираганда ҳам тинч қўймас эди. Бу аёл... бошқачага ўхшайди. Эзилган руҳи, топталган умиди учун хун талаб қилса ҳам арзир. Аммо... болаларининг отаси бўлгани учун ҳам унинг номини ҳимоя қиляпти, уни умид билан кутяпти. Ҳар қандай аёл эрини қизғанади. Қалбини йиринг босган Матлубанинг ҳам қизғаниши тайин. Аммо бу рашк, бу қизғаниш қотилликка ундаши мумкинми? Омонулло учун бу муҳкам бўлиб қолаверади.

У Матлубадан эрининг мактубларини кўрсатишни илтимос қилди. Матлуба бир оз иккиланган ҳолда уйга кириб тўрт-бешта мактуб олиб чиқди-да, солиқ тўлашга ундовчи хатни ажратиб берди. Омонулло сатрларга кўз югуртиргандаёқ, лагер қамоқхонасидаги аҳволни англади.

— Болтаевадан шубҳаланганингиз ўринсиз. Эрингиз қамоқдаги катта балиқларга ем бўлган.

— Биласизми шуни? Билсангиз... нега йўл қўйиб берасиз?

— Бунга ўша ёқдагилардан сўраш керак. Бизнинг вазифамиз бошқа. Агар бирор киши пул талаб қилиб келган бўлса, айтинг. Улар билан шуғулланамиз.

Матлуба Хурсаналининг огоҳлантиришини эслаб: «Йўқ, йўқ, ҳали ҳеч ким келмади», деб қўйди.

Омонулло бунга ишонгандай бўлди-ю, яна учрашишга шамаъ қилиб қўча томон юрди. Матлуба остонага қадар кузатиб бориб, Омонуллонинг ортидан эшикни ёпди.

Сафар орқа ўриндиқда кавшаниб ўтирарди. Омонулло машина эшигини очиши билан димоғига ароқ, колбаса ҳиди урилди.

— Ҳа, очофат, дарров ютдингми? — деди Омонулло унга қовоқ уюб қараб.

— Бошга қувват бўлади, сенам қиттаккина олвол.

Омонулло «нафсинг қурсин», деди-да, машинани юрғизди. У директор билан учрашиб янги гап ололмагач, боғ қоровули билан гаплашишни ихтиёр қилди. Директор обкомдан вакил келаётганини айтиб, унга бир югурдагини қўшиб берди. Номи боғ қоровули, аслида хўжайиннинг ҳам маҳрами, ҳам ошпази бўлмиш уккикўз Карвон Турсунали билан қизини шу ерда кўрганини айтди. Аравакаш отасининг «Карвон» лақабини мерос қилиб олган бу одам билганларини яширмади: «Директор бува Тошкентда эдилар. Хўжайин йўқликларида ишларимни қилволай деб раён марказига тушувдим. Қайтиб келаётсам, Ошболта билан қизи чиқиб келишяпти. Ошболтанинг даъвоси катта — у ўзини менга устоз деб билади. «Ўчоқни ҳаром қилибсан, бузиб ташладим, эртаман келиб янгисини қуриб бераман», дейди. «Нимаси ҳаром?» десам, «Ўчоқнинг ичида ит ётибди», дейди. Ит илгари ҳам ётарди, ҳаром-паром демасди, қачондан бери ҳаромни ҳалолдан ажратадиган бўлибдийкин, деб қоловурдим. Назаримда у қизини янги директорга қўшгани олиб келгану, иши унмагач, аламдан ўчоқни бузиб ташлаган. Ўчоқни ўша кунгидек ўзимла ўнглаб қўйдим. Хўжайин ярим кечада қайтиб, овқат қил, деб буюрсалар «Ерталаб Ошболта ўчоқ қуриб берсин, кейин овқат пиширай», дейманми?»

Омонулло Карвоннинг гапларида бир илмоқни сезди-ю, бўлиб ўтган воқеани ойдинлаштиришга ожизлик қилди. Саволларни қалаштиргани билан керакли жавобларни ололмади. Нафисанинг қишлоққа келиши, боққа бориши, ўчоқнинг бузилиши... Қулоқларига тилла зираклар, бармоқларига тилла узуклар тақиб қайтиши... да сир яширин эди. Бу сирдан воқиф одамнинг бири тупроқ остида, иккинчиси тилдан қолган...

... Ўша кеч Матлубанинг ногаҳоний ташрифидан сўнг Самандар «ишим бор», деб хонасига кириб кетди. Ота-бола телевизорда зерикарли бир тамошани ярмига қадар тоқат қилиб кўришгач, Тошболта қизидан:

— Турсуналининг бойлиги кўп эди, милиса тополмади. Хотини билмаса... қайга беркитди экан? — деб сўради.

Нафисанинг кўзлари телеэкранда бўлса-да, хаёлига шу савол ҳукмрон эди. Отасига қараб «билмайман» деб елка қисиб қўйди-ю... кейин сўнгги кечалардан бирида юз берган воқеани эслади. Аслида ўша воқеани унутмаган, лекин қама-қама бошланиб, боққа боришга қўрқиб

юрган эди. Телевизорни яна бир оз томоша қилган бўлиб, сўнг ўша воқеани отасига баён қилди...

... Турсуналининг кайфияти хуш эди. Маишатни бошлашдан аввал Нафисанинг қулоқларига тилла зирак, бармоқларига тилла узуклар тақди. Сўнг нафс қонгач, тонгга яқин ечиб олди. Авваллари бунақа одати йўқ эди — совғаларини қайтиб олмасди. «Замон нозик бўлиб турибди. Тақиб юрсанг, одамлар гап қилади, эринг ҳам шубҳаланади. Шу ерда тура турсин», деди-да, ташқарига чиқди. Нафиса ўрнидан туриб елкасига чойшаб ташлаганича, деразага яқинлашиб, таш-қарига ўғринча қаради. Турсуналининг ўчоқбоши томон қайрилганини кўрди. «Карвон шу ерда бўлса бу аҳволда дуч келмай», деб ташқарига чиқишга кўрқди. Турсунали ўчоқбошидами ё этакдаги кўйхонадами, Нафиса аниқ билолмади, анча қолиб кетди. Меҳмонхонага киришдан олдин қўлларини ювди. Ичкари кириб ётди-ю, кун ёйилгунича ухлади...

Бу воқеадан аввалроқ бохабар қилмагани учун Турсунали қизини ғадаблади. Эртасига тонгдаёқ ота-бола йўлга отландилар.

Ўчоқ остидан топилган зираклар, узукларни Нафиса жони узилганига қадар тақиб юрди. Адолат бу тақинчоқларни янги ўйнашнинг ҳадяси деб ўйлади. Самандар эса дастлабки кунлари хотинида янги тақинчоқлар пайдо бўлганини ҳатто пайқамасди ҳам. Нафиса «ерим сўраса «дадам олиб бердилар», дейман», деб жавобни нақд қилиб қўйган эди. Синчковлик, хотинларга эътибор деган тушунчалардан бегона Самандар тақинчоқларни кўрганда ҳам индамади. «Маошларини йиғиб олгандир», деб қўя қолди.

Тақинчоқлар тарихидан бехабар Омонулло иссиқ кунда ароқнинг кучи билан янада қизиб олган Сафарнинг эзмалигидан ҳориган ҳолда уйига қайтди.

МАҒЛУБИЯТ ВА ҒАЛАБА

(Қотилликдан аввалроқ содир бўлган воқеа)

Турсунали зекквагонда ёнма-ён келган бадбашара одамнинг лақаби «Удав»²⁵ эканини Тенгиздан эшитди. Эшитди-ю, булар билан ҳазиллашиб бўлмаслигига яна бир карра ишонди. Бахтини қарангки, у ўша «Удав» билан вагонда бирга бўлибди, бу нодон «Удав» қочибди, унинг хазинани ўғирлаганига Гобеляннинг одамлари ишонибди. Ишонишмаганда нима бўларди, қочмаганида нима бўларди, вагонда бошқа ўғри билан келганида нима бўларди? Хаёлида шу саволлар уйғонганида Турсуналининг юраги орқасига тортиб кетаверди, кўз олдида болалари, Матлубасининг маъюс чеҳралари гавдаланиб, эзилаверди. Нечундир ўз жони ҳам арзимасдай туюла бошлади. Нечундир Нафисадан олган мактуби дардига малҳам бўла олмасди. Кунлар, ҳафталар шу зайлда ўтаверди. Ўчакишгандек Нуриддин ҳам тескарилигича қолаверди. Ўчакишгандек, ошхонада бошланган ола-тўпалонда дўппосланиб, ўлар ҳолга келди. Жанжал нимадан бошланганини англашга улгурмади ҳам. Назоратчилар нима сабабдан муштлашувни бостиришга уринишмаётганидан ажабланди. Қамоқ шифохонасида кўзлари тиниб, боши айланиб ётганда бу ҳақда кўп ўйлади. Чала ўлик, чала тирик ҳолда азоб денгизига бир ғарқ бўлиб, бир юзага қалқиб чиқиб ётганида ўзини «прокуратураданман», деб таништирган одам бешта сурат кўрсатиб, «қайси бири билан зекквагонда келгансан?» деб сўради. Турсунали Тенгизнинг огоҳлантиришини эслаб «Удав»нинг суратини адашмай кўрсатди. «Прокуратураданман» деган одам нечундир бошқа нарсани сўрамади.

Ошхонада жанжал бошланганида, айниқса жағига биринчи мушт тушганида Нуриддинни излади. Кейинроқ эслади: Нуриддин ўша куни эрталабдан кўринмаган эди. Йўқ, ҳатто тунда ҳам жойида ётмаган эди. «Қаёққа йўқолди! Ё қочиб кетдимиз у нодон?» деб ўйлади Турсунали. Нуриддиннинг қамоқ ҳибсхонасида эканини билгач «омадли бола экан», деб қўйди. Бу

²⁵ «Bo`g`ma ilon» demakdir.

масалада у ҳақ эди. Чунки бир неча кунлик ҳибс Нуриддин ҳаётини омон сақлаб қолди, дейиш ҳам мумкин.

Тайёрланмиш фитнадан огоҳ бўлган куннинг эртасига оқшомда Нуриддин ҳовлида бошлиқ муовинига дуч келди. Салом бериб ўтиб, икки қадам ҳам босмаган эди-ки, маёр «тўхта!» деб буюрди. Нуриддин тўхтагач, бўралаб сўкиб, «нега салом бермадинг?» деб бақирди. «Салом бердим-ку?» деб ажабланган Нуриддинни маёр «ҳали гап ҳам қайтарасанми!» деб уриб қолди. Нуриддин жавоб қайтариш у ёқда турсин, ҳи-мояга чоғланса ҳам баттар бўлишини билгани учун тобе ҳолида туриб берди. Маёр уриб, сўкиб бўлгач, Нуриддинни ҳибсхонага бошлаб бориб, «салом бермагани, гап қайтаргани ва лагер ички интизомини қўпол бузгани учун» қамади. Ботқоққа ташланган одам «нечун бунда лой кўп?» деб ажабланмагани каби Нуриддин «бу қадар ноҳақлик бўларми, ахир?!» деб ҳайратланмади ҳам, ғазабланмади ҳам. Бу тарздаги ҳибсхонада ўтиришлар уйга юборажак ва олинажак муждалар сонини камайтиришини, оқибат озод бўлиб чиқиш онларига салбий таъсир этажagini билгани учун афсусланди холос.

Ҳибсдан қутулиб чиқиши билан уни Тенгиз чорлатди. Ёмғирдан сўнг адл қомат оқ қайинлар нозикбадан келинчақлардай кўзни қувонтирарди. Тенгиз дарахтнинг силлиқ баданига кафтини қўйиб атрофга суқланиб боқарди. Унинг овулида, арчалар орасида, унда-бунда шундай оқбадан қайинлар кўзга ташланарди. Уларни биров атайин олиб келиб экканми ё қадимдан бормиди — Тенгиз билмайди. Тоғ арчалари орасида бегонасирамай ўсаётган бу дарахтларга қараб завқланарди. Бу ерда, ўз юртида оқ қайинлар ўзгача жилва қиларди.

Нуриддинни бошлаб келган Пачоқбурун сал берида тўхтаб «Княз, келди», деб овоз берди. Тенгиз орқасига ўгирилгач, ўзи нари кетди. Нуриддин эса у томон юрди.

— Ҳа, Ҳамзат, кел, мана буни қара: агар дунёда покизалик истасанг, дарахтлару кўкатлардан изла. Одамлардан қидирма — овора бўласан. Кафтингни қўй бу ерга, сўнг табиатнинг шивирига қулоқ тут.

Нуриддин Тенгизнинг айтганини қилди. Аммо ҳеч нарсани сезмади, тушунмади. Тенгиз эса худди ўзига ўзи гапиргандай шеър ўқий бошлади:

*Англадим: номуснинг қотили — қуллик,
Кўрдим: тожли бошлар таъзимга келди.
Булбулларим ўлди Чаманзорларда
Булбулли мақоми чўғзимга келди.
Ҳақоратлар едим. Таҳқир, ҳақорат —
Тирноғимдан тортиб бўғзимга келди...*²⁶

Русчалаб айтилган сатрларни Нуриддин яхши тушунмади. Яхшики, Тенгиз «англадингми, Ҳамзат?» демади. Сўраганида унинг довдираши аниқ эди.

Бу сатрлар Тенгизнинг хаста юрагидан потраб чиқиб беихтиёр тилга кўчган, Нуриддинга айтиш учун мўлжалланмаган эди. Тенгиз ҳам, бошқа шериклари ҳам ўзларини «озод инсон» ҳисобласалар-да, аслан ўзлари барпо этган зиндонга маҳбус эдилар. Дастлаб ҳашаматли қаср бўлиб кўринган бу зиндондан ҳеч ким осонликча, аниқроқ айтилса, тириклигича қутилган эмас. Кўпчилик қутулиш чораларини ўйламайди ҳам, изламайди ҳам. Тенгиз эса бу қаср остонасига қадам босгунича бўлган чин озодлигини қўмсайди. Юраги баъзан қаноти синган қуш сингари учмоқ истайди. Қайси замонда, қай маконда қанотлари синган қуш эркин осмонга парвоз қилибди-ки, Тенгизнинг қалби бунга етишса...

— Бу дарахт бечоралар бизлар туфайли тутқунда, бизларни деб булар ҳам тиконли қамоқ симтўрлари билан ўралган... — Тенгиз бу гапни ҳам Нуриддин учун эмас, ўзи учун паст овозда айтди.

Уларнинг макони покиза ҳисларга банди бўлиб туришга кўпам имкон бермайди. Бунда қалблар бир неча лаҳзагина аслига қайтиши мумкин. Сўнг... яна бузуқлик, ёвузлик, нафрат

²⁶ Shoira Qutlibekaning ajib she'rlaridan minnatdorlik ila foydalandik. — Muallif.

чодирларига ўралади. Ўралганда ҳам чирмаб ўрайди, эзади, сиқади. Озгина фурсат яйраган ҳислар эса нола чекади, инграйди, оқибат — овози ўчади.

Тенгиз шундай ҳолатда эди.

Зулмат чодирни қалбни ўради — кафтини дарахт баданидан олди.

— Мазза қилиб чиқдингми? — деб Нуриддиннинг елкасига енгил муштлиди. — Эшитгандирсан, ўша фитна худди мен айтгандай амалга ошди. Янис оғир ётибди. Бугун-ерта жон берса ҳам эҳтимол. Бир мўъжиза билан тирик қолса ҳам отувга ҳукм этилади. Ўлдирилган уч маҳбуснинг хуни унинг бўйнига илинди. Яна учта шериги ҳам кетади. Сен билан биз эса маишатларимизни қилиб юраверамиз.— Тенгиз кейинги гапи-ни аччиқ киноя билан айтди-да, дарахтни тепди.— Улар юртларига озодлик уруғи сепган эдилар. Бу ерга келиб ўлим мевасини ундириб едилар. Айб бизда эмас, Ҳамзат, сен ҳали бундай тамошаларнинг кўпини кўрасан.

— Мени нимага қамашди?

Нуриддин аслида «сиз қаматтирдингизми?» деб сўрамоқчи эди. Тенгиз саволнинг маъзини ўқиб, бош чайқади:

— Билмайман, Ҳамзат. Кўзига хунук кўриниб қолгандирсан. — Тенгиз шундай деб кўзларини лўқ қилганича унга тикилди. Айрим одамлар ёлғонни сездирмаслик учун нигоҳини олиб қочади, Тенгиз эса аксинча, тик қарайди.

Нуриддиннинг гумонида жон бор эди: у Тенгиз истаги билан қамалганди. Тенгиз кечаси Кошакнинг ароғини ичгач, кўп ўйлади. Эртасига Кошакни чорлаб, гапни айлантриб сўради. Кошак аниқ жавобдан бўйин товласа ҳам Нуриддиннинг ўлимга ҳукм қилинганини ишора билан маълум қилиб қўйди. «Шогирдинг ҳам синаладиган бўлиб турибди», дейишиданок Тенгиз унинг шумлигини пайқади. Англади-ю, маёрни ишга солди. Маёрнинг осонлик билан кўнганидан билдики, Нуриддиннинг нишонга айланиши қамоқ лагери бошлиқларининг фикри эмас, Кошакнинг шахсий ташаббуси. Шу боис ҳам Нуриддин қутулиб чиқиши билан уни чақиртирди.

— Ҳамзат, сенинг боғча болалик давринг ўтди. Энди мактабдаги ўқишни бошлашинг керак. Ўжарликни йиғиштир, сен учун энг тўғри йўл — бизнинг йўлимиз. Биринчидан, жонингни асрайсан, бу ердан тирик ҳолда, икки оёғингда юриб қайтасан уйингга. Иккинчидан, билиб қўй: уйингга қайтганигда биров сени одам ўрнида кўрмайди. Ҳатто энг яқин қариндошларинг учун ҳам сен «қамалиб чиққан одам»сан. Бировникига меҳмонга борсанг ҳам сендан хавфсираб туришади. Игна йўқолса ҳам сендан кўришади. Улар орасида энди ҳалол яшай олмайсан. Ҳамонки сендан шубҳаланишяптими, яхшиси чинакам ўғри бўлиб яшайверганинг маъқул. Сен бизнинг касбимиздан нафратланма, аввал ҳам айтганман, яна айтаман: биз ҳалол одамлармиз. Биз бирон бир ишчининг ёки мактаб муаллимининг уйига бостириб кирадиган аҳмоқ эмасмиз. Хўп, кирдик ҳам дейлик, нима оламиз бу уйдан? Ювилавериб ёқалари титилиб кетган кўйлақларними? Мен сентябр ойида овга чиқишни яхши кўрардим, Ҳамзат. Нимагалигини биласан, а?— Тенгиз шундай деб ҳузурланиб жилмайди. — Ҳа, айтмоқчи, Ҳамзат, сен нима учун институтда ўқимадинг? Истамадингми?

Нуриддин Тенгизнинг мақсадини тушунмади. Шунинг учун аввалига «Нима эди, нима учун қизиқиб қолдингиз?» деб сўрамоқчи бўлди. «Қутулиб чиққанымдан сўнг ўқишга жойлаштирмоқчимми?» деб ҳам ўйлаб, тўғриси айтиб қўя қолди:

— Саккизинчини битириб ундан у ёғига ўқий олмаганман.

— Нимага ўқимагансан Ҳамзат, билиминг каммиди ё ақлинг каммиди?

Кейинги савол Нуриддиннинг ҳамиятига тегиб тўнглик билан жавоб берди:

— Пулим кам эди.

Бу жавоб Тенгизга маъқул келиб, кулди:

— Шунақалигини билардим, — деди у Нуриддиннинг елкасига яна енгилгина мушт уриб. — Сендақалар кўп бу мамлакатда. Унингчини тугатганинда ҳам барибир институтга киролмас эдинг. Ёздаги кириш имтиҳонларида ўқитувчилар денгизга тўр ташлаган балиқчиларга ўхшаб нодонларнинг пулларини йиғиб оладилар. Мен эсам тўримни уларнинг устига ташлайман. Қани

айтчи, ким кўпроқ гуноҳкор? Уларми ё менми? Биз ҳалол ўғримиз, Ҳамзат, энди сен ҳам бизнинг оиламизга қўшилсан.

— Мен...

— Жим бўл! Гапингни эшитишни ҳам истамайман. Қарорим қатъий — шикоятга ўрин йўқ! Сен бугундан бошлаб Қўтоснинг шогирдсан. Менга қара, ўжар, сен унинг ҳунарини астойдил ўрганавер, озодликка чиққанингдан кейин нима қилишни ўзинг биласан. Ҳа, айтмоқчи, чап қўлда овқат ейишни биласанми? — Тенгиз шундай деб муғамбирларча жилмайди-да, саволига жавоб бўлмагач, гапини давом эттирди: — Қадимда энг зўр ўғрилар Бағдодда бўлар экан. Сенга ўхшаган бир аҳмақ ўғриликни ўрганаман деб Бағдодга келиб, энг зўрини топиб, арзини айтибди. Зўр ўғри «бўпти, шогирдликка олдим сени», деб уни меҳмон қилибди. Аммо «овқатни чап қўлда ейсан», деб шарт қўйибди. Аҳмақ шогирд қанча уринмасин, овқатни чап қўлида еёлмай «шу шартми?» деб норозилик билдирибди. «Шарт, — дебди устоз, — ўғриликнинг энг асосий шarti — чап қўлда овқат ейиш. Чунки ўғри эртами-кечми панд еб, ҳибсга олинади. Панд едими, тамом, шариат ҳукмига биноан ўнг қўли кесилади. Сенинг қисматинг ҳам шундай бўлади. Овқатни чап қўлда ейишни ҳозирдан ўргансанг, кейин қийналмайсан». Бу гапни эшитиб, ҳалиги аҳмақ орқасига қочворган экан. Лекин сен ҳавотир олма, бизнинг ҳукумат одил, қўлни кесмайди. Тўрт йилми, беш йилми боқади, дам беради. Кейин қўйиб юборади, — Тенгиз шундай деб кулди.

Нуриддин унинг бу кулгиси замирида хушчақчақлик, қувонч нурини эмас, алам ва изтироб заҳрини сезди.

Нуриддин ўша куниёқ Қўтоснинг қўлига «тантанали суратда» топширилди. Қўтос дастлабки кунлари унинг «ғоя»сини бойитиш билан шуғулланди. Ўғрилар оламига хос тартиб-қоидалар билан таништирди. У ҳар бир тартиб ёки қоиданинг аҳамиятини эринмай тушунтирар, худди ривоят айтувчи ровий каби қиссадан ҳисса ясаб, бу қоидаларни бузганларнинг қандай жазога йўлиққанларини батафсил баён этарди. Қў-тос — жар лабидаги сўқмоқдан, қирғоқларни боғловчи қил кўприқдан кўзларини чирт юмиб олиб ҳам югуриб кетаверадиган одам, гўдакни етаклаб, бу йўлдан адашмай юрмоқни ўргатарди. Ўргата туриб «орқага қайтишни ўйлама, ҳатто ортингга бурилиб қарама», деб уқтирарди. Тенгиз «озодликка чиққач, нима қилишни ўзинг биласан», дегани билан Нуриддин тўрга ўралиб бораётганини сезиб турарди. Сезарди-ю, қутулмоқ чорасини тополмай гаранг эди.

Навбат «сиёсий» тайёргарликдан «амалий» машғулотга ўтиб, Қўтос темир жавонларнинг, улардаги қулф-ларнинг турлари ҳақида тушунтириб ўтирганда Кошак яқинлашиб, ён томонга хунук тарзда тупурди-да:

— Князингнинг куни битди, — деди Қўтосга қараб.

Бу кутилмаган хабар Нуриддинни ҳам, Қўтосни ҳам танг қолдирди.

— Нима бўлди? — деди Қўтос ўрнидан туриб.

— Нима бўларди, — деди Кошак Нуриддинга қараб заҳарли тиржайиб, — куни битгандир-да. Қўлларига кишан уриб, ҳибсхонага ташладилар.

— Ким ташлади? Нимага ташлади?

— Нималигини улардан сўра. Князинг кейинги пайт-да ўзини ростдан ҳам «князь» деб ишониб қолувди. Уни уч ҳарф тинчитади энди.

— Кошак, сен бундан қувоняпсанми? — деди Қўтос аччиқланиб.

— Бўлмасамчи! Энди бу ерда мен князман!

— Бекор айтибсан! Биз ҳали ўйлашиб кўрамиз. Сен биродарингнинг мусибатидан қувониб, қонунни бузаяпсан!

— Қўтос, сен ўзингнинг ишингни билиб қилавер. Лекин мана бунақа итваччаларни йўқот. — Кошак шундай деб ёнидан буклама пичоқни чиқариб сопи ёнидаги тугмани босди. Офтобда ялтилаган пичоқ тиғини Нуриддиннинг кекирдагига тиради: — Ана энди ҳимоя-чинг йўқ, Бифштекс учун жавоб берадиган вақтинг келди. — Шундай деб тиғни аста ботирди.

— Кошак, бу бизнинг одам!

— Бекор айтибсан, бу итваччалар ҳеч қачон бизнинг одам бўлишмайди. Мен Бифштекс учун буни ўлдираман, деганманми, демак, ўлдираман. Майли, ҳозир эмас, озгина яшасин, қутулиб чиқсин, уйига борсин. Ўша ерда... бунинг сассиқ онасини ўзининг кўз олдида трамвайга қўяман... Кейин...

Кейин нима бўлишини айта олмади. «Сассиқ онасини...» деганидаёқ Нуриддиннинг жони ҳалқумига келди, «трамвайга қўяман», деганида эса қалбида нафрат ва ғазаб вулқони портлади-ю, кўз олди қоронғулашди. Томоғига пичоқ тираб турилганини ҳам унутиб, Кошакнинг нақ қаншарига мушт туширди. Нарига учиб тушган Кошакни тепмоқчи бўлганида Қўтос йўлини тўсди. Дам ўтмай Кошак ўрнидан туриб, ерга санчилиб қолган пичоқни яна қўлига олди:

— Қўтос, қоч, бу итни менга қўйиб бер! — деди у хириллаб.

— Фақат ўзингни ҳимоя қил, — Қўтос Нуриддинга қараб шундай деди-да, ўзи четга чиқди. Кошак эса ўша заҳоти қутурган мушук мисол Нуриддинга ташланди. Нуриддин унинг ҳамлаларига чап беравериб, бир неча дақиқа сарсон қилди. Ҳамлалари бекор кетгани сайин Кошак бўралаб сўкар, бетўхтов равишда тупурар эди. Унинг бу қилиқлари Нуриддиннинг жонига тегиб, охири Кошакнинг пичоқ тутган қўлини мўлжаллаб туриб, билагига қаттиқ тепди. Нарига учиб тушган пичоқни Қўтос олди-да, тиғини буклаб, чўнтагига солди. Кейин қўлини чангаллаганича тиз чўкиб ўтириб қолган Кошакка яқинлашиб, билагини ушлаб кўрди:

— Ўлмайсан, синган бўлса тузалиб кетади. Беш-ўн кун қитмирлик қилмай ўтира турасан.

— Мен уни ўлдирмай қўймайман, — деди Кошак, кейин Нуриддинга қараб бақирди: — Эй, ит! Энди сен ўликсан, тушундингми, ўликсан!

Нуриддин тушунди. Булар «ўликсан», деб ҳукм чиқаришдими, демак, муддаога етишмагунча тинчишмайди. Демак, яшаб қолишнинг ягона чораси бор: уни ўлдириш!.. Нуриддин шу тўхтамга келгани билан қарорини амалга ошириш йўл-йўриғини билмас эди. Урушда бўлса эканки, шартта қурол тепкисини босиб, ўқ ёғдириб юборса. Бунда қурол йўқ, мушт билан эса бирон натижага эришиш қийин. «Ўйчи ўйига етгунича, таваккалчи тўйига етибди», деганларидек, у бирон йўл излаб топгунича булар масалани ҳал қилиб қўя қолишлари мумкин. Бугун кечасими ё эртасигами, ҳар ҳолда чўзиб ўтиришмаса керак.

Кечаси зийрак ҳолда ётган Нуриддин янглишмади. Ҳамма ширин уйқуда эканида Қўтос келиб «Менинг ўрнимга ўтиб ёт», — деди. Орадан бир соатлар ўтгач, барак эшиги очилиб, Кошак ёнида тўрт йигити билан кириб келиб, тўғри Нуриддин ётган жойга қараб юрди. Йигитлардан иккитаси ётган одамни Нуриддин деб фаҳмлаб, имо-ишорасиз ҳолда икки оёғини таппа босгани ҳамон, қолган иккитаси қўлдан олишга улгурмай, Қўтос қаддини кўтарди:

— Кошак, яна хато кетдинг, мен эсам янглишмадим,— деди у овозини пастлашга ҳаракат ҳам қилмай.— Болага тегма, дедимми, демак, тегмайсан. Жўна энди!

Кошак сўкинганича чиқиб кетди.

Қўтос эса ўтирган ерида ўйга толди. Князнинг ҳибс-га ташланиши билан Кошакнинг бу қадар қутуриши сабабларини излаб топмоқчи бўлди. Кошакнинг ҳар бир босган қадамини кузатиб юрган махфийлар тонгда Қўтосга кутилган ва кутилмаган хабарни етказдилар. Қўтос Кошакнинг Турсуналини сиқувга олажагини гумон қилган, аммо ҳибсхонадаги Тенгиз ҳузурига киришини ўйламаган эди. Қамоқ лагерига Москвадан одамлар келиши, Князнинг қўлига кишан урилиши ва Кошакнинг қутуриши бир занжир ҳалқалари билан боғланганини фаҳмлади. Аввалига «политбюро»ни шошқич равишда тўпламоқчи бўлди. Бироқ, ўғрилардан яна қанчаси Кошак томонда эканини аниқ билмагани учун бир оз кутишга қарор қилди.

Ўғрилар оламида туғилиб, вояга етган, суяги қотган Қўтоснинг ақли бу сафар ҳам ўзига хиёнат қилмаган, воқеаларни боғлаб турган кўринмас занжир ҳалқаларини ақл кўзи билан кўра олган эди.

ТАЛВАСА

Омонулло бир варақ қоғозни тўртга бўлди-да, бирига «Самандар Очилов», иккинчисига «Тошболта», учинчисига эса «Матлуба Тўхтаева», тўртинчисига эса «кооператив», деб ёзиб, сўроқ белгиси қўйди. Сўнг қарта чийлаётгандек аралаштиргач стол устига ёйиб, бир нарса ўқимоқчи бўлаётган фолбиндай тикилиб ўтирди. Кейин Тошболта зикр этилган қоғоз парчасини нари сурди. Дам ўтмай Матлубанинг исми ёзилгани ҳам четга сурилди. Шу ўтиришида диққати ошгандан ошиб, тўртинчи қоғоз парчасига ҳисобсиз сўроқ белгилари чизиб ташлади-да, чуқур «уф» тортди. Ана шундай тарзда сиқилиб ўтирган чоғида телефон жиринглади. Гўшакни истамайгина қулоққа тутди-ю, беихтиёр сапчиб туриб кетди. Четдан қараган одам у телефон гўшагини эмас, адашиб, қизиб турган дазмолни қулоғига тутди-ю, куйди, деб ўйлаши ҳам мумкин эди. Аслида эса Омонуллони сапчиб туришга бошлиқнинг хабари мажбур этган эди. Бир неча дақиқада суратчи, криминалистлар гуруҳининг бошқа йигитлари ҳовлида тўпланишди-ю, навбатчи машинада Самандар Очиловнинг уйига йўл олишди.

Уйнинг эшиги ланг очик, қўллари кишанланган Самандар меҳмонхонадаги дераза ёнида кўчага тикилганича тек турарди. Қадам овозларини эшитиб бурилиб қаради-ю, Омонуллонинг нигоҳига рўпара бўлди. Омонулло қошу-киприкларигача малла бўлган бу одамга бир зум тикилди-да, сўнг уйда пойлоқчилик қилган ҳамкасбига қаради. Ҳамкасб йигит бу қараш замиридаги саволни ўқиб қисқа тарзда ахборот берди:

- Хотиржам келиб қулфга калит солди. Эшикни очиб, остонада бир пас қимирламай турди.
- Ҳеч нарсага тегмадиларингми? — деб сўради Омонулло атрофга бир разм солиб.
- Йўқ.
- Қўлларини бўшат.

Самандар кишандан бўшаган билакларига маъюс тикилиб қолди.

— Ўтиринг, Очилов, — Омонулло иккита стулни бир-бирига қарама-қарши қўйди-да, ўзи деразага орқа қилиб ўтирди. Самандар отасидан тарсаки тушиб қолишидан қўрққан боладай ҳадиксираб турди.

То уйига етиб келгунига қадар Самандарнинг руҳи гўё беҳисоб чаёнлар ҳукмида бўлди. Уйда қандайдир нохушлик кутаётганини юраги сезиб, эзилган бўлса-да, «милитсия ходимига дуч келарман, остона ҳатлашим билан қўлларимга кишан солинар», деб ўйламаган эди. Пойлоқчи йигитга «Очилов келиши билан қимирлатмайсан», деб буюрилган, у Самандарнинг кимлигидан беҳабар бўлгани сабабли уни ашаддий қотил гумон қилиб, қўлини кишанлаб қўя қолган эди. Самандар эса буни узил-кесил ҳукм деб тушуниб ўзидан кетаёзди.

— Ўтиринг, — деди Омонулло бу сафар қатъийроқ тарзда.

Самандар стулнинг суянчиғини ушлаб асталик билан ўтиргач, Омонулло ўзини танитди-да, сўроғини бошлади:

— Москвада ҳамиша кўп қолиб кетасизми?

— Ишга қараб, — деди Самандар унга тик қарай олмай, — баъзан эрталаб бориб, кечқурун келаман. Бу сафар сал тобим қочди...

— Нима бўлди?

— Ёқмайдиган нарса еганман шекилли... сал захарланибман.

— Сизни олим дейишди... Нима билан шуғулланасиз?

— Буни аниқ айтишим мумкин эмас.

— Умумий тарзда-чи?

— Умумий тарзда... зилзилага оид десам ҳам бўлади.

— Бу ишга чет элликлар ҳам қизиқса керак?

— Билмадим... балки қизиқар...

— Сизга биров шу иш бўйича таклиф қилганми ё...

— Йўқ. Нега сўраяпсиз?

— Душманингиз йўқми, демоқчиман.
— Душман... билмадим... бўлмаса керак.
— Нафиса Болтаева сизнинг иккинчи хотинингизми?
— Ҳа... — Самандар шундай деб нигоҳини олиб қочди.
— Ҳозир у қаерда?
— Билмайман... уйда бўлиши керак эди.
— Охирги марта қачон, қаерда кўргансиз?
— Эсимда йўқ...
— Қизиқ... хотинингизни қачон кўрганингизни ҳам эслолмасангиз... Бизни бу ерда кўриб ҳайрон бўлмадингизми?

— Ҳайронман...
— Москвага кетишингиздан олдин бир полковник ҳамроҳлигида келиб уйингизга кириб чиққансиз, қўлингиз нима учун қон эди?

Бу савол Самандарнинг бошига оғир гурзи мисол урилиб, товонига қадар зириллатди, ҳушини йўқотиб, ақлдан озган девонадай бақрайиб қолди. Афтодаваш бу одамнинг кўзларига Омонулло жон олғувчи Азроил бўлиб кўринди. Ўшанда полковник сўраганида савол ўқидан «шиша тилиб кетди», деб қутулган эди. Ҳозир тилига шу жавоб ҳам келмай, соқов ҳолида тураверди. Омонулло саволни яна қайтаргач: «есимда йўқ, балки кесиб олгандирман», деб ғўдиранди.

— Чап қўлингизни кесувдингизми ё ўнгиними?

Самандар ажабланиб, қўлларига қаради: дарвоқе, қайси қўли қон эди? Савол яна такрорлангач, «ўнг қўлим», деди.

— Яхши, буни ҳали мутахассисларимиз аниқлаб беришади. Нима билан, қандай кесганингизни ҳам эслаб турунг. Энди асосий гапга ўтайлик: уйга кирганингизда ким бор эди?

— Бугунми? — деб сўради Самандар.

— Йўқ, ўша куни.

— Ҳеч... ҳеч ким йўқ эди.

— Хотинингиз, мен иккинчисини назарда тутяпман, ҳозир қаерда?

— Билмасам... уни тоққа олиб кетсам, деб келувдим.

— Шу гапингизга ўзингиз ишонасизми?

— Мени нима учун бундай сўроқ қиляпсиз? Айбим нима?

— Айбим, дедингизми? Сизнинг тилингизда бу «айб» дейилса, бизнингча «жиноят» деб юритилади, — Омонулло шундай деб портфелидан мурдаларнинг суратини олиб кўрсатди. Самандар бир қаради-ю, дарров кўзларини олиб қочди. — Қаранг, нима учун қарагингиз келмаяпти? Нима учун уларни ўлдирдингиз? Рашк қилдингизми ё бошқа сабаб борми?

Самандар бу саволларни эшитгач, кўзларини катта-катта очиб Омонуллога қаради. Омонулло уни кузатиб, бамайлихотир ўтираверди, бошқа сўз айтмади. Мана шу қисқа муддатли сукут Самандарга ажал ўқининг азобларидан ҳам баттар туюлди. У ўшанда ўликлардан кўрқиб қочган эди, бу қочқинлиги, бу кўрқоқлиги эвазига «қотил» деган нишонга эришувини ўйлаб кўрмаганди. Бўйнига сиртмоқ осонгина туша қолиши етти ухлаб, бир тушига кирмаган эди. «Нима учун ўлдирдингиз?» деган савол уй деворларига урилиб акс-садо бераверди.

— Нима деяпсиз?... Мен.. ўлдирганим йўқ, — деб пичирлаши билан дардини тўсиб турган тўғон бузилиб, йиғлай бошлади.

«Биринчи хотини тўғри айтган экан», деб ўйлади Омонулло.

— Сиз ўлдирмаган бўлсангиз... ким қилиши мумкин бу ишни?

— Билмайман...

— Пичоқ сопида бармоқ изларингиз бор, — Омонулло буни тахминига асосланиб айтди. Пичоқ сопи, эшик тутқичи, темир жавон, яна айрим буюмлардаги бир хил из Очилловга

тегишли, деб гумон қилинган эди. Гумон ҳақиқатга айланиши учун бир неча дақиқадан сўнг Самандарнинг бармоқ излари олинади. Унга қадар эса тахминга суяниб иш кўриш ҳам мумкин.

— Мен ўлдирганим йўқ, ишонинг. Мен кирганимда улар...

— Ўлганмиди?

Самандар бош ирғаганича гўдак каби йиғлайверди.

— Унда нима учун «кўрмадим» дедингиз?

— Қўрқдим...

— Нимадан... ёки кимдан?

— Ўликдан... ўликдан қўрқаман.

— Қизиқ... сиз қўрқсангиз, мен қўрқсам, мурдани кимдир кўмиши керак-ку? Ўликни кўра туриб қочиб қолганингиз ақлга сиғмайдиган иш. Дейлик, сиз қотил эмассиз. Лекин кирдингиз, кўрдингиз, хотинингиз бу аҳволда, ёнида эса бир эркак. Танирмидингиз уни?

— Йўқ, йўқ, танимаيمان.

— Хотиним билан ўлиб ётган бу эркак ким экан, деб қизиқиб қарадингизми ўзи?

— Йўқ... очигини айтсам... қарадиму юзини кўрмадим. У... юзтубан ётган экан.

— Нима? Юзтубан? Адашмаяпсизми?

Самандар бир оз ўйланиб, сўнг айтганини такрорлади. Омонулло эса ажабланиб чалқанча ётган мурданинг суратига қараб олди. «Агар бу ўлдирмаган бўлса, демак, қотил уйда эдими, у чиқиб кетганидан кейин мурдани ўгириб қўйдими?» Омонулло бу масалада турли гумонларга борди. Бироқ, бу ишни Тошболта ҳам қилган бўлиши мумкин деган фикр унга хиёнат қилди — гумонни ойдинлаштирмади.

— Демак, сиз кирганда булар ўлиб ётишган экан. Эслангчи, пичоқдаги қон илиқмиди ё қотиб қолганмиди?

— Илиқ эди... сесканиб кетдим, қўрқдим.

— Бармоқларидаги узукларни, қулоқларидаги зиракларни нега олиб қўйдингиз?

— Нима деяпсиз? Ўликдан ечиб оламанми?!

— Балки ечиб олиб сейфга қўйгандирсиз?

— Сиз... тўхмат қиляпсиз, мени кечиринг...

— Унда сейфни нима учун очдингиз?

— Москвага олиб борадиган ҳисоб-китоб ҳужжатларим бор эди. Шунини деб атай келувдим. Бўлмаса тўғри учаверар эдим.

— Сейфнинг калити хотинингизда ҳам бормиди?

— Йўқ. У ерда фақат менинг қоғозларим туради.

— Очинг.

Саросима тўридаги Самандар чўнтақларини пайпаслаб калитни қидирди. Сўнг дипломатини очиб йўғон калитни олгач темир жавонни очди-да, ўзи икки қадам чекинди. Омонулло темир жавон ичида титилган қоғозларга диққат билан разм солиб айрим саҳифалардаги қонли доғни кўрди. Жавонда пул ҳам, қимматбаҳо буюм ҳам йўқ эди.

— Қарангчи, ҳеч нимангиз йўқолмаганми?

Самандар нарсаларни кўздан кечириб «ҳаммаси жойида» дегач, Омонулло экспертларни чақириб қон теккан қоғозларни ажратиб олиб, уларга бермоқчи бўлди. Самандар бунга эътироз билдиргач, қоғознинг доғ қисмини қайчида эҳтиётлик билан қирқиб олишди. Шундан сўнг Омонулло Самандарни даҳлизга бошлаб чиқди.

— Энди шошилмай, бир бошдан айтиб, кўрсатасиз. Айтадиган ҳар бир сўзингиз ё фойда беради ёки аксинча, ўзингизга зарар келтиради. Олим одам экансиз, майли, суҳбатимиз бошидаги довдираганингизни кечирай, аммо бундан буюғига эсингизни йиғиб олинг. Сизни «қотил» дегим келмаётган бўлса ҳам далиллар барибир сизга қарши турибди. Демак, сиз зинадан кўтарилиб чиқдингиз. Йўлда кимни кўрдингиз? Рўпарангиздан нотаниш одам ўтмадими?

— Йўқ... тўхтанг... ҳа, қўшни хотинни кўрдим шекилли?

— Эшигингиз қулф эдими, уни калит билан очдингизми?

— Қулф... — Самандар шундай деб, худди қўлида калит тургандай кафтига қараб олди. — Очиқ эди шекилли... Ҳа, аниқ... очиқ эди. Эшиқдан киришим билан димоғимга газ ҳиди урилди. Нафисахоннинг ғалати одатлари бор эди. Иккита-учта човгумни эритиб, ўзларини Худо бир асраган. Қишлоқда газга ўрганмаганларда, човгумни оловга қўйиб эсдан чиқариб кетаверганлар. Яна шунақа бўптимикин, деб ўйлабман. Хаёлим газда бўлиб, хавотирда оёғим остига қарамабман. Ошхонага ўтаман, деб бу... ўликка қоқилдим...

— Йиқилдингизми?

— Йў-ўқ... йиқилмадим... лекин Нафисахонга кўзим тушди.

Самандар Омонуллонинг буйруғига итоат этиб, мурдаларнинг қай ҳолатда ётганини кўрсатиб бераётганида суратчи чаққонлик билан суратга олиб турди.

— Хўп, хотинингизни сиз ўлдирмабсиз, лекин пичоқ сопини нега ушладингиз?

— Суғуриб олмоқчи бўлгандирман... Ҳа... лекин ушладиму тортиб олишга кўрқдим. Кейин... газ на-фасимни бўғиб қўйди. Деразани очиб, газни беркитдим.

Омонулло очиқ деразага қаради. Дастлаб бу ошхонага кирганида ҳам дераза табақаларининг очиқлигига эътибор берган эди, аммо мурдаларнинг хидидан беҳаловат бўлган ҳамкасблар хонани шамоллатиш учун очгандирлар, деб ўйлаганди. Омонулло газ плитасига ҳам диққат билан қараб уччала бурагичнинг очиқ турганини кўрди. Самандар Омонуллонинг назарини уқиб, тезлик билан изоҳ берди:

— Мен юқоридан бураб беркитдим. Ўзимнинг одатим шу: уйдан чиқадиган бўлсам албатта юқорисини бураб ўчираман, шуниси ишончлироқ бўлади. Нафисахонга гапиравериш ҳеч ўргатолмадим...

Чиндан ҳам плита уланган қувур белидаги бурагич газ йўлини тўсган эди. Бу Омонулло учун катта жумбоқ бўлди: «Нафиса Болтаева очса битта бурагич бураларди. Бунда эса уччаласи очиқ... Демак... тўртинчи одамми? Бу олим пиқиллаб йиғлаётгани билан ўз ишига пухта бўлсачи? Айбсизлигини исботловчи далилларни пишитиб қўйгандир балки?..»

Шу жумбоқ тўрига ўралаётган дамда Мелс Хўжаев кириб келди. Омонулло уни Самандарга таништирди. Самандар беихтиёр тарзда «танишганимдан хурсандман», деб лутф қилиб, қўл узатди. Фақат Мелс Хўжаев эмас, ҳатто Омонулло ҳам бундай танишувга энди дуч келиши эди. Жиноятга алоқадорликка гумон қилина-ётган одамнинг прокурор билан танишгандан хурсандлиги бу соҳа одамлари учун ғалати туюлувчи ҳол эди. Ёлғон манзиратдан узоқ бўлган Самандар «танишганидан хурсандлигини» чин дилдан айтган эди. Зеро, у прокуратура вакили билан жиноятга оид қидирув инспекторининг вазифаларини аниқ фарқлай олмасди. У оламга татиғулик олим мартабасига етгани билан ҳуқуқ соҳасида деярли ҳеч нарса билмасди. Ҳозир махсус вакил эмас, прокуратура боғбони ёки фарроши келиб сиқувга олса ҳам «менга савол беришга ҳаққингиз борми?» деб ўтирмай жавоб қайтаравериши мумкин эди.

Самандарни ошхонада қолдириб, Омонулло Мелс Хўжаевни меҳмонхонага бошлаб ўтди-да, савол-жавобнинг баёни билан таништирди.

— Қўрқоқлиги аён, лекин қўрқоқнинг ҳам найранги бўлади. Бу уйга бегона одамнинг яширинча кириши мумкинми? Ҳарбий сир ҳисобланган иш билан маш-ғул одамни нариги идора нега қўриқламас экан? Бир суриштириб кўролмайсизми?

— Сўраб-суриштирдим, — деди Мелс Хўжаев мағрур оҳангда. — Фақат унинг ўзини пойлашаркан.

— Тушунмадим?

— Агар уйда бўлса, уй атрофида бўлишаркан. Уйда йўқлигида кузатишмас экан. Тоғда бўлгани учун ўша кунлари қарашмабди.

— Нима қилдик? Ҳибсга олсак, жинойий иш очсак...

— Ҳозирча бошқармадаги вақтинча ҳибсхонага ташланг. Бошқа идора аралашса, ўзлари билишади. Бош-қача эҳтиёт чорасини қўллаш мумкин эмас.

Самандарнинг гапларини эшита туриб «шаҳардан чиқмаслик ҳақида тилхат олиб, уйда қолдираверайлик» деган фикр келган, аммо бу фикр заиф туюлиб, қарор даражасига етмаган эди. Мелс Хўжаевнинг гапидан сўнг, «маъқул» деб бош ирғади.

Мелс Хўжаев прокуратурада кутишаётганини айтиб, изига қайтгач, Омонулло дераза ёнига бориб кўчага қаради. Унинг ўйга толганини кўриб, Самандар «менинг ишим битди шекилли, бу жинойтга алоқам йўқлигига ишонди», деган хулосага келиб:

— Энди кетаверайми? — деб сўради.

Бу саволдан Омонулло ажабланди. «Еси жойидами бу одамнинг?» деб ўйлаб унга тикилиб қолди.

— Қаёққа кетмоқчисиз?

— Тоққа... у ерда кутишяпти.

— Кутишяпти?.. Кута туришади.

— Бу нима деганингиз? — кўнгли ёмонликни сезган Самандарнинг овози титради.

— Сиз... масала ойдинлашгунича бизнинг... — Омонулло «ҳибсхонада ўтира турасиз», демоқчи бўлди-ю, фикридан қайтиб юмшоқроқ оҳангга кўчди: — меҳмонимизсиз...

— Қамайсизми?

— Бизнинг вазифамиз қамаш эмас, жинойтчини тутиш. Суд деган идора бор, қамашадими ё отишадими, ўшалар ҳукм чиқаришади.

— Ҳаққингиз йўқ... мен жинойтчи эмасман. Кейин афсусланасиз!

— Тўғри айтдингиз. Кейинроқ афсусланмаслик учун биз билан бирга бўлиб турасиз. Айбингиз бўлмаса сизни ҳеч ким ушлаб тура олмайди. Гуноҳсиз эканингизни исботлаш учун эса вақт керак.

Бу гапларни эшитиб, Самандарнинг лаблари титради, кўзлари пирпиради-ю, йиғламади, ўзини тутди — тақдирига тан берди.

Олти кишига мўлжалланган вақтинчалик ҳибсхонадаги деразага яқин каравотда бир йигит чордана қурганича овқатланиб ўтирарди. Ёзуғлик дастурхон устидаги ошу кабоб, сомсаю олманор, помидору бодрингга қараганда унинг маишати чакки эмасди. Дастурхонни ким киритган бўлса ҳам йигитнинг ҳамхоналари нафсини назарда тутган кўринади. Йигит Самандарни кўриб, ўрнидан туриб сўрашди-да, дастурхонга таклиф қилди. Самандар бу хонага бир зумгагина кирган одамдай каравот четига омонатгина ўтирди. Йигит серманзират экан, «олинг, олинг» деб ундайвергач, Самандар ноилож кабоб гўштидан олиб оғзига солди. Қорин оч бўлса-да, луқманинг томоғидан ўтиши қийин бўлди. Шунда йигит ёстиқ остидан шиша чиқарди-да:

— Қиттак-қиттакка тобингиз борми?— деб сўради.

Москвадаги ҳарбийлар шифохонасида Самандарга ичиш қатъиян мумкин эмаслигини айтишган эди. Улар огоҳлантиришмаса ҳам ароқни ўйласа кўнгли айнийдиган бўлиб қолганди. Ҳозир эса йигитнинг таклифидан сўнг ичгиси келди. Шиша ичида жилва қилаётган суюқлик уни дарддан қутқарувчи халоскор бўлиб кўринди-да, «куйинг», деди. Йигит пиёлани тўлдириб узатди. Самандар икки қултумдан ортиқ ича олмай, қалқиб кетди. Пиёлани дастурхон чеккасига қўйиб йигитга узрли нигоҳи билан қаради. Йигит уни ҳижолатдан қутқариш учун яна таомга таклиф қилди.

— Олим одамга ўхшайсиз, ака, сиқилаверманг. Бошга тушганни кўз кўради, — деди кулимсираб.

Самандар бу гапдан ажабланиб, йигитга қараб қолди.

— Ҳа, акахон, менга тикилиб қолдингиз? Қайси балога учрабди, деяпсизми? — йигит Самандарнинг фикрини ўқигандай кулди. — Ёш йигит тухматга учрагандир, деяпсизми? Йўқ, тухмат бўлмади. Ўзим аҳмоқман. Гаровда ютаман, деб қўлга тушиб қолдим. Кечгача чиқиб

кетаман. Нар и борса эртага эрталаб қўйиб юборишади. Суянадиган тоғимиз жа-а мустаҳкам, ҳа!

Самандар гаров боғлаб қамоққа тушиш мумкинлигини сира эшитмагани учун ажабланди. Йигит эса кулганича изоҳ берди:

— Менинг гулдай хунарим бор, ака, ҳеч қачон хор бўлмайман. Мен машина ўғрисиман. Лекин сиз мендан қўрқманг. Аслида мен ўғримасман. Мен қулфни очиб бераман, бошқалар ўғирлайди. Қулфнинг минг хили бўлса мингтасини, миллион хили бўлса миллионтасини очиб ташлайман. Ўтган куни «қиттак-қиттак»нинг устида оғайним билан баҳслашиб қолдик. Олинг, акахон, совумасин, ичиб қўйинг, дардингиз енгиллашади. Хафа бўлаверманг. Бу ернинг номи хунук, ўзи ёмон жой эмас, бир-икки кун дам олса бўлади. Шундай қилиб ўша оғайним билан гаров ўйнадим. Гаровга янги, мойи қуримаган «Газ-31» тикилди. Шунақа машинадан кечадиган аҳмоқмасман-ку, тўғрими? Бир уйга бехитгина кириб, сейфни очиб, калитни олиб, машинани очиб беришим керак экан. Ҳа, машинага ҳам, гаражига ҳам чет элдан олиб келган алламбало қулф ўрнатилган экан. Шу ҳам менга иш бўлибдими? Лекин оғайним номардлик қилди. Қоронғида қарамаган эдим, орқада мент яшириниб ётган экан. Гип томоғимдан олиб, шу ерга ташлади. Худди кинодагига ўхшайди, тўғрими? Менга-ку барибир, ўша оғайнимга қийин бўлди-да. Олинг, акахон, охиригача ичиб қўйинг, дунёнинг тагига етасиз. Бир пасдан сўнг яна дастурхон киради, қараб турасиз. Ошна-оғайнилар омон бўлишсин, мени хорлатиб қўйишмайди.

Бу гапни Самандар «сизда ҳам ошна-оғайни борми?» деган савол маъносида тушунди. Илгари хаёлига шундай савол келмаган экан. «Бошимга ташвиш тушса далда берувчи дўстим борми?» деб фикр қилган Самандар ҳозир ўзини сахро ўртасидаги якка дарахт каби ҳис этди. Энди бу дарахт сувсаб, офтоб нурида қовжирайдимми? Бу йигит бир неча соатдан сўнг чиқиб кетишини биляпти. Самандар эса ҳибсхонада неча кун ёки неча йил бўлишидан беҳабар. Бу ер бир неча кунлик қамоқхона эканини, айб сиртмоғи бўйнига астойдил солинадиган бўлса бошқа жойда аламлар тузини тотмоғини ҳам билмайди. Уни ҳозир изтиробга ташлаётган нарса — ўн йил ётса ҳам, ҳатто қотил деб отиб ташланса ҳам биров билмай қолиши мумкин. Билганда ҳам афсусланмаслиги, куймаслиги аниқ. Опа-сингилларининг келиши ҳам маҳол. Улар ўз оилалари, ўз ташвишлари билан банд. Бу шаҳарга ҳали бирон марта ҳам келмаган тўнғич опасининг турмуш ташвишларидан ортиб, қамоқдаги укасини йўқлашини тасаввур қилиш қийин. Қишлоққа икки йилдан бери бормаётгани инobatга олинса, меҳр-оқибат ипларининг заифлашиб, балки чириб, узилишга мойил бўлиб қолгани табиийдир. Амакиваччаларию холаваччалари билан қачондан бери борди-келди қилмаслигимни ҳатто эслай олмайди.

Серманзират йигитнинг гапларидан кейин хаёлини ўзидан узоқлашган дўстлари, қариндошлари тўла эгалламади. Ўзини йўқловчи меҳрибон йўқлигидан бир оз ўксинди-ю, сўнг бўлажак тақдирини ўйлади. Йигитнинг манзиратлари ҳам, эзмалиги ҳам ёқмай қолди. Узр айтди-да, эшикка яқин каравотга ўтиб, чўзилди. Йигит ҳам нафсини қондириб бўлгач, таомларни дастурхонга ўраб қўйди-да, бўш каравотга ўтиб ётди. Ётган жойида керишиб, роҳатланди. Дам ўтмай енгил хуррак ота бошлади.

Самандар эса шу топда ўз сирига маҳрам бўла олгувчи одамга ҳожат сезди. Аҳбобга муҳтожликнинг қамоқ азобларидан ҳам баттарроқ эканини фаҳмлади. Одамнинг фожиаси ўлим эмас, воҳидлик эканини англаб етмоқ мушкул. Одам боласи истайдими-йўқми, қочмайдими ё қочадими фарқсиз — ўлим шаробини ичади. Воҳидлик эса ўзининг ихтиёри билан юзага келувчи офатдир. Ҳозир Самандар бу офатнинг тариқдай мевасини тотди. Бир неча соатдан сўнг тамаки ҳидига тўлиб кетган бу дим хонани тарк этиб учоққа ўтирганида, Москва сари учганида эса бу азобларни, бу фожиаларни яна унута бошлайди.

Ҳозир эса ҳамқишлоқ дўсти Турсунали билан шаҳарда учрашиб қолган онларини лаънатлай бошлади. Москвалик меҳмонлар билан ресторанда ўтирганида маишат қилиш мақсадида кирган ошнаси билан учрашган эди. Кейин совхозига таклиф қилди. Боғда маишат қилишди.

Чой кўтариб кираётган Нафисага суқланиб қаради. Бу қарашнинг маъносини уққан Турсунали шу туннинг ўзидаёқ кайфи ошган дўстининг нафсини қондириш чораларини қилди. Чора амал берди-ю, ўша тун баҳонасида Самандар хотинлик бўлиб олди. Энди эса... ўша тунни ҳам лаънатлади...

Умрининг турли нуқталарига лаънат тошлари отиб ўтирганида эшик очилиб соқчи кириб келди-да, йигитни туртиб уйғотгач:

— Қўлингни орқага қил! — деб буюрди.

— Нега энди окахон? — деди йигит уйқусираган ҳолда.

Соқчи унга жавоб бермай қўлини қайириб кишанлади-да:

— Энди ука, шаҳар турмасига кўчадиган бўлдинг. Прокурор сенга иш очганга ўхшайди, — деб афсусини билдириб қўйди.

— Менга иш очадим, менга иш очадиган прокурор ҳали онасининг қорнида ётибди!

— Бўлди, бақирма, юр, — соқчи шундай деб уни елкасига туртиб, олиб чиқиб кетди.

Озод бўлишга ишончи комил бўлган йигитнинг аҳволи шу бўлганидан кейин Самандарнинг аҳволига маймунлар йиғламасмикин? Самандар шу фикрда эзилиб ётганида яна эшик очилди, аммо соқчи эмас нотаниш бир йигит кириб салом берди-да:

— Ўртоқ Очилов, юринг, англашилмовчилик бўлибди, — деди.

Шу англашилмовчилик туфайли, Самандар кутганидек унинг ҳолига маймунлар йиғламайдиган бўлишди.

Самандар ҳибсхонада эзилиб ўтирганида Омонулло Нафиса билан Санжар ишлаган кооперативга яна борди. Бу корхона молиявий аҳволининг текширилуви Омонуллога зарар етказди: ходимлар у билан янада чўчиброқ гаплашишди. Оқибатда Нафиса билан Санжар муносабатларини ойдинлаштира олмади. Нима учун уйга борганлари у учун мавҳум бўлиб қолаве-ради.

Ерталабдан бери қуёш билан беркинмачоқ ўйнаётган ўркач-ўркач булутлар осмону заминга ҳукмронлик ўтказиш қасдида бирлашмоққа киришган эдилар. Офтоб нуридан бебаҳра ер юзи момақалдироқларни кутиб дим бўлиб олди. Азалдан дим ҳавога тоқатсиз Омонулло тер босди, нафас олиши эса оғирлашди. Қўналғадаги жойидан жилаётган автобусни кўриб ҳуштак чалган эди, ҳайдовчи инсоф қилиб тўхтади. Омонулло олдинги қатордаги бўш ўриндиққа ўтиришдан олдин ойнани ён томонга суриб, очди. Шабада илиқ бўлса ҳам кўкрагига роҳат берди. Бўйнига оқ чит рўмол ташлаб олган ҳайдовчи радио овозини баландлатиб, ашулага маст бўлди. Тўйларни гуллатаётган бу қўшиқ Омонуллога ҳам маъқул келиб, хуфтон дили жиндек ёришди. Ашуладан сўнг бир шоир босиқ, дардли овозда шеър ўқий бошлади:

— *Қайтаяпман, ўзимни кўмиб...*

Шеърнинг биринчи сатриёқ Омонуллонинг диққатини ўзига жалб қилди:

Тоғлар — ғариб, боғлар — ташландиқ.

Мен кўмилган тупроқ ит бўлиб

Юзларимни ялай бошлади.

Бу сатрларни эшитиб Омонуллонинг эти сесканди. Ҳайдовчи радио овозини пастлаган эди, «Оғайни, эшитайлик!» деб илтимос қилди.

Ей сўқир зот, кўзларингни оч!

Кўзларимда қоним қайнайди.

Қаро кийган қаро қайрағоч

Бу кун мендан тона олмайди.

... Сийналари пажмурда, заҳил

Дарахтларга термулар аёл...

Тириклик ҳолида кўринмаган Нафиса нечундир Омонуллонинг нигоҳи олдида гавдаланди: ўлик аёл эмас, кўзлари очиқ жувон кўринди. Дардли нигоҳи, саволли назари билан қаради: Нафисанинг кўзлари «Мени ким ўлдирди? Нима учун ўлдирди?» деб сўрар, радиода эса шоир бўғилиб шеър ўқирди;

*Одам — ҳиссиз буюк ҳақиқат,
Одам — гўрда тирилган армон...
Одам — қатра зардобранг ҳасрат...
Одам — беун, бесукун хаёл...
Одам — боши кесилган булут...
Одам — оғир оёқли Аёл...
Одам — армон ва...
Одам — умид...*

Омонуллонинг кўз олдида ўша саволли нигоҳ: «нима учун мени ўлдирдилар? Гуноҳим нима эди?» Омонулло буни билса эди, айтарди. Ҳолбуки билмайди, алҳол унинг асосий вазифаси буни билиш ҳам эмас. У энг аввало «ким ўлдирди?» деган саволга жавоб топиши зарур. «Гуноҳим нима эди?» деган саволига эса Нафиса қиёматда жавоб олади... Ҳозир эса Омонуллонинг хаёлини шоирнинг дардли овози банд этган:

*... Хайр энди, менинг хазоним,
Танҳо гўрга сиғдик иккимиз.
Йиғлаётир, куйлаётир жим,
Жони кузда чиққан жисмимиз.
Хайр энди, менинг япроғим,
Бир дунёга сиғдик ҳаммамиз.
Ёш тўкмасин биз учун ҳеч ким —
Биз қайтамыз,
Бир кун қайтамыз.
Хайр энди...²⁷*

Шеърдан сўнг дардли куй берилиб, Омонуллонинг кўнглига хазинлик эга чиқди. Шу хазинлик ҳукмида ишхонасига қайтди. Навбатчи йигит уни кутилмаган нохуш хабар билан қарши олди: кимдир қора «Волга»да келиб, Самандарни олиб кетибди. Хўжайин Омонуллони кутаётганмиш...

Бошлиқ ҳузурига кирмасиданоқ Омонулло Самандар Очиловни ким олиб кетганини тахмин қилди. Шундай бўлишини кутган эди, аммо кутгани бу қадар тез амалга ошуви унинг ақлини шоширди. Бошлиқ Омонуллога ҳайратомуз янгилик айтмади — унинг гумонини тасдиқлади халос. «Ишга тикиб қўй», деб бир варақ қоғоз узатди. Самандарнинг шаҳардан четга чиқмай туриши ҳақидаги тилхатига Омонулло эътиборсиз қараб қўйиб чиқиб кетмоқчи эди. Бошлиқ тўхтатиб, сўради;

— Бошқалардан гумонинг йўқми?

Омонулло дарров жавоб қайтармади. Кооператив бошлиғи билан Матлуба Тўхтаевага оид ожиз гумонларини айтгиси келмади. Шу боис бир оз ўйланиб туриб:

— Далиллар етарли эмас, — деб қўйди.

— Очилов эканини исбот қилиб бера олармидинг?

Бегона уй остонасига қадам қўяётган одам ичкаридаги жиҳозларни таъриф тавсиф қилишдан ожиз бўлганидек, Омонулло бу саволга жавоб беришга қодир эмасди. Бошлиқ унинг аҳволини сезиб, жавоб талаб қилмади, аксинча далда берди:

²⁷ Nuktadon shoirimiz Asqar Mahkam she'rlaridan foydalandik. (Т. М.)

— Бўпти, ишингни давом эттиравер. Бирор гап чиқса, ҳузуримга кирарсан. Сен хафа бўлаверма. Уни бир марта сўроқ қилишга улгурибсан, шу ҳам катта гап! Агар далиллар Очиловга қадалиб қолаверса... сен зўриқма... биз иложсизмиз. Боравер...

Бир неча кун аввал Самандарнинг ишхонасидаги суҳбатда «қонун олдида ҳамма тенг», деб катта кетган Омонуллонинг қулоқлари остида тепакалнинг «ҳаётда эса, азизим, бутунлай бошқа. Шуни ҳали ҳам тушуниб етмадингизми?» деган гаплари жаранглади. Омонулло ўзини оғзидаги лўқмасини олдириб қўйган анқов ҳолида деб ҳисобламади — ўксинмади.

Омонуллонинг иш услуги ҳамкасбларидан озгина фарқ қиларди: у бирон жиноятга алоқадор деб икки кишидан гумон қилса, учинчи, номаълум одам учун ҳам жой қолдирарди. Мазкур услуб фойда берган дамлар ҳам бўлган: гумондагилар озод қилиниб, мўлжалда йўқ номаълум одамнинг изига тушилган. Агар Самандарнинг газ масаласидаги гаплари найранг маҳсули бўлмаса, Омонулло калаванинг бир учини топди, дейиш мумкин. Кимдир чиндан ҳам газни очиб қўйган бўлса, демак, ўша «кимдир»ни қидириш керак. Самандар Очиловга даъво йўқ — ўликни кўриб қочган одам жиноятчи ҳисобланмайди. Хотинининг ўлигини кўммаса ҳам, дафн этилган ерини зиёрат қилмаса ҳам жамият айбламайди. Буларнинг ажри ҳам қиёматда берилади.

Омонулло хонасига қайтиб жойига ўтирди-да, стол ғаладонидан исмлар ёзилган қоғоз парчаларини олиб, яна фолбин каби ёйди. Кейин тўртинчи қоғоздаги сўроқ белгилари ёнига ундов белгилари қўйгач, «Самандар Очилов» деб ёзилган варақни чизиб-чизиб ташлади-да, жаҳл билан ёғимлаб, елимтўрсаватга улоқтирди. Кўзларини юмиб, беҳол одам каби ҳаракатсиз ўтирди. Кейин ўрnidан туриб ёғим қоғозни олгач кафтлари билан силаб, текислаб жойига қўйди.

Деразага ўрнатилган совутгичдан илиқ ҳаво уфурилаётгандай нафаси бўғилиб, ташқарига чиқди. Ҳовлида ҳаракатсиз туришидан бир маъно кўрмагач, кўчага йўналди. Бозорга бориб қоғоз халтани тўлдирди-да, шифохонага қараб йўл олди. Опасининг аҳволи яхшилангани учун умумхонага ўтказилган экан, кириб уни зиёрат қилдию сўнг отасини, шу баҳонада қайнона-қайнотасини ҳам йўқлашни мақсад қилди.

Ҳовлига сув сепиб салқинлатган Бобомурод Омонулло кириб келганида бўй чўзиб қолган райхонларнинг гулларини чимдиб узаётган эди. Тутинган ўғлини кўриб чехраси очилди. Бу дунёда бир тутинган синглисию бир тутинган ўғлига сўяниб яшаётган Бобомуроднинг қувониши учун кўп нарса зарур эмас: синглисининг очиқ юз билан гаплашиб ўтириши ёки Омонуллонинг эшикдан кириб келиши унинг учун бахтли дақиқалар ҳисобланарди.

Омонулло ичкари киришга унамай икки қулочли узун тахтадан ясалган ўриндиққа ўтирди. Бобому- род ичкари кириб ликопчада гилос кўтариб қайтди-да, Омонуллонинг ёнига ўтириб, ликопчани ўртага қўйди, Омонулло отасининг кўнгли учун гилосдан тотиб кўрди.

— Опангни Худо бир қайтиб берди, ҳозир тузук. Дардини ичига ютавериб, ютавериб юрагини абжақ қилиб ташлаган.

— Кириб кўрдим, руҳлари тетик.

— Балки шу баҳона бўлиб анави касалларидан ҳам қутулиб кетар, а?

— Ким билади?..

Омонулло шундай дейишга деди-ю, тилини тишлади. Отаси умид билан сўраган эди, «Ҳа, тузалиб кетади», деса бу умид қувват оларди. У эса мужмал жавоби билан ўша умидни ҳам бўға қолди.

— Шунақа ҳодисалар бўлган, эшитганман, — деди-ю, аммо фурсат ўтган, умид чинниси аллақачон ерга тушиб, дарз кетган эди. Кейинги гап дарзни чегалагани билан изни йўқотмасди.

— Ўзинг қалайсан? Ишингнинг мазаси йўқ шекилли, а?

— Ишлаб юрибман...

— Менга қара-чи? — Бобомурод шундай деб унинг кўзларига тикилди.

Йўқ, Омонулло бу ўткир нигоҳга дош беролмайди. Дастлаб учрашганида ҳам қарай олмаган.

Ўшанда овози раста бўлаётган ёшда эди. Қўшни синфдаги қизга кўнгил қўйди. Юрса ҳам, турса ҳам фақат ўша қизни ўйларди. Ҳатто ота-она соғинчини ҳам унутган эди. Қизлар байрами яқинлашиб, уни сов-ға масаласи қийнаб қўйди. Унинг назарида байрам совғаси барча муаммоларни ҳал қилиб бериши лозим эди. Ечилажак муаммолардан бири — қиздан ҳеч бўлмаганда биттагина ўпич олишга эришмоқлик эди. Айнан шу биринчи ўпич умид дарёсини тўсиб турган тўғонни бузар, висолнинг нурли чўққисини инъом этар эди. Аммо... ота-онасидан ажраб етимхонага тушган ўсмирда пул нима қилсин? Ўйлай-ўйлай чорасини топди: умрида бир марта, ҳа, фақат бир мартагина ўғирлик қилиш аҳди билан автобусга чиқди. Қайси чўнтакда пул борлигини аниқлаш санъатидан маҳрум бу боланинг ўша куниеқ қўлга тушиб, қамалиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Ўша куни, ўша дақиқада, худди ўша автобусда Бобомурод ҳам бор эди. Унинг зийрак нигоҳи қўналғада жавдираб турган Омонуллога тушганидаёқ, боланинг шум ниятини пайқади. Шу сабабли одамлар орасидан ўтиб, орқа эшикка яқинлашди-да боланинг ёнига туриб олди. Омонулло титроқ қўллари билан дуч келган чўнтакка тушмоқчи бўлганида билагидан маҳкам ушлади-да, автобус тўхтагунича қўйиб юбормади. Автобус тўхтагач, «қани, юр», деди-да, болани қарийб судраб тушди. Қўрқиб кетган Омонулло қаршилиқ билдиролмади. У «милиса ушлаб олди, тамом, энди қамайди», деб ўйлаган, ўғрининг қўлига тушгани хаёлига ҳам келмаган эди.

Бобомурод уни боғ томон бошлаб бориб, ўзи ўриндиққа ўтирди-да, боланинг кўзига тикилди:

— Қани, менга қара-чи, фақат тўғриси айт, нимага ўғирлик қилмоқчийдинг?

Омонулло пиқиллаб йиғлай бошлади.

— Ўчир! Мишиғингни арт! — деб дўқ урди Бобомурод. — Соқол-мўйловинг чиқиб қолибди-ку, эркакмисан ўзинг?! Нимага йиғляпсан?

— Қўлимни қўйиб юборинг...

Қўйиб юбориш ўрнига Бобомурод унинг билагини янада қаттиқроқ қисди:

— Айт, деяпман: нимага бировнинг чўнтагига тушмоқчи бўлдинг?

— Тушмоқчимасийдим.

— Сен ўғил бола бўлсанг — мард бўл, тўғри гапдан қочма. Тўғриси айтсанг, қўйиб юбораман, алдамоқчи бўлсанг — ўзингга қийин. Шу қўлингни аввал куйдириб, кейин терисини шилиб оламан. Киссавурнинг жазоси шу бўлади. Аслида-ку, кесиш керак, майли, ёш экансан, аяйман, куйдириб қўяқоламан.

Бобомурод худди шу ишга жазм қилгандай ишонарли оҳангда айтиб, боланинг эхонасини чиқариб юборди.

Омонулло бу одамдан осонликча қутула олмаслигини англаб, йиғламсираган ҳолда:

— Ойим оғир касаллар, дорига пул йўқ... — деди.

У ҳам ўз хаёлида бу гапни ишонарли оҳангда айтган бўлди. Титроқ овози ишонтиришга ундаса-да, кўзлари алдай олмади.

— Қани, менга қарачи, — деди Бобомурод, боланинг даҳанини ушлаб. — Яна ёлғон гапиряпсанми? Менинг кўзларимга бир қарагин: булар кўз эмас, рент-ген. Тўғриси айтсанг, керакли пулни ўзим бераман. Ўғил бола гап — шу!

Омонулло яна бир марта алдагач, Бобомурод унинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Сен ўғри эмассан, сен қўрқоқсан, сен ҳезалаксан! Ўғирлик ҳам қўлингдан келмайди!

Бу гаплар Омонуллони қўрқувдан ярадор қуш каби потраётган юрагига далда бўлди-да, тўғриси айтди қолди. Аммо шунда ҳам қўли бўшамади.

— Энди қўйворинг, — деди ялиниб.

— Ҳали бизнинг савдомиз пишмади, бола-пақир. Сенга ваъда бердимми, демак, бажараман. Қўлинг-ку, пул бермайман. Магазинга борамизу кўнглинга ёққан нарсани кўрсатасан, нархига қарамайсан, миллион сўм бўлса ҳам олиб бераман, ўғил бола гап битта бўлади! Унгача битта-иккита нарсани сўрайман, жавоб берасан: нима учун отанга ё онанга айтмадинг, ё уялдингми, а?

Ота-онасига доир ҳар қандай савол Омонулло учун ғоят оғир юк эди. Етти ёшида етим қолганини айтиш чоғида гўё унинг юраги тўхтаб қолгандай бўлаверарди. Отаси билан онаси ишдан қайтаётганда тушган автобус музлаган йўлда тийғаниб, чуқур жарлик тубида оқувчи анҳорга қулаган, уларнинг мурдалари эртасига чиқариб олинган, эр-хотиннинг жасади уйда бир кеча «меҳмон» бўлиб, тонгда ерга қўйилган эди. Бели боғланган етти ёшли Омонулло икки тобут олдида бўзлаб борганди.

Ҳозир нотаниш одамга шуларни айтиб бериши керакми? Оғир бўлса ҳам айтгиси келди. «Раҳми келиб қўйиб юборар» деган ниятда узук-юлуқ сўзлар билан ҳолини баён қилди. Амакисиникида ярим йил яшаб, сўнг болалар уйига берилганини ҳам яширмади. Бу сафар Омонулло адашмади: чиндан ҳам Бобомуроднинг унга раҳми келди. Чап қўли билан бошини силади-да, ёнига ўтирғизди.

— Сен фақат қочиб кетма, бола-пақир, — деди ҳорғин овозда, — мен милиса эмасман. Терингни ҳам шилмайман. Шунчаки сени кўрқитиш учун айтгандим. Агар рост гапирётган бўлсанг, ҳаётинг меникига ўхшаб кетаркан. Мен ҳам сенга ўхшаб ғирт етимман. Сен бир пас қимирламай ўтир. — Бобомурод шундай деб сигарет тутатди.

Дастлаб «бола ўзи истаб шу кўчага кияпти, шогирдликка боп экан», деб ўйлади. Сигарета чекиб бўлгач, дўконга бориб, совғани олиб берди, сўнг Омонуллони болалар уйига кузатиб қўйди. Эшик оғ-зида:

— Бирон нимага муҳтож бўлсанг, менга айт, — деб тайинлади. Кейин: — агар хоҳласанг, мени «амаки», де. Хоҳласанг, тарбиячиларингдан сўраб уйимга олиб кетай, бугун меҳмоним бўл, — деди.

Омонуллога бу таклиф маъқул келди. Омонулло «бу одамнинг ота-онаси ҳам бир кунда ҳалок бўлишган экан», деб ўйлади. Бобомуроднинг ўсмир чоғида илк марта қамалганида иснод ўтида куйган ота-онанинг бир йил ичида олдинма-кейин қайтиш қилганини анча кейин, аниқроғи, Фотимага уйлангач, қайнотасидан эшитиб билди. Бобомуроднинг ўғри эканини эса бу хонадонга иккинчи марта келган туни тасодифан билиб қолди. Ярим тунда беҳос уйғониб, шериги билан маслаҳатлашаётган Бобомуроднинг гапларига қулоқ тутди. Аввалига кўрқди. Эрталаб нонушта ҳам қилмай қочвормоқчи эди, Бобомурод қўлини ушлаб, тўхтатди:

— Ҳеч қачон бировларнинг гапларига ўғринча қулоқ солма, хўпми? — деди пўписа оҳангида. — Гап пойламасанг ҳам кимлигимни ўзим айтардим. Мен ғирром ўйнайдиган даюслардан эмасман.

— Энди мен ҳам ўғри бўламанми?

Кечаси билан ўйлаб чиққан шу гапини айтиши билан юзига зарбли тарсаки тушди. Сўнг Бобомурод сочини чангаллаб тортди. Омонуллонинг кўзларида тирқираб ёш чиқди.

— Ким айтди буни сенга, аҳмоқ! Билиб қўй: сен ўғри бўлмайсан, ўқийсан, сен одам бўласан!

Бобомурод шундай дегач, Омонуллонинг сочини қўйиб юборди. У «Сенинг одам бўлишинг учун ҳамма нарсадан воз кечаман, ҳатто ҳунаримни ҳам йиғиштираман», демоқчи бўлди-ю, «бола буни тушунмайди», деган фикрда тилини тийди-да, «Ўтир, чойингни ич!» деб буюрди.

Чиндан ҳам Омонуллони деб ўғирликни ташламоқчи эди. То қамалгунига қадар аҳдида туrolмади. Қамалгач, озодликда қолган шерикларига хат чиқариб, Омонуллодан хабар олиб туришни тайинлади. Қамоқдан бошқа ҳунар қилиш аҳди билан чиқди. Йўлда Аёлни учратгач, бу аҳди қатъийлашди.

Омонулло мустақил иш бошлаганида Бобомурод унга маслаҳатлар бериб турди. «Табиб — табиб эмас, бошидан ўтган — табиб», деганларидек, жиноят оламининг нозик ерларини Бобомурод яхши биларди.

— Менга қара-чи, менга қара, деяпман, — Бобомурод ўнг қўли билан Омонуллонинг иягини ушлаб, кўзларига тикилди: — Ишларинг «беш»га ўхшамаяпти, бола-пақир?

— «Беш» бўлмаса, «тўрт»дир-да, — деб ҳазиллашмоқчи бўлди Омонулло.

— «Тўрт»га ҳам тортмайди. Қанақа иш кўряп- сан?

— Қотиллик. Икки киши ўлдирилган.

Омонулло шундай деб ишнинг баёни, гумону тахминларини маълум қилди.

— Ҳали ҳам хомсан, — деди Бобомурод бир-икки савол бериб, жавоб олгач. — Сен, бола-пақир, ўқишда ё ёмон ўқигансан, ё дарслардан қочиб юргансан, ё эски пичоққа соп ҳам бўла олмайдиган домлалардан илм олгансан. Ҳар ҳолда бўш калланг, бўшлиғича қолган. Менга ўша уйни бир кўрсатмайсанми?

— Мумкин эмас.

— Мен сендан «мумкинми ё мумкин эмасми?» деб сўраганим йўқ. Одам бўламан десанг, ҳаракатингни ўша «мумкин бўлмаган» ишлардан бошла. Сен менга уйни кўрсат, мен сенинг хомлигингни исботлаб бераман. Тур, кетдик.

ТУТҚУНЛИК

(Қотилликдан аввалроқ содир бўлган воқеа)

Кошак Қўтосга «хушxabар» етказган, сўнг Нуриддинга ҳамла қилаётган пайтда Тенгиз хибсхонада москвалик йигит сўроқларига жавоб бераётган эди.

Уларнинг савол-жавоблари дастлаб самимий суҳбат тарзида бошланди:

— Аҳволлар қалай, княз? — деди йигит кулимсираган ҳолда. — «Княз» деб янглишмадимми?

Тенгиз унга дуч келиши билан бошдан-оёқ разм солиб, кимлигини аниқламоқчи бўлди: кийинишидаги орасталик, ўзини кибрли тутиши, айниқса қарашидаги безовталиқдан билдики, у жиддийроқ идорадан. Бошлиққа қараб, менсимаган ҳолда «сиз бўшсиз», деб қўйиши тахминини тасдиқлади. «Суҳбат»нинг жиддий бўлишини фаҳмлаган Тенгиз унинг кулимсирашига мос жилмайиш билан жавоб берди:

— Янглишмадингиз, князман.

— Бу сизнинг лақабингизми?

— Йўқ, бу менинг мартабам, мен князлар авлодиданман.

— Қизик, Доғистон тарихида княз Алиевлар борлигини олимлар билишмас экан-да?

— Мен она томондан князман. Княз Иброҳимбекнинг авлодиданман.

— Шундайми? — йигит бу янгиликдан ажабланмай, бамайлихотир равишда сигарет тутатиб, Тенгизни ҳам лутфан сийлади. — Сиз санқи ўғрилардан эмассиз, Алиев, ўқиган одамсиз. Моддиюнчилик нуқтаи назаридан қарасак, томирингизда князлар қонининг оқиши сариқ чақалик гап. Аксилмоддиюнчилик нуқтаи назаридан қарасак эса, насли тоза одамнинг пасткаш ўғри бўлиши ақлга тўғри келмайди. Бу фалсафага нима дейсиз?

— Китобдаги фалсафа ҳаёт фалсафасига тўғри келавермайди. Ҳаёт қонунларини фалсафа вужудга келтирмагани қанчалик рост бўлса, фалсафани одамлар яратгани шунчалик ҳақиқатдир. Одамлар эса адашувчилардир.

— Ҳаёт қонуни янглишмайдими?

— Йўқ. «Биз олам китобини янглиш ўқиймизда, «у бизни алдайди», деймиз.

— Шундайми? Ҳали ҳам дуруст экансиз фалсафага.

— Бу менинг гапим эмас, ҳиндларнинг Тҳакур деган ёзувчиси бўлган, эшитганмисиз?

— Бўлса бордир. Айтингчи, княз, тун билан кун ўрнини алмаштириш мумкинми? Мумкин эмас, а?

— Мумкин бўлганда нима ҳодиса юз беради? — деди Тенгиз. — Яна ўша кун, яна ўша тун.

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Сиз «олам китобини янглиш ўқиймиз», деб турибсиз. Холбуки, аслида ҳаммаси янглиш тузилган. Дунё асли макр пойдеворига қурилган иморат.

— Сиздан бундай гап эшитиш менга ғалати туюл-япти, — деди Тенгиз. — Биз, шарқликларда маккор-лик — ожизлар иши, дейилади. Сиз дунёни ожиз қилиб қўйяпсиз.

— Ҳа. Сиз ана шу ожизликдан фойда кўрмайсизми?

— Мен?

— Ҳа, айнан сиз ва сизнинг ҳамтовоқларингиз.

— Бизга хос олам билан, сиз яшаётган олам бир хил фалсафага, бир хил ҳаёт қонунига бўйсунмайди.

— Биламан. Сиз «инсонлар тақдирини фақат биз ҳал этишга ҳақлимиз», деб даъво қиласиз. Ҳеч маҳал итбалиқ осмонга устун бўладими? Ҳатто наҳангнинг қўлидан келмайди бу иш. Фикримга қўшиласизми?

— Қўшилмасдан бўлак иложим йўқ. Қўли кишанланган одам билан озод одам тенг эмас-ку ахир?

— Дейлик, кишан менинг қўлимда, сиз эса озодсиз. Ҳаёт учун нима ўзгаради? Худди кун билан тун алмашгандай бўлмайдимиз? Шундай экан, олам китоби устида бош қотириб, баҳслашмайлик. Нима дейсиз?

— Тўғри. Ҳар ҳолда бир ўғри билан фалсафа бобида баҳслашаман, деб келмагандирсиз. Бу ерда гаплашаётганингизга қараганда, жиддий масала борга ўхшайди.

— Сиз учун жиддий туюлиши мумкин. Аслида эса ундай эмас. Биз сизга, яна яйрим дўстларингизга, — йигитнинг бу сафар «ҳамтовоқларингиз» ўрнига «дўстларингиз» деганига Тенгиз аҳамият бериб, янада сергак тортди, — ҳамкорликни таклиф этмоқчимиз.

— Ўғриларнинг қонуни ҳукумат билан ҳамкорликка йўл бермайди, буни билмайсизми?

— Бу гапларни қўйинг, княз. Қонунни ўзгартириш мумкин ёки умуман бўйсунмаслик ҳам мумкин. Биз ўртага жуда кўп нарса тикканмиз сиз озод бўласиз, бойликка эришасиз, истаган чет мамлакатга бемалол чиқиб кетасиз.

— Ҳа, кўнга зўр нарсалар тикдингиз. Ютиб олиш учун нима қилишим керак?

— Сиз аввал розилигингизни беринг. Қолганини кейин гаплашамиз.

— Айтайлик, рози бўлдим...

— Мени «айтайлик...» қаноатлантирмайди. Менга мард ўғрининг гапи керак.

— Мард ўғрининг... кўзлари очиқ бўлади. Баланд минорага чиқиб олиб кўлмакка калла ташламайди. Дарёгами, денгизгами бошлаб бормасангиз ҳам, ҳеч бўлмаса узоқдан кўрсатинг, маъқул келса шўнғишга тайёрланайлик.

— Узоқданми? Ҳа, узоқдан кўрсатишимиз мумкин. Сизнинг тоғлиқларингиз бир вақтлар ёппасига кўчирилганлар. Уттиз беш йилдан бери эзилиб яшайдилар. Ҳозир улар яшаётган ернинг эгалари уларга қарши зулм тайёрляптилар. Сиз шерикларингиз билан уларни ҳимоя қиласиз.

Бу мавҳум гапни эшитиб Тенгиз ўйланиб қолди, «Мурик»нинг айтганларини эслади. Йигит жавоб бер, деб шошилтирмади. Тенгиз тоғлиқлар ким эканини, қаерда зулм тайёрланаётганини фикран аниқлади. Зулм ерликлар томонидан эмас, бошқа томондан ҳозирланаётганини ҳам фаҳмлади-да:

— Ҳукумат ҳимоя қила олмайдимиз? — деб сўради.

— Ҳукумат аралашгунича сизларнинг ҳимоянгиз керак бўлади. Халқаро вазият оғир ҳозир. Бирданига биз аралашсак, катта миллий шов-шув бўлади. Дарров чет эл бурнини суқмоқчи бўлади.

— Шов-шув денг? Мен эса инглизларнинг мақолини эсладим.

— Қани айтингчи? Айтаверинг, сиз билан суҳбатлашиш менга ёқпти.

— Инглизлар айтишарканки, агар итни бехос ўлдириб қўйсангиз, уни қутурган, деб эълон қилинг, шунда унга ҳеч ким ачинмайди.

Йигит бу гапни эшитиб астойдил кулди.

— Инглизлар бало халқ, — деди у. — Улар камдан кам ҳолларда адашишади. Сиз эса чуқурлашманг. Чуқурлашиш — ҳалокат белгиси. Таклифимга ҳозирнинг ўзида жавоб беринг, демайман. Майли, ўйлаб кўринг. Хотиржам ўйланг, деб бу ерга таклиф қилдим. Сизга маслаҳатим: катта ўғри бўлсангиз ҳам катта кетманг. Эшитишимга қараганда бу ерда «Бифштекс», «Чўмич» лақабли ўғрилар бўлган экан. Уларни кимдир ўлдирганмиш. Биз ҳозирча бунга аҳамият бермаяпмиз. Битта-иккита ўғри ўлса ўлибди-да, нима дедингиз? Аммо сиз яхши кўрувчи шарқликларнинг битта гапи бор: айтадиларки, ҳокимларнинг ғазаби оловдек бўлиб, озгина шамол турса аланга оларкану бу алангани минглаб челак сув билан ҳам ўчириб бўлмас экан. Сиз шамолдан эҳтиёт бўлинг, княз.

— Маслаҳатингиз учун ташаккур, лекин айтингчи, нима учун бу ишга мени танладингиз? Бунақа таклифга жон-жон деб кўнувчи шалтоқлар кўп-ку?

— Биз, княз, шалтоқлар билан ҳамкорлик қилувчиларданмасмиз. Шалтоқ, деб тўғри айтдингиз. Иш тугагандан кейин уларнинг шалтоғини ким тозалайди? Мен сизга денгизни кўрсатдим, сиз эса калла ташлаб тубига етаман, деб овора бўлманг. Бир оз сузиб роҳатланингу соҳилга чиқиб, сўнг истаган ишингизни қилинг. Бошқа нарсани ўйламанг.

Йигит шундай дегач, яна лутф қилиб унга сигарет тутди. Тенгиз бу карамдан миннатдор эканини билдириб, киборларча бош эгиб қўйди.

Москвалик йигит марҳамат эшиklarини ҳаддан зиёд катта очди: ўйлаб кўрмоқ учун Тенгизга керагидан ҳам кўпроқ фурсат берди. Қуёш нури тушмайдиган, узунасига уч, энига икки қадам келувчи ҳибсхонада вақт ўлчови йўқ эди. Ўлимтик чироқ нури бунда мадфун одамга лаҳадда эмас, ёруғ дунёнинг бир каталагида жонли ҳолда ётганини далолат қилар эди. Тенгиз ҳибсхонага киритилаётган овқатларнинг сонига қараб орадан икки кун ўтпти, деб чамалади. Вақт ўтаётгани учун кўп ҳам юраги сиқилмади. Икки-уч кун нима экан, дастлабки қамалганида бундан торроқ, захроқ, сассиқроқ ҳибсхонада ўн бир ой ётиб ҳам синмаган — шерикларини сотмаган эди. Мана шу каби саботи учун ҳам бошқаларга нисбатан эртароқ тож кийиш мартабасига етган эди. Ҳозирги аҳволи ўшандагисига таққосланса, роҳатланиб дам олиш учун яратилган шароит деб ҳам аташ мумкин. Тенгиз ана шу шароитда москвалик йигитнинг ҳар бир сўзини фикр чиғириғидан ўтказиб таҳлил қилди. Тоғликларни ҳимоя қилиш ҳақидаги гаплари уни кўп ўйлашга мажбурламади. Йигитнинг мақсадни ишора билан эмас, балки юздан саксон фоизини очиқ баён қилиши уни сергаклантирди. Қиморда «қартани очиб қўйиб ўйнаш», деган гап бор. Зўр келганда, рақибга руҳий таъсир кўрсатиш учун тўрт қартанинг учтаси, ёки учнинг иккиси ёки иккиннинг бири очиб қўйилади. Мардлар тўқнаш келгудек бўлишса барча қарталарни очиб қўйишлари ҳам мумкин, камдан кам ҳолларда содир бўлувчи бу вазиятнинг оқибати ҳам мардона тугайди: ё мол кетади ё жон. Баъзида эса... иккаласи ҳам бараварига... Москвалик йигит шундай ўйин қилиб, жавобни кутпти.

Йигит кириб қолар, деб кутиб ётганида эшик очилиб, Кошакнинг кўйдирган каллани эслатувчи тиржайган башараси кўринди. Унинг ўнг қўлида бир шиша ароқ билан истакон, чап қўлида эса қоғозга ўроғлик егуликлар бор эди.

— Омонмисан, Княз, — у шундай деб қўлидагиларни сўри устига қўйди-да, Тенгизни кучоқлади: — Соғинтириб юбординг-ку, а?

— Сен соғинган бўлсанг, чакки одам эмас эканман, — деди Тенгиз унинг кўзларига синовчан тикилиб. Кошак бу нигоҳга дош беролмай кўзларини олиб қочди. Саросимасини яшириш мақсадида чаққонлик билан шиша оғзини очиб, истаконни яримлатиб қўйдида, «Соғ бўл, Княз!» деб бир кўтаришда бўшатди. Сўнг истаконни тўлдириб Тенгизга узатди.

Тенгиз уч қултум ичиб, истаконни сўри устига қўйди-да:

— Кошак, нималар бўляпти, сен билмайсанми? — деб сўради.

— Билмадим, жинилари қўзиганга ўхшайди. Мени ҳам «етап»га тиркаб қўйишибди. Бугун-ерта жўнатворишади шекилли? «Мурик»нинг ўлимидан барибир хитланишган. Ҳаммамизни ҳар томонга отишса керак?

— Хайрлашгани кирдингми? — деди Тенгиз ундан нигоҳини узмаган ҳолда.

— Шунақа десак ҳам бўлади. Княз, икковимиз ҳисоб-китобни тўғирлаб қўйишимиз керак. Сен Бифштексни бекордан бекорга ўлдиртириб юбординг.

— Ўлдиртирганим йўқ, ўзи лалайди, унинг ўлими бир тасодиф.

— Тасодифми, йўқми — барибир сенинг қўлингда ўлди. Мен у билан катта ишларни мўлжаллаб қўювдим. Биладиганларини ўзи билан олиб кетди. Мен кўп нарса йўқотдим. Шунинг товонини тўлашинг керак.

— Кошак, сен бу чўпчагингни бошқа бирор лақмага бориб айтгин. Бифштекс сенга ўхшаган аҳмақ билан шерик бўладиган аҳмақ эмас эди. Гапни айлантормагинда, мақсадингни айт.

— Княз, сен учун ҳамма аҳмоқ. Фақат сенгина ақллисан. Хўп, агар чиндан ҳам ақлли бўлсанг, мен аҳмоққа анави тўнка чучмекнинг бойлиги қаерга беркитилганини айтасан.

— Айтмасамчи?

— Унда тўнкага қийин бўлади. Жонини суғуриб бўлса ҳам билиб оламан.

— Унга тегма.

— Айтасанми?

— Ўйлаб кўраман.

— Яхши. Шу ароқни қуритгуниimizча ўйла.

— Кошак, сен «етап»га тушдим, деяпсан. Агар Воркутага бориб қолсанг нима бўлади? Ахир бойлик жанубда-ку?

Кошак ўтирган ерида бир қимирлаб олиб «ишинг бўлмасин», деб ғўдиранди. Бўлажак фитна қаерда тайёрланаётганини аниқлаш учун Тенгизга шунинг ўзи кифоя қилди. «Демак, Кошакка ҳам айтишган, у аҳмақ жон-жон деб кўнган. Унда нима учун менга ҳам ай-тишяпти? Нима учун бу ерга тиқиб қўйишди?» Бу саволларига рўпарасидаги Кошак ҳам жавоб бериши мумкин бўлса-да, «Бу ерга тушиб қолишимда шу тавиянинг хизмати бор», деган фикрдан Тенгиз узоқ эди. Болтиқ бўйларидан келганларни калтаклаш оддий ифво эмас, балки унданда зўрроқ фитна учун «одам танлаш» маросими ёки синов-тажриба ҳам эканини у билмасди. Ана шу маросимда ўзини кўрсатган Кошак синовдан ўтиб, келгуси зулм учун айни мос деб топилди. Сўхбатда Кошак кўп ҳам таранг қилиб ўтирмади. «Қаерга? Нима учун?» деб ҳам гаранг қилмади. «Пул, озодлик, чет эл» унинг учун кифоя эди. Аммо ўзига «қанжиқ» деган «унвон» тақалишини билиб, ўзини ҳимоялаш учун бир-икки шарт қўйди: шартлардан бири — Князни йўқ қилиш ёки чет элга ўтиб кетгунича ҳибсдами, «етап»дами сақлаш эди. Шунинг баробаринда яна бир-икки зирапчаларнинг баҳридан ўтишга изн сўради. Улар кўндилар. Кошак «шартларини тўла бажаришади, Княз шу ерда чирийди», деб ўйлаб янглишди. Тенгизга ҳам шундай таклиф айтишлари, унинг рози бўлиши мумкинлигини у ҳисобга олмади.

Ароқ ичиб бўлингач, Кошак «Қани, айт!» деб бақрайди. Тенгиз гапни чалғитишга уринди, «ертага кел», деб ҳам кўрди. Кошак ғазаблана бошлагач:

— Айтаман, фақт мен билан тенг бўлишасан, — деб шарт қўйди.

— Бекор айтибсан! Сенга сариқ чақа ҳам бермайман, — деди Кошак.

Шу тарзда савдолашиб, бойликнинг тўртдан бири Тенгизга бериладиган бўлгач, сир ошкор этилди.

Кошак ҳибсхонадан қувонган ҳолда чиқиб, Тур-суналини сиқувга олди: ҳали калтак зарбаларидан тўла тузалмаган, битта чертгулик ҳоли бор одамни ҳе йўқ, бе йўқ бўйнига чилвир ташлаб бўғди. Турсунали билан Тенгизнинг гаплари бир ердан чиққач, Кошак мамнун жилмайди.

Тенгиз қачонлардир шундай бўлишини билгани учун, бошқаларни чалғитиш мақсадида Турсуналини пиштиб қўйган эди. «Мурик»ка айтилган жойда бойлик бўлмаса-да, бойликка мўлжалланган ўра мавжуд эди. Кейин айтилган ерда эса ўшандай ўра ҳам йўқ эди.

Тўғри йўлдан бораётган одам қоқилса, нари борса йиқилиб, бирон ери лат ейди. Уларнинг йўлидаги кимса тойгудек бўлса йиқилмайди, пешонаси ғурра бўлмайди — жонини бериб қўя қолади. Бу йўлда очик кўз билан, теран фикр билан юришга одатланган Тенгиз Кошакнинг қилиғидан ҳайратга ҳам тушмади, ғазабланмади ҳам. У чап кураги остига пичоқни бегона эмас, ўзининг «биродар»²⁸ларидан бири санчишини кутиб яшарди. Бир кунмас бир кун рамзий маънодами ёки чин маънодами шундай бўлишига ишончи комил эди. Фақат аниқ вақтини билмасди. Кошакнинг ҳозирги ҳаракати ўша рамзий маънодаги пичоқ санчиш эди. Рамзий маъно билан чин маъно ораси эса узоқ эмас — қилча бўлса бордир. Ровийлар дерларки, «Оллоҳнинг шериги бор», дейишдан сақланувчилар ҳеч қачон бир-бирларига душман бўлмаслар». Тангрини танимаган инсон дўстни танийди, деб ишонувчи одам ерга экилган тош ёмғир ёғиши натижасида кўкариб чиқди, деган гапга ҳам ишониши керак бўлади. Биродарлик — бир-бирларига садоқат асосига қурилгани билан, вақти келса зулм оловига кўмишдан ҳам қайтилмаслигини Тенгиз билмайди, дейсизми?

Тенгиз Кошакнинг паттасини қўлига бериб юборгач, ўзининг тақдирини ўйлай бошлади. Ўғрилар қонунига содиқ қолиб москвалик йигитга рад жавобини айтса боши узра тўпланаётган абри бало ўт ёғдириб уни маҳв этмоғи тайин. «Ҳеч нарсадан қўрқмайман», деб керилиб юрувчи ҳар бир биродари каби Тенгиз ҳам бир нарсадан — ўлимдан қўрқарди. Улар ўлим остонасидаги тан азобларидан эмас, дунёни, унинг ишвали ҳаётини эрта ташлаб кетаётганларидан қўрқишарди. Дўстлари каби Тенгиз ҳам «ўлим — ғам-ташвишли ҳодиса эмас, ўлим — никоҳ кечасидир», дегувчи нақлдан бенасиб эди. Охират ва абадий ҳаёт нима эканини билгани билан амал қилмовчи Тенгиз учун ўлимнинг мунис бўлмоғи амри маҳол эди. «Ўлим — Ҳақни севганлар учун тўй ва байрам, нафсни севганлар учун эса ғам-аламдир», дейилганда Тенгиз кабилар назарда тутилганмикин? Ўлимни беадад ғам-алам деб фикр қилувчи Тенгиз ҳаётни арзон-гаровга пуллашни истамади. Москвалик йигит кирганида бир оз гапни чувалаган бўлди-да, битта шарт қўйди:

— Вазифани бажарганимдан кейин яна қамоққа қайтарасиз. Муддатим охирлаб, озодликка чиққанимдан кейин чет элга кетаман.

Йигит бу гапни эшитиб, маъноли жилмайди:

— Князларга хос фикр юритдингиз, Княз. Мен сиздан айнан шундай жавоб кутган эдим. Энди Княз, ишга даҳлсиз бир савол сўрамоқчиман, ўзим учун билишни истадим: нима учун ҳамкорликка рози бўлдингиз? Қўрқдингизми?

— Қўрқдим?.. Йўқ. Саволингизга жавоб оддий — бу ишни мен қилмасам бошқалар қилишади. Мен тўғон эмасман, оқар сув бўлганим дуруст.

Бу ёлғон гап Тенгизнинг ўзига ҳам маъқул келиб, жилмайди.

Тенгиз розилик берган бўлса-да, ҳибсхонадан озод этилмади. Москвалик бу масалага изоҳ бермади. Тенгиз қамоқ лагери ҳибсхонасидан чиққач, Кошак билан яна икки йигитнинг «етап»га жўнатилганини Қўтосдан эшитди.

— Ҳамзатингга кўп осилди. Аммо мен йўл бермадим, — деди Қўтос. — Сенинг рухсатингсиз яна бир иш қилдим: Кошакнинг қанжиқлигини телетайпга қўйдим.

— Бошлапсиз. Энди «политбюро»ни тўглаб унга ҳукм чиқаришимиз керак. Ҳукми балки ўзим ижро қиларман.

— Қанақасига?

— Агар уларнинг ниятларини тўғри пайқаган бўлсам, мени ҳам эрта-индин «етап»га қўйишади. Балки у билан учрашарман. Агар мен ҳақимда «қанжиқ» деган гап кўтарилиб қолса,

²⁸ Ularning tilida «Bratva» deyish rasm bo'lgan.

ишонманг. Бошқалар ҳам ишонишмасин. Агар уларнинг шартига кўнсам, бу розилигим Кошак билан учрашиб, ҳисоб-китобни тўғрилаш учунгина бўлади.

— Қанақа шарт?

— Буни ҳисоб-китобдан кейин айтаман.

— Кошакни борган ерида саранжомлашади, сен уринма, Княз.

— Йўқ, у мени ҳақорат қилди. Қасос фақат менинг қўлимда. Сиз... Ҳамзатга кўз-қулоқ бўлиб туринг. Меҳнатингизга ачинмайсиз, ундан зўр ўғри чиқади, бунга мен кафилман.

Тенгизнинг ишончли оҳангда айтган гаплари Қўтосда шубҳа уйғотмади.

— Чучмекнинг бойлиги нима бўлади? Кошак унинг атрофида ҳам айланди.

— Унинг бойлиги — бизники, ўртаники. Унга ҳеч ким эга чиқа олмайди. — Тенгиз бу масалани майдалаб тушунтириб ўтирмади. Қўтос ҳам «очиқ айт» деб зўрламади.

ҚУЛФНИНГ КАЛИТИ

Самандар Очилов яшаган уйга яқинлашишганда Бобомурод тўхтаб, атрофга синчиклаб разм солди-да:

— Кўча гавжум эмас экан,— деб қўйди. Зинадан кўтарилаётганда эса яна такрорлади: — Кўча гавжум эмас экан.

— Бунга ўша куниек эътибор берганман. Бегона одамни пайқаш осон, — деди Омонулло.

— Дуруст, буни билар экансан.

— Бир-иккита дарсга кириб ўқишга тўғри келган,— деб жавоб берди Омонулло пичинг билан.

У эшик қулфига калит солаётганида Бобомурод ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатди.

— Калит кимники? — деб сўради у, эшик очилгач.

— Жувоннинг отасиники. Биринчи кун олган- ман.

— Отаси келганда эшик очиқ эканман ё қулфми?

Омонулло бу саволни эшитиб, пешонасига бир шапалоқ ургиси келди: шу оддий нарсани Тошболтадан сўрамаганига афсусланди.

— Қулф бўлган, — деди Бобомурод худди ўзига ўзи гапираётгандай. — Очиқ бўлганида ўликларнинг сассиғи чиқиши билан қўшнилари билишарди. — Бобомурод шундай деб қулфни кузатди: — одамларнинг қулфни олиб текширишмабди-ку? Қулфни нимада очиб кирган? Ўзининг калитидами ё бегона калитдами ё михочқичдами? Текширтимайсанми?

— Текширинглар, девдим, — деб ўзини оқлади Омонулло.

— Сен деяверасан. Улар эса ўз билганларини қилаверади. Сен энг аввало ўзинг криминалист бўлишинг керак. Қара, қулфни маҳкамлаб турган бурама михнинг ариқчасига бўёқ тўлиб қолган. Бурагич тегмаган. Демак, қулф олинмаган, текширилмаган. Қани, ичкари кир, кўрсат.

Омонулло ошхона томонга ўтиб, ўликлар ётган ерни кўрсатди. Бобомурод унинг сўзларини эшитаётган бўлса ҳам, унча эътибор бермай, ювиниш хонасини қайта-қайта кўздан кечирди-да:

— Булар киришганида қотил шу ерда яшириниб турган, эшикни аввал эркак очган, — деди.

— Аввал аёл очган бўлиши ҳам мумкин. Қотилни кўриб, дод деганича қочгандир, кейин эркак қарагану кўкрагидан пичоқ еган. Кейин аёл...

— Балки шундайдир. Ҳар ҳолда «ўйнашлар маишат қилиб ўтиришганда ёки ётишганда эри кириб қолгану...» деган тахминни бекор қилганинг тўғри. Бу ерга «ўйнаш», «рашк» деган гап сифмайди.

Бобомурод бошқа уйларни ҳам эринмай кузатиб чиқди.

— Аёлнинг қулоғидан, бармоғидан тақинчоқлар олинган бўлса... ўғрининг иши бўлади, — Бобомурод шундай деб Тошболтага ажратилган хона остонасида тўхтаб қолди. Дераза томондаги жавонга, учи бир оз қайрилиб қолган гиламга тикилди:

— Жавонни сенлар сурдиларингми?

— Йўқ, жойида қимирламай турибди.

— Хонада шунча бўш жой туриб, жавон ҳеч замонда деразага тақаб қўйиладими? — Бобомурод шундай деб «жавон аввал қаерда турган бўлиши мумкин?» деб чамалади, сўнг деворга яқинлашиб жимир-жимир гулли қоғозларга битилган ҳарфларни ўқимоқчи бўлаётгандай тикилди: — Жавон узоқ вақт мана бу ерда турган. Яхшироқ қарагин, чанг изларини кўрасан. Энди пастга қара: гиламнинг четларини жавон босиб турган. Уни ким, қачон сурган?

Бобомурод саволига жавоб кутмай гиламнинг бир учини эҳтиётлик билан тутди-да, Омонуллога «бу учини ушла», деб буюрди. Икковлашиб гиламни ўраб, четга сурдилар. Уй ўртасидаги тўртта пол тахтанинг кўчирилганини аниқлаш учун криминалист бўлиш шарт эмасди. Бобомурод «Қалайсан энди?» дегандек Омонуллога қараб қўйди-да:

— Ҳеч маҳал пол тахтанинг бурагич михлар билан қоқилганини кўрганмисан? — деб сўради.

Омонулло ундан кўзларини олиб қочди. Худди шу ерда ўша куни Тошболтанинг жомадонлари турган, шунинг учунми, гиламни кўтариб қараш ҳеч кимнинг хаёлига келмаган эди.

— Одамларингни чақир, текширишсин. Бу ерда нимадир бўлган, — деди Бобомурод. Омонулло навбатчига қўнғироқ қилгач, «Анави вундеркинд болангни бир кўрмаймизми?» — деб таклиф қилди.

Омонуллога бу таклиф маъқул келди. Аслида Самандар билан бўлган учрашувдан сўнг юқори қаватга кўтарилмоқчи эди. Вақт зиклиги учун «бола яна эзмаланиб, ақл ўргатишни бошласа ишларим қолиб кетади», деб учрашувни кейинроққа сурган эди. «Ҳозир айни пайти» деган фикрда юқорига йўл бошлади. Қўнғироқ тугмасига қўл юборганида ичкаридан «кираверинг, эшик очиқ» деган овоз кутди. Кутган таклиф эшитилмагач, ажабланган тарзда қўнғироқ тугмасини босди. Иккинчи марта босишга улгурмай эшик очилиб, паст бўйли, озгин, рангпар аёл кўринди-да, «келинглар», деб уларга хавотир билан қаради. Омонулло ўзини таништиргач, «Абдуқаюм билан гаплашмоқчи эдим», деб мақсадини айтди. Аёл Бобомуродга бир оз тикилиб қаради-да, «киринглар», деб ичкарига чекинди.

Омонулло ичкари кириб Абдуқаюмнинг бўш каравотига кўзи тушди-ю, кўнглига нохушлик оралади. Бўш каравот, аёлнинг ҳорғин кўринишидан хаёлига турли фикрлар ёғила бошлади. Аёл кўрсатган жойга ўтиргач:

— Абдуқаюм қаердалар? — деб сўради.

— Сурат ишляпти, ҳозир чиқади. Унинг овунчоғи шу...

— Сиз оналари бўлсангиз керак?

— Ҳа.

— Аввал келганимда ёлғиз экан.

— Айтди. Мен ишда эдим. Адамиз сафардалар... — Аёл ногирон боласини ёлғиз ташлаб кетганидан ўнғайсизланиб изоҳ берди: — Яқинда ишга кирдим. Аввал уйда эдим. Абдуқаюм «катта бўлиб қолдим, ўзимни ўзим эплайман», деб зўрлади. Ҳадеб атрофида парвона бўлишим ҳам ёқмай қолди шекилли. Шу боламнинг кўнглига қарайманда. Номигагина ишлайман. Уч-тўрт соатга бориб келаман.

Аёл гапларини тугатмай, ичкаридан Абдуқаюмнинг «Ойижон, мен ҳозир тугатаман, меҳмонларга чой бердингизми?» деган овози келди. Аёл «хўп, жоним», деб қўйиб жавон тортмасидан оқ дастурхон олиб стол устига ёйди. У ошхонага чиққач, Бобомурод ўрнидан туриб деразага яқинлашди-да, кўчага қараб олди.

Бир пиёладан чой ичишга улгуришмай ичкари хонадан Абдуқаюмнинг «Ойижон, мен бўлдим», деган овози эшитилди. Аёл ошхонадан қарийб югуриб чиқиб эшикни очди-да, чироқни ёқди. Кейин ичкари кириб аравачада ўтирган ўғлини олиб чиқди. Абдуқаюм очиқ чеҳра билан салом бериб, худди ёш боладек қувнаб кетди.

— Эрталаб келганингизда учрашармикинсиз, девдим. Чиқмаганингиз яхши бўлди, ҳозир сизга «сюр-приз» тайёрлаб қўйдим.

Абдуқаюм шундай деб «бу киши ким?» деган маънода Бобомуродга қараб олди.

— Устозим... — деди Омонулло ўғай отасини таништириб.

— Сиз Самандар акамни қамаб қўймадингизми ишқилиб? — деди Абдуқаюм муғомбирлик билан жилмайиб.

— Йўқ. Қамашим керакмиди?

— Шунақа хаёлингиз бўлган-ку, тўғрими?

— Тўғри. Лекин менда хаёл эмас, гумон бўлган.

— Ҳаммасидан ҳам ана шу гумон ёмонда. Гумон — бир томондан ҳақиқатга қўшни, иккинчи томондан зулмга. Ҳақиқатнинг девори баландроқ, дарвозалари мустаҳкамроқ бўларкан. Дарвозани очишга қийналсангиз, баланд девордан ошиб тушишга эринсангиз деворининг тайини йўқ бу қўшниникига кира қоласиз, тўғрими?

— Унчалик тўғри эмас, гумон кўчасидан ўтмай, ҳақиқат саройига кирилмайди.

— Лекин сиз гумонга асосланиб ҳам қамайсиз-ку, тўғрими? Яна «қамоқ» демайсиз, «еҳтиёт чораси», дейсиз, а?

Омонулло «кўрдингизми бу болани, «вундеркинд» деб тўғри айтдингиз», деган маънода Бобомурод билан кўз уриштириб олди-да, ўсмирнинг донолиги эриш туюлса ҳам фикрларини давом эттираверсин-чи, деб арқонни узун ташлаб, саволларига шошилмай жавоб бераверди:

— Эҳтиёт чораси баъзан зарур бўлади.

— Қочиб кетмаслиги учунми?

— Баъзан ундай, баъзан эса бир одамни шерикларининг ҳамласидан асраш учун ҳам шундай чора кўрилади.

— Самандар ака қайси бирига кирадилар?

— Самандар акангиз айна пайтда озодликдалар, тилхат олиб, қўйиб юборганмиз.

— Ие, бўлар экан-ку? Опоқим «қўлларини кишанлаб олиб кетишди», деганларига сиқилиб ўтирувдим. Сизларга барибир-да, олим одамни ҳам каллакесарнинг ёнига қўйиб қамайверасизлар.

— Қамоқда олим одам учун алоҳида имтиёзли хона бўлмайди. Бунақа имтиёзлар, унвонлар, мартабалар озодликда бўлади. У ерда ҳамма тенг. Мартабалари ҳам, имтиёзлари ҳам баб-баравар.

— Китобдаги гапларни айтяпсиз менга. Биринчи марта ўтирган одам билан учинчи ё тўртинчи марта қамалган одамнинг шароити бир хил бўлмайди-ку? Бизнинг бир қариндошимиз борлар. Уч-тўрт йил қамоқда ўтирсалар, озодликда бир-икки ойгина юрадилар. Яна бир бало қилиб қамаладилар. Ўша одам Самандар ака билан ўтирса тенглик бўлармиди? Чойи бўлса чойини ичиб қўяр, сигарети бўлса чекиб қўяр... Менга ўзлари айтиб бердилар: одамларни лақиллатиб қарта ўйнарганлар. «Просто так, «дурак» ўйнаймиз» дерканлар. Кейин «про СТО деганман», деб юз сўмни бўйнига қўярканлар. Сиз айтган тенглик шуми? Нега куляпсиз?

Бобомурод мийиғида кулган эди, йигитчанинг зийрак нигоҳи шуни ҳам илғаб, уни саволга тутди:

— Мен кулгили гап айтдимми?

— Худди қамоқхонада яшаб чиққандай гапиряпсиз, ука, — деди Бобомурод.

— Гапларим нотўғрими?

— Тўғри. Лекин ҳар бир жойнинг ўз қонунлари бўлади. Бу ҳаётда лалайган одам эртамикечми қамоққа тушиши мумкин. Қамоқда лалайган одам эса лаҳадга тушади. Ҳаёт ҳам урушга ўхшаган нарса, ука. Ким лалайса ё тухмат ўқиға учрайди, ё камбағаллик тўриға илинади, ё яна бошқа бир балоға учрайди. Жанг пайтида керишиб, эснаётган одамнинг миясини ўқ ўпириб юборадими? Ҳаётда ҳам шундай. Зийрак одам яшаб қолади.

— Санжар ака лалайган лақмамилар?

— Унақа деганим йўқ. Ман у одамни танимайман. Танимаган одамимга эса баҳо бера олмайман.

Шу пайт Абдуқаюм сурат ишлаб чиққан хонада нимадир чирсиллади.

— Ойижон, суратлар қуриди, қуритгични ўчириб қўйинг, илтимос, — деди Абдуқаюм ошхона томонга қараб. Онаси дарров чиқиб, айтилган ишни бажарди.— Бугун қўлларимга анча жон кириб, суратларни ишлаб қўя қолдим, — Омонулло Абдуқаюмнинг панжалари бу сафар енгилроқ боғланганига эътибор берди.— Ака, сиз кетганингиздан кейин мен кўп ўйландим. Одамлар туғиладилар, яшайдилар, ўладилар. Туғилса — қувонамиз, ўлса хафа бўламиз. Ўша ўлган одам тириклигида ярамас ишларни кўп қилганига қарамай ачинаверамиз, афсусланаверамиз. Мен аввал кўришганимизда ҳам айтувдим: Нафиса опани сиз қидираётган одам ўлдирмаганида ҳам барибир бошқа баҳонаи сабаб билан бу дунёни ташлаб кетардилар. Сиз ҳозир қотилни эмас, сабабчини қидиряпсиз. Биласизми, мен одамнинг ўлганига ачинмайман. Чунки ўлим ҳамма учун аталган неъмат. Мен имонсиз кетган одамларга ачинаман. Имонсиз кетса у дунёдаги аҳволи ночор бўлади, мен шунга афсусланаман. Нафиса опа анча имонга кириб қолай девдилар... савол-жавоблари осон бўлсин, ишқилиб... Ойижоним баъзан менга қараб туриб ранжийдилар, менинг бунақалигимдан эзиладилар, ўзларини айбдор деб ҳисоблайдилар. Дўхтирлар «сизга туғиш мумкинмас», дейишган экан. Дўхтирнинг айтгани эмас, Оллоҳнинг хоҳлагани бўлади. Оллоҳ ойижонимга фарзанд беришни ихтиёр қилдими — дўхтирингиз нима дея олади? Кўп гапиряпти, деб ғашингиз келмасин. Шу гапларни айтиш учун роса ўйладим-да. Сиз қотилними ё бошқа жиноятчиними излайсиз, ушлайсиз, қамайсиз. Лекин бирини қамасангиз иккинчиси тайёр туради. Сиздан олдингилар ҳам қамаб тугатолмаган, сизлар ҳам тугатолмайсиз, кейингилар ҳам. Нима учун, биласизми? Амаки, айтаверайми, жаҳлингиз чиқмайдими?

Бобомуродга бу йигитчанинг ёшига ярашмаган тарз-да ақлли гапларни айтаётгани аввалига сал эриш туюлган бўлса-да, энди хуш ёқаётган эди. Шу боис Омонулло билан кўз уриштириб олиб:

— Гапираверинг, фикрларингиз менга ёқяпти, — деб тўғриси айтиб қўя қолди.

— Сизларнинг ишингизда битта хато бор: «шу одам нимага қўлига пичоқ олди, нимага ўлдирди, нимага ўғирлади?» деган саволга жавоб қидирмайсиз. Сиз учун бу одамнинг жиноятни бўйнига олгани муҳим. Сабаб муҳим эмас. Сиз ўтни ўриб оласиз. Илдизи эса қолаверади. Мен ўйлаб-ўйлаб шу илдизнинг нималигини билганга ўхшайман. Тўғриси, битта китобни ўқиб туриб шу фикрга келдим. Ҳамма жиноятнинг бир қаноти НАФС, иккинчи қаноти ҚАЛБнинг нурсизлиги, қалбнинг бўшлиги экан. Ойижоним шу китобдан бир неча сатрни ёзиб бердилар, ўқийсизми?

Абдуқаюм шундай деб аравачаси ёнидаги қопчиқдан тўртта букланган бир варақ қоғоз чиқариб, Омонуллога узатди. Омонулло қоғозни очиб аввал сатрларга шошқич кўз югуртирди-да, сўнг овозини чиқариб ўқиб бошлади:

— «Қалбингизни ўйланг! Инсон қалби бир гўшт парчасидан иборат эмас. Қалбда маънавий ҳақиқат, Раббоний латофат жо этилган. Қалб айна пайтда инсон кўнглининг эшиги, деразасидир. Деразадан таш-қарига қараганингизда ерларни, осмонни, юлдузларни кўргангиздек, қалбингизга боққанингизда ҳам кўнгил оламингизни мушоҳада қиласиз. Бу олам— нуруний олам: тенгсиз, кенг, теран олам бўлиб, арши аълога қадар узаниб кетган. Ўзингизни ана шу оламга ўтганингизни, ҳар тарафингизнинг нурга тўлиб-тошганини ҳис қилинг...» — Омонулло хатни ўқиб бўлиб аввал ўгай отасига сўнг жиддий нигоҳини қадаб ўтирган Абдуқаюмга қадади: — Тайёрлаб қўйган сюрпризингиз шуми?

Омонулло шу савол билан сатрлар маъносини теран ҳис этолмаганини ошкор қилди. Абдуқаюмнинг ўзи бу сатрлардан ғоят таъсирланган, бошқалар ҳам шу ҳолатда бўладими, деб фикр қилган эди. Бу чақириқнинг Омонулло учун оддий гапдай туюлганидан ранжиб, афтини ошкора буриштирди.

— Бу Жўшон ҳазратнинг гаплари. Сюрприз ке-йинроқ бўлади. Сиз аввал сўрайдиганингизни мендан сўраб олинг.

— Бизни бир нарса қизиқтиряпти: пастдаги уйда тарақлаган овоз эшитилмадими? Масалан, мих қоқилганими ё тахтанинг тарақлаганими? — деб сўради Бобомурод.

Абдуқаюм бир оз ўйлаб ўтиргач:

— Эшитилди, — деди. — Лекин мен слесарлар ишляптимикин, деб ўйловдим.

— Қанақа слесарлар? Қачон ишлашди?

— Қувурларни, иситгичларни алмаштирамиз, деб юришган экан.

— Сиз уларни кўрдингизми?

— Йўқ, бизникига киришмади. Аввал пастки қаватдагиларникини алмаштиришаркан. Опоқимга учрашибди. Нафиса опам ишда эканлар, «қачон келади?» деб сўрашибди.

— Опоқингиз айтдимиди?

— Ҳа.

— Омонулло, ЖЕКка қўнғироқ қил. — Омонулло «кеч бўлди», деган маънода соатига қараган эди, изоҳ берди: — Навбатчи бўлади.

— Ҳа, навбатчи бўлади, — деб қувватлади Абдуқаюм, сўнг онасини чақирди: — Ойижон, ЖЕКнинг телефонини беринг.

ЖЕК деб аталмиш идора навбатчиси телефон гўшагини дарров кўтара қолмади. Омонулло тўртинчи марта рақам тергач, норози оҳангдаги «алё» деган товуш эшитилди. Омонулло ўзини танитганидан сўнг «иситиш қувурларини қачон алмаштиришга киришасизлар?» деб сўради.

— Бунга хўжайинлардан сўранг. Бугун шанба, эртага якшанба. Индинга келиб сўрайсиз. Биз кичкина одамиз, — деб жавоб қайтарди навбатчи.

— Хўжайиннинг уйларидаги телефонни беринг, — деди Омонулло.

Навбатчи бир оз иккиланиб тургач, телефон рақамларини айтди. Бошлиқ уйда экан. Омонуллонинг саволига «1989 йилги режада бундай иш йўқ», деб қисқа ва лўнда жавоб берди. Омонулло унинг гапини Бобомуродга айтгач, Абдуқаюм жонланди:

— Ўзим ҳам шундайдир, деб ўйлаган эдим, — деди қувонч билан.

Ундаги бу ўзгариш меҳмонларни ажаблантирди.

— Ойижон, илтимос, суратларни олиб чиқиб беринг, — деб ялинди Абдуқаюм. Аёл турли ҳажмдаги ўнга яқин суратларни олиб чиқиб бергач, Абдуқаюм улар орасидан иккитасини ажратиб, Омонуллога узат-ди: — Қаранг: мана шу одам бир кун олдин «слесарман» деб келган эди. Опоқим билан шу гаплашган бўлиши керак. Эртасига ҳам келган. Мен сурат яхши чиқадими ё йўқми, деб гумонсираб, сизга айтмовдим.

— Бу одамнинг кирганини кўргансиз, чиққанини-чи?

— Кўрдим.

— Қўлида тугунми ё шунга ўхшаш нарсами бормиди?

— Йўқ.

— Уйда тахминан қанча вақт бўлди?

— Бир соатчадир.

— Самандар акангиздан олдин келдимиди?

— Ҳа. Нафиса опамлардан ҳам олдинроқ келган.

— Самандар акангиздан олдин чиқдимиди ё кейинми?

— Кейин шекилли... Ҳа, кейинроқ чиқди.

Омонулло «уйда беркиниб турганми? Унда газчи? Очилов газни ўчириб, деразани очган экан. У чиқиб кетганда ҳам уйда қолган бўлса нима учун деразани беркитиб, газни яна очмади? Ёки... нима учун Очиловни ҳам ўлдирмади?...» деган маънода Бобомуродга қараб қолди. Бобомурод ҳам айни шу хаёлда эди.

— Тўхтанг... — деди Абдуқаюм ўйланиб олиб. — Самандар ака машинадан тушганларида кимдир юқори қаватга кўтарилди. Самандар ака қайтганларидан ке-йин пастга тушди. Кейин... шу одам кўчага чиқди.

Омонуллонинг «зинада рўпара келиб қолишдан чўчиб юқорига кўтарилганми?» деган савол назарига Бобомурод тасдиқ ишорасини қилди.

— Бу суратни бизга бериб тура олмайсизми? — деб сўради Омонулло.

— Марҳамат, сиз учун атай ишладим...

— Лекин... биз ҳақ тўламаймиз-да? — деди Омонулло кулимсираб.

Абдуқажом аввалги учрашувдаги гапига шамаъ қилинганини фаҳмлаб кулди-да:

— Америкага борганимизда тўлайсиз, — деди.

Бобомурод бу ҳазилга тушунмай, бир тутинган ўғлига, бир йигитчага ажабланиб қаради. Абдуқажом эса қолган суратларни ҳам Омонуллога узатди:

— Ўша кун қўлим шикастлангунича олган суратларим: Самандар ака ҳам борлар.

Чиндан ҳам машинага ўтираётган Самандар суратга тушиб қолган эди. Ўриндиққа ўтираётиб уй деразасига ўгирилиб қараган Самандарнинг кўзларида ҳадик муҳрланган эди. «Бечора эр», деб ўйлади Омонулло унинг жавдираган кўзларига қараб.

Уй бекасини «овқат тайёр бўлиб қолди, ўтиринглар», дейишига қарамай, хайрлашиб, пастга тушдилар. Омонулло қўшни эшик қўнғироғи тугмасини босди. Абдуқажомнинг опоқиси слесар ҳақидаги гапларни тасдиқлаб, суратдаги одамни ҳам танигач, Бобомурод «хомлигингни исбот қилдимми?» деган маънода муғамбирлик билан кулимсиради.

Бу орада етиб келган текширувчилар гуруҳи Омонуллодан топшириқ олиб, бетўхтов равишда ишга киришдилар. Омонулло Бобомуродни «вазирликдаги устозим», деб таништиргани учун «устоз» уларнинг ишларига аралашди. Кўчириб, сўнг ўрнига қўйилган тахталарни олиш қийин бўлмади. Бу ердан нимадир қидирилгани аниқ эди. Аммо ўша «нимадир» топилганми ё йўқми — шу номаълум эди. Бобомурод ҳар бир нуқтани синчиклаб текширишни талаб қилди. Оқибатда бураб олиниб сўнг жойига қоқилмаган михга қон теккани аниқланди. Шу михқалпоғида бармоқ изларининг қолгани улар кўнглига чироқ ёқди. Бармоқ излари полтахталари остида қолиб кетган қўлбола бурагичда ҳам бор эди.

— Бармоғини уриб олган ёки нимадир кесган. Бурагични йўқотиб, тополмаган. Шубҳасизки, шошилган. Агар излаганини тополмаган бўлса, асабийлашган, — деди Бобомурод.

— Асабийлашса тахталарни жойига қўйиб, гиламни ёпармиди?

— Ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб ташлаб кетарди, демоқчимисан? Агар хом ўғри бўлса, шундай қилади. Дурустроқ нарсанинг исини олган бўлса, дарров сир бой бермайди. Бу ердан бўлмаса бошқа жойдан чиқишини кутади. Пайт пойлайди. Ҳар ҳолда у уй эгаларининг келиб қолишларини кутмаган. Агар улар ҳаммомга мўралаб уни кўриб қолишмаганда ўлишмаган бўлишарди.

... Шу каби турли тахминлар билан ярим кечада уйларига қайтишди. Эртасига бармоқ излари ва сурат бўйича тегишли сўров юборилди. Жавоб узоқмади: «Павел Онопо. Херсонда туғилган. Лақаби — Кошак. Украина ССР жинойт кодексининг (...) моддалари билан озодликдан маҳрум этилган. Ҳозир Иркутскдаги (...) қамоқ лагеридан...»

Иркутск? Омонулло Тошболтанинг «Иркутскка борувдим» деган гапларини эслади. Эслади-ю, «Ўша ерда изига тушдимми?» деган савол хаёлини ёритди. Кейин «Ахир у қамоқда бўлиши керак-ку?» деб ўйлаб, нав-батдаги сўровни юборди. Бу орада Нафисанинг ўйнаши ёдига тушиб, тортмадаги қоғозлар орасидан Матлуба берган хатларни ажратди-да, манзилига қаради. Қаради-ю, рўпарасидаги зимистон ёришгандек бўлди. Эшик қўлфининг калит билан эмас, ясама михочқич билан очилганини далилловчи хулоса эса унга энди аҳамиятсиздек туюлди.

Якшанбани архивга оид маълумотларни ўрганиш билан ўтқазиб, уйига кеч қайтди. Уйқуга тўйиб улгурмай телефон жиринги уйғотди...

Учинчи баён: ОЙДИНЛИК

НАФИСА

Бу дунёдаги ҳаёт қилкўприк эмас, унданда хавфли, унданда баттароқдир. Балки устара тиғи устида яланг-оёқ юришга қиёслаш ўринлидир? Воқеан шундай. Устара тиғи десакда, қилкўприк десакда фарқсиз — Нафиса бу йўлда юра олмади — тойди. Унга бу йўлда қандай юрмоқ лозимлигини ўргатмадилар. Заҳарни «асал» дедилар — ишонди, зулматни «ойдинлик» дедилар — кўнди, азобни «роҳат» дедилар — маъқуллади... Сассиқ кўлни мавжли денгиз деб хаёл қилиб адашганини, ойдин йўл дегани бахт саройига эмас, дўзах қопқасига етаклаганини кеч англади. Агар уйида ўлим топмаганида балки «кеч англади» демоғимиз ўринсиз бўларди. Ҳаром-ҳалолнинг фарқига эндигина бораётган жувон учун покиза денгиз йўллари очиларми энди?..

Бир куни ишхонасидаги аёлнинг «Ҳар биби сешанба куни ош дамлаб муҳтожларга чиқараман, шунинг учун Худо мушкулларимни осон қилади», деган гапи Нафисага таъсир қилди. Фариштали оила деб аталмиш бахтдан бошқа ҳамма нарсаси бор Нафиса кейинги ҳафталарда ўзи сезмаган, ўзи истамаган ҳолда эзила бошлаган эди. Турсунали акаси у ёқда, эри тоғда бўлган жувоннинг ёлғиз қолиши азоб эди. Йўқ, Нафиса ўгай онаси таъриф этган даражадаги тоифадан эмасди. Эрсираб қолгани ҳам йўқ эди. Фақат аёллар оилаларидан гапиришса, ҳатто турмуш қийинчиликларидан нолишса ҳам уларга ҳаваси келадиган бўлган эди. У эр ҳукмрон бўлган кўп болали оилага эга бўлиш орзусида яшай бошлаган эди. Чиройли ёки пулдор эр ҳаваси шамолда қолган шамчироқ сингари умри поёнига қараб борарди. Шинам оила орзусида у ош дамлади. Икки ён қўшнисиникига бир косадан чиқарди, бир косани олиб юқори қаватга кўтарилди. Абдуқаюм уйда ёлғиз эди. Нафиса очиқ эшиқдан кириб, косани аравачага мосланган стол устига қўйди. Нафиса қўшни аёлларнинг бу хонадонга кириб, гаплашиб ўтиришларини биларди, «бу бола кўп китоб ўқийди, бола эмас — бало!» деган таърифни ҳам эшитган эди. Шу сабабли Абдуқаюмнинг «Нафиса опа, бир пас гаплашиб ўтиринг», деган таклифини рад этгиси келмади.

Шундан сўнг ёлғизлик азобига Абдуқаюмнинг суҳбатлари малҳам бўла бошлади. Шу ерда унинг тош юраги юмшагандай бўлиб, зулматдаги қалбига иймон нури аста мўралади.

Омонулло Нафисанинг ишхонасига борганида столи тортмасидан ўн икки варақли дафтар олинганини билмас эди. Нафиса бу дафтарга нималарнидир ёзар, кейин узоқ тикилиб ўтирар эди. Бу ҳолатга қизиққан ҳамхона аёл унинг ўлимидан сўнг дафтарни олиб ўқиди-ю, аммо жойига вақтида қўйишни унутди. Омонулло келганида эса дафтарни унинг қўлига тутқазидан чўчиди. Шу боис Нафисанинг қалбидан ўтганлари сир бўлиб қолаверди.

Нафиса Абдуқаюмнинг китоблардан ўқиб берганларини эслаб, айрим гапларни эса ёзиб қўйишни одат қилган эди.

«Сени ҳақиқатдан узоқлаштириб, ёмон одатларга яқинлаштирган кимса энг ифлос одамдир...» — Абдуқаюм шундай дедилар. Унда... Энг яқин одамларим... энг ифлос одамлар экан-да... Вой, Худойим, бу не кўргулик...»

«Ей Одам фарзанди! Дунёга ёмонлик тарқатгани асло олқишлама! Бу олқишинг сени зулмларнинг энг даҳшатлисига олиб боради...» — Мен шундай қилдимми? Энди зулмнинг энг даҳшатлисига учрайманми? Вой, Худойим, бу не кўргулик...»

«Ей бойлиги билан мағрур бўлган инсон! «Фалончиман!» деб кибрланма, балки «Асли ўзим кимман?...» деб фикрла. Бугун молига мафтун, авлодига мажнун бўлган эй инсон! Кўз юмган кунинг аччиқ-аччиқ ҳақиқатни кўргач тушунасан... Мол-дунёнг кўплигидан севинма, ҳалол қўлга киритганингдан севин. Чунки ҳаром даромад сени оқибат азобга дучор қилади...» — Бу азоблар ҳали менга каммиди... Вой, Худойим, бу не кўргулик...»

«Қалбида иймон нури бўлмаган инсон — уйқудадир. Уни фақат ўлим уйғотади. Шу сабабли Расуллулоҳ «инсонлар уйқуда, ўлганларида уйғонадилар», деган эканлар...» — Мен қандай уйғонар эканман, Вой Худойим...»

Ҳамхона аёл бу сатрларни ўқиб кўп ҳам таъсирланмаган, «ескичага ўқиётган эканда», деб қўя қолган эди. «Қалбнинг нурланиши» деган тушунчадан узоқ бўлгани учун ҳам Нафисанинг сатрларига кўчган туйғуларига ҳамроз бўла олмаганди. Дафтарни Омонулло ўқиган тақдирда ҳам «қотилни аниқлашга ёрдам берувчи далил йўқ», деб қўя қолар эди.

Идора хўжайини «милисага «ғинг» десаларинг оналарингни кўрсатаман», дегани сабабли ҳамхона аёл Омонуллога бор гапни айтишдан қўрқди.

... Нафиса ўша куни эрталаб бозорга кириб иссиқ нон, қулупнай кўтариб келиб идорадагиларни меҳмон қилди. Меҳнат таътилини тоғда, эри билан ўтказажани ҳамхона аёлга айтди. Шунда «ё бугун, ё эртага олиб кетишлари керак, ҳаммомда кран ўлгурдан сув оқяпти. Уста чақирсам келмаяпти, йўғимда сув шариллаб оқиб кетса қўшниларимдан балоларга қоламан», деб нолиди. Шунда ҳамхона аёл: «Вой, Санжарга айта қолмайсизми, меникини бир паста тузатиб берган, асли касби сантехник-ку, билмасмидингиз?» деди-да, чаққонлик билан туриб йигитни чақириб келди.

— Ишдан кейин боролмайман. Агар «хўп» десангиз ҳозир бориб тузатиб кела қолай...

Таклиф маъқул бўлиб йўлга тушдилар...

Уларнинг бирга келаётганларини Абдуқаюм кўрди...

Кўрди-ю, кўнглига шубҳа ораламади, ёмон фикрга бормади...

Уч кундан кейин Нафисани қарғадилар:

— Ўйнаши билан ётган экан, шарманда!

... Шарманда... Шарманда...

Уч кундан кейин Санжарни лаънатладилар:

— Суюқоёққа илакишган экан, йигит ўлгур!

... Йигит ўлгур... Йигит ўлгур...

Ҳамхона аёл ҳам бу гапларга ишонди ва айтдики:

— Илгаритдан кўз сузишиб юрарди-да...

КОШАК

Кошак неча марта «етап»га қўйилган бўлса ҳам бунчалик қувонмаган эди. Ҳали тож кийиш даражасига етмаган, аммо «От!» деса отишдан, «Ос!» деса осидан, «Бўғиб ташла!» деса бўғиб ташлашдан қайтмайдиган икки йигитнинг икки қанотига кириши унга бахт ва омад дарвозаларини ланг очиб берадигандай бўлди. У йўл-йўлакай «Парижда яшаганим яхшими ё Флоридадами?» деган масалада ҳам бош қотиришга улгурди. У ўзи ёққан зулм ўтида ўзининг қоврилажани билмай хом хаёлларига банди бўлиб маза қилди.

Уларни шаҳар четидаги тўрт қаватли уйнинг учинчи қаватидаги беш хонали уйга жойлаштирдилар. Деразаларига ўрнатилган янги панжараларга қараганда уй буларнинг ташрифи учун махсус «жиҳозланган» эди. Эртасига яна етти киши келиб, уй тўлиб қолди. Кўнгил истаган барча нарсалар: ароқ дейилса — ароқ, наша дейилса — наша, қора дори дейилса — қора дори муҳайё этиб турилди. Кошак ҳатто «Боқув шунақа бўлса, чет элга жўнашнинг ҳожати ҳам йўқ», деган хаёлга борди. Бўлажак иш режаси билан таништиришга шошилишмади. Шунда Кошак уларни кузатиб турган бошлиқдан «бир уйдаги омонатини олиб келиш» учун рухсат сўради. Бошлиқ катталари билан маслаҳатлашиб унга икки кунга ижозат берди. Кошак ўзи билан келган йигитларнинг бирини ёнига олиб Самандарнинг уйини топди. Кузатди. Эртасига слесар қиёфасида кирди. Кичик хона полининг тахталарини кўчирди. Кўчирди-ю, лаққа тушганига амин бўлиб, ғазаб билан муштумини қисди. Қўлида учли бурама михни ушлаб турганини ҳам унутди. Мих бармоғи учига санчилгандан кейингина ўзига келди...

Жаҳл отига минганича чиқиб кетмоқчи эди, аммо бошлиқнинг «бирорта из қолса, ўзингдан кўр, у ер сен ўйлаган онангнинг уйи эмас», деган топшириғини эслаб, тахталарни жойига қўйди. Жавонни ўрнига суришга эса улгурмади. Эшикдан ташқарида овозлар келгач, ўзини ҳаммомга урди...

Тугмали буклама пичоқ билан эркакни бир ҳамлада ўлдирди.

Аёл дод солиб ошхона томонга қочди. Чап қўли билан оғзини юмиб, ўнг қўлидаги пичоқни қовурғаси остига санчди. Аёл йиқилиб типирчилай бошлади. Унинг қулоғидаги зирак кўзи ялтиллаб кетди — иккала зиракни шарт қулоқдан узиб ола қолди. Сўнг бармоқдаги узукларни олди — ҳар ҳолда қуруқ кетмаётганидан қувонди. Аёлнинг жон бериши оғир бўлди. Унга раҳми келди — стол устидаги пичоқни олиб, юрагига санчиб, бу дунё азобларидан қутқарди. Пичоқ сопини рўмолчаси билан артиб қўйишни унутмади. Бошлиқнинг из қолдирмаслик ҳақидаги топшириғини эслаб, бунинг ҳам чорасини топди — газ йўлларини очди.

Шанба куни уларнинг вазифалари аён бўлди. Шаҳарчадаги қайси уйларда бадавлатроқ одамлар туришини алоҳида кўрсатишди. Гуруҳ иккига бўлинди. Биринчи гуруҳ — кейин келган етти йигит — учраган одамларни ўлдириб, уйларни ёқиб кетиши керак эди. Кошак эса икки шериги билан бадавлат хонадонларни талаб, сўнг ўт қўйишни зиммасига олди. Қўлга киритилган бойлик ўн кишига теппа-тенг ҳалол бўлиниши қайд этилди. Вазифа яшин тезлигида бажарилиши шарт эди. Шанба куни кечқурун уларни шу кўчалардан икки марта олиб ўтишди. Эртасига кун ёйилганда, узоқда оломон кўриниши билан улар вазифаларини бажаришга киришдилар. Алдангани учун ғазаб отига минган Кошак бу вазифаларни керагидан ортиқроқ даражада бажаришга ҳаракат қилди. Биринчи уйга бостириб кирганидаёқ хонадон соҳиби унинг кўзига дам Турсунали, дам Тенгиз бўлиб кўришиб пичоғини санчаверди... санчаверди... Ҳар тиф урганида кўнгли роҳатдан яйрайверди... яйрайверди...

Тўмтоқ ақли эса ҳадемай ўзининг қони ҳам оқажагини идрок этмади.

Вазифалар адо этилиб, ҳамма юз берган фожиа ҳақида бош қотираётган кунларнинг бирида Тенгиз «оиласидан хабар олиш» учун ижозат сўраб Турсун-алининг ота уйига борди. Амакиваччалар «СССР прокуратурасидан келган» Тенгизга монелик қилишмади. Боғ ўртаси кавланиб, темир қутича олинди. «Акт» ёзилиб, амакиваччалар гувоҳ сифатида имзо чекдилар. Бир неча йил тупроқ остида «жон сақлаган» темир қутича эртасигаёқ яна Тенгиз учун ишончли бўлган жойга кўмилиб, эгаси озод бўлиб қайтгунига қадар кутди...

ТЕНГИЗ

У ҳаёти йўлида тиканлар, тошлар борлигини биларди-ю, аммо оловларга дуч келарман, деб ўйламаган эди. Тенгиз «Кошак билан вазифамиз бир бўлса, у ҳароми билан учрашаман», деб янглишди. Вазифа ўталадиган жой бир бўлгани билан, бажарилуви лозим бўлган юмуш бошқа-бошқа эди. Таъбир жоиз бўлса, худди болаларнинг «Оқ ва Қизил» ўйинига ўхшарди. Бир гуруҳ бола Оқ, бир гуруҳи Қизилга айрилганидек, Кошак билан Тенгиз ҳам бўлинган эдилар. Кошак ерли халқ номидан ваҳшийликни бошлагач, Тенгиз тоғликлар номидан қарши зулмни кўтариши лозим эди.

Тенгиз ўзининг гуруҳи билан шаҳар турмасида вазифа бошланиш онларини кутди. Уларни шанба куни кечқурун шаҳар ёнбошидаги тоғликлар зич яшайдиган маҳаллага олиб келиб, пастқамроқ уйга жойладилар. Кошак гуруҳидан фарқли ўлароқ, улар макон топган ҳовлига қуролли соқчилар қўйдилар. Тенгиз ва унинг шериклари содиқ хизмат қилмоққа ваъда берганлари билан, уларга тўла ишонч йўқ эди. Шанба оқшомида вазифа билан таништиришгач, «агар бажаришдан бош тортсангиз ёки қочмоқчи бўлсангиз, жо-йида отиб ташлаймиз», деб огоҳлантиришди.

Кечаси Тенгиз ухлай олмади. Чекиш баҳонасида ҳовлига чиққанида бир одамнинг дарвоза устунига мато боғлаётганини кўриб соқчига ажабланиб қаради. Соқ-чи унга «ишинг бўлмасин!» дегандай қўл силтаб қўйди.

Кун ёйилганда бошлашди.

Аввал бир тўда ўтди. Уйлардан қора тутун ўрлай бошлади.

Сўнг кичик тўда пайдо бўлди. Олдиндаги Кошакни кўриб Тенгиз дарвозадан отилиб чиқай деди. Соқчи «ҳали вақт бор», деб кўкрагидан итарди.

Кўчага қўйилиши билан Кошакни излади. Топди.

Сандиқ кавлаётган Кошак орқасида шарпа сезиб ўгирилди, аммо ўзини ҳимоя қила олмади — Тенгизнинг қўлидаги пичоқ бўғзига қадалди-ю, томоғидан отилган қон сандиқ ичидаги пулларни қизилга бўяди. Дам ўтмай унинг жасади ўзи ўлдирган уй эгаларининг мурдалари билан бирга ёна бошлади...

Ўша дақиқалардаёқ миш-мишлар алангаси ҳамма ёқни қамраб олди:

— Ерликлар тоғликларни тириклайин ёндиришибди...

— Тоғликлар автоматлар билан қуролланиб катта куч билан шаҳарга ёпирилишибди...

Таҳлика, ваҳимада қолган аҳоли лочин чангалидан қўрққан полапонлардай нажот тилаб қақшар эдилар.

Телевизорда эса мош ютган хўроздай бўлиб олган нотик кулимсираган ҳолда ваъз айтарди:

— Ҳамма жанжал қулупнойдан чиқибди... Одамлар ҳам нодон...

ОМОНУЛЛО

Ишхонада телевизор томоша қилиб ўтирган Омонулло бу гапларга ишонди. Икки кундан сўнг у москвалик терговчиларга қўшилиб фожиа содир бўлган шаҳарга учди. У кетгач, сўровига жавоб келди: «Сўровингизга биноан шуни маълум қиламизки, Павел Онопко (лақаби Кошак) қамоқ лагеридан қочишга уринганида 1989 йил 20 май куни отиб ўлдирилган».

Уч ой давомида москаваликларга ёрдам берган Омонулло ишхонага қайтиб бу жавобни ўқидию ниманидир сезгандай бўлди. Иркутскка бориб келишни илтимос қилди. Аввал ижозат беришди, кейин эса «овора бўлмай ишни ёпиб қўя қолинг», деган маслаҳатда тўхташди.

Шу тўхташга келинган куни оқшомда прокуратурадан Мелс Хўжаев кўнғироқ қилиб «Ака, Иркутскка бормоқчи эмишсиз, агар маслаҳатимга кўнсангиз — борманг. Сабабини кейинроқ бафуржа гаплашармиз», деди.

Бу орада Фотима Ҳиндистондан қайтди.

Ваъдаги биноан баҳорга чиқиб ўғил туғиб берди.

Диссертатсиясини ҳимоя қилаётганда Омонулло бешикдаги ўғлини сўрғичда овқатлантириб ўтирар эди. Болтаеванинг ўлимига оид ишни тўхтатишдан воз кечолмагани учун истеъфога чиқишга мажбур бўлган Омонулло учун ўғил боқиб ўтириш улуғ бир бахт бўлиб туюлар эди...

СЎНГ...

Адолат Омонуллога қатнайвериб, охири эрининг молини қўлга киритди. Омадини қарангки, янги сов-хоз директорини ҳам қўлга киритишга эришди — катта қизини унга қўшиб қўя қолди. Тошболта олиб келган бойликнинг бир улуши совхоз директорига тегишли эди. Адолат шу бойликни олиб кетиш учун уни уйига таклиф этди. Едирди, ичирди, сўнг...

Ичкарида янги директор ҳузурланар...

Бу ёқда Адолат қувнар, орзулардан тилла саройлар қураар...

Айвонда эса жон бераётган Тошболтанинг лаблари бир томчи сувга зор...

ВА НИҲОЯТ...

Ўн йил ичида дунё ўзгариб кетди. Кўп юртларни босиб ётган қоронғулик чекинди, бало булутлари тарқагандай бўлди. Офтоб чарақлаган кунларнинг бирида Омонуллони хизматга қайтардилар. Учинчи ўғли туғилганида у полковник даражасига етган эди.

Офтоб нуридан гул ҳам, чақир тикан ҳам баҳраманд бўлганидай, ўпкасини совуққа олдирган Турсун-али ҳам уйига барвақт қайтди. Ўзини тўхмат балосига учраган мазлум сифатида кўрсатиб, ҳеч бўлмаганда совхоз директорлигини қайтариш илинжида кўп уринди. Аммо уринишлари зое кетди. Яхшики, шогирдига инсоф кириб, уни қанотига олди. Турсунали буни шоҳсупа сари босилган биринчи қадам деб ўйлади. Аммо нафс яна ўз ишини қилди: бир вагон

маъдан ўғитларини пуллаётган пайтда қўлга тушди-ю, ўзи билан бирга шогирдини ҳам чоҳга тортди.

Оқибатда:

Адолатнинг қизи ўйнашсиз қолди...

Матлуба яна эрсиз...

Матлубанинг биринчи келинини уй остонасига олиб чиқиб «қайнотасига салом...» дейишаётганда салом эгаси Учқудукдаги қамоқ лагериди ўз тақдирини лаънатлаб ўтирарди.

Нуриддин эса...

Қўтоснинг сабоқлари зое кетди. Уйига қайтгач, Нуриддин ота касбини қилди — одам ўлдирган қўлларнинг кетмон дастасига кўникиши қийин бўлса-да, барибир изига қайтмади.

Бир куни шомда ғўзаларга сув тараётган дамда шийпон яқинида машина тўхтаб, ундан башанг кийинган одам тушди. Бригада бошлиғи ҳам кетиб бўлган, далада Нуриддин ёлғиз эди. «Хўжайинлардан бири келди», деб ўйлаб, шийпонга яқинлашди-ю, Тенгизни кўрди. У билан қандай кўришишни билмай тараддудланганида Тенгиз қучоқ очди:

— Ҳамзат! Саломатмисан, биродарим! — деб қучоқлаб олди.

Нуриддин «мени яна ўғирликка тортгани келган», деган фикрда, рад жавобини қандай қилиб айтишни билмай ўтирганида Тенгизнинг ўзи мушқулини осон қилди:

— Сени олиб кетгани келганим йўқ, қўрқма, — деди у. — Сендан ўғри чиқмаслигини билардим. Сени у томонларда сақлаб қолишнинг бошқа йўли йўқ эди. Мен юртингдан озроқ қарз бўлиб қолган эдим, тўғрироғи, товон тўлашим керак эди, шуни тўлагани келдим. Атаганимни бераману кетаман. Энди замон бош-қа, Ҳамзат, ҳаёт ҳам бошқача бўлади. Сен болаларингни ўзингга ўхшатиб тарбиялама. — Тенгиз шундай деб машинадан ихчам жомадон олиб очди. Унинг ичидаги пулу жавоҳирни кўриб Нуриддин лол қолди. Тенгиз пуллардан бир тахламини олиб Нуриддинга узатди:

— Тўйингга келолмадим, бу сенга тўёна.

Нуриддин олмайман, деб чекинган эди, Тенгиз пулни унинг қўнжиги солиб қўйди.

— Тўёнадан қайтмайди, аҳмақ! Сендан битта илтимосим бор: ўғилларингдан бирининг исмини Ҳамзат деб қўй, майлими? — У шундай деб жомадонни ёп-ди. — Буниси юртингга тўлайдиган товон...

Шундай деб кетди...

Нуриддин уни бошқа кўрмади...

Тенгиз унинг учун ширин хотира бўлиб қолди...

АЙТАР СЎЗЛАРИМ ШУКИ:

Ҳар бир нарсанинг ибтидоси бўлгани каби интиҳоси ҳам мавжуддир. Тангри-таолонинг буюк лутфи, карами ва марҳамати ила баёнимиз шу ерда ниҳоясига етди. Шони Азийм бўлган Оллоҳга беҳад ҳамду санолар бўлсин. Ўқиганингиз мазкур баёнларда ютуққа арзирли жиҳатлар бўлса — Оллоҳнинг марҳаматидандир. Сизни ишонтирмаган, ғашингизга теккан, ҳафсалангизни пир қилган ерлари бор экан, бу қаламимиз ожизлиги, эътиборсизлигимиз, лоқайдлигимиз ва яна аллақанча айбларимиз туфайлидир. Бунинг учун сиз, азиз китобхонлардан узр сўраб, Яратганнинг олдида тавбалар қиламизким, шояд тавбаларимиз қабул бўлиб, бундай кейинги битикларда Ҳақ йўлдан адаштирмаса.

Баёнларда қора бўёқлар кўпроқмикин, деб ажабланарсиз балки? Ажабланманг, бу хато маҳсули эмас. Атайин шундай қилинди. Зулмдан қочмоқликнинг, зулмга нафрат қилмоқликнинг йўлларида бири — зулм аслан қандай эканини яхшироқ ва аниқроқ кўриш, англаш, таҳлил қилмоқликдир. Нафснинг келажаги — зулмдир, зулмнинг келажаги эса — хорликдир. Биз ана шу оддий ҳақиқатни баён қилмоқчи бўлдик. Бадан поклиги баданга, руҳ поклиги руҳга ҳаёт бағишлайди.

Оллоҳ Таборак ва Таоло «Мулк» сурасининг иккинчи оятида марҳамат қилиб айтадики: «Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим. Аллазий холақол мавта вал ҳаята лияблүвакум айюкум аҳсану амалан. Ва ҳувал азизул ғофур.» (с.а.) (Маъноси: Эй Одам фарзандлари! У ўлимни ва ҳаётни сизларнинг қайси бирларингиз амалда яхшироқ эканликларингизни синаш учун яратгандир. У барчадан ғолибдир ва гуноҳларни кечувчидир.) Қаранг, инсонни синаш учун ўлим ва ҳаёт яратилган экан. Ажаб, нима учун бу ояти каримада аввал «ўлим», сўнгра эса «ҳаёт» калимаси келяпти? Баъзи уламоларнинг айтишларича, бунинг ҳикмати одамларни яхши амалларга чорлаш экан. Бошқа уламолар эса, «Тафсири ҳилол»да таъкид этилганидек, бунинг ҳикматини «ўлим» калимасининг мазмуни «ҳаёт» калимасининг маъносидан теранроқ, қамровлироқ эканида, деб биладилар. Яъни, ҳаёт — бу ўткинчи дунёнинг қисқа даври, ўлим эса боқий дунёдаги абадий ҳаётнинг бошланишини билдирар экан. Демакки, ўлим — фоний дунё интиҳоси ва боқий дунё ибтидосидир. Шунга кўра, ўлимни эслаган одам доимо унга тайёргарлик кўриши ва фоний дунёни тарк этгач, шарманда бўлмаслик учун ўзини яхши ишларга сафарбар қилмоғи лозим экан. Аммо, биз — ожиз, нотавон, гуноҳкор бандалар бунга ҳамиша ҳам амал қилавермаймиз.

Бу дунёни ташлаб кетганлар гапира олсалар эди, биз бу гапларни эшита олсак эдик, ғафлатдаги юмуқ кўзларимиз мошдек очиларми эди...

Биз «гапирмайдилар», деймиз, аслида улар гапирадилар, аммо биз эшитмаймиз, эшитсакми эдик, қалбларимиз пораланиб кетарми эди... уларнинг афсуслари, чеккан нолаларидан қулоқларимиз қоматга келарми эди...

Суюкли пайғамбаримиз Муҳаммад, саллаллоҳу алайҳи васаллам, шундай марҳамат қилган эканлар: «Жоним қўлида бўлган зотга — Оллоҳга қасамки, сизлар менинг сўзларимни улардан (яъни ўликлардан) яхшироқ англагувчи змассизлар, фақат улар жавоб қила олмайдилар холос...»

Бу муборак ояту ҳадисларнинг маъносига етмоғимизни Оллоҳ барчаларимизга насиб этсин.

Неча кунларингизни, тунларингизни, соатларингизни аямай биз билан ҳамсуҳбат бўлганингиз учун сизлардан бениҳоя миннатдоримиз. Оллоҳ барчаларингизнинг хонадонларингизга қут-баракот бериб, куллу офатлардан асрасин.

Барчаларимизга руҳ поклиги насиб этсин! Омийн я Роббил-олабийн!

1998 йил.

www.ziyouz.com

2008